CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 863. Subject: Grammar

Title: Laghuśabdenduśekhara

Author: Nāgojī Bhatta Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 12.3" by 4.8" Extent: 122 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Ends abruptly.

ल०श०शे० श्रीगणेशाय नमः॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्त इति भाष्योक्तेर्विघ्नविघातार्थं ग्रंथमध्ये
कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति श्रीत्राहेतीति श्रीत्रे श्रीत्रिपुरत्वेनाध्ययनकाले त्वत्र आहेतीयो गणनाते ह्लिखितकर्मानुष्ठानात्
त्वंतोभावाविनैः प्रसिद्धेरित्यर्थः। गुणपेः प्रशस्तगुणवद्भिः त्रह हिनं त्रह त्यह निर्विवजपूतेनसामितिर्वीतिमित्रेप दं तिङ् स्त्रेतिनि
रप्पामस्नि ङं तो त्र(पे हस्कु समासः। द्वंद्व इत्यवु उपसर्गाणां योगं कृतत्यावीत्येतत्सा पं कृत्वेना सामर्थ्यं) त्वं कथं तत्पंवानिनशेके।
पूर्वो पर्वनास्यसंमतिमाहय वीर्यं इत्तिङ्के (र्थेताः प्राधान्येनेत्यर्थः। तृतीया ध्यायेति उ याहीनामस्यु साद्ध्यो वक्लमि
तिसत्र्योधिजावात् तस्यंचमश्रुतिलट्ठ् लिङित्या युक्तत्र मांप कृ पेह॥ छ् हमात्रे तिने नतनूपाणा मिहो प्रहर्शनानस्मतानि
यालं वर्त्तमाने लः काला देर्घोत्यतया ह वर्त्तमानक्रियेत्याह वर्त्तमान कालक्रियेत्याद्यर्थः वर्त्तमानत्वमारब्धापरिस
माप्तक्रिया प्रापत्वं कालानीते वीर्थं प्रेतागवनात्रिति त्र्यकारस्य विनेत्त ज्ञानि हत्यु पाया भावात्र लिंचेटरत्वा र्थलः के
मे हसोल्लइति बा रगार्थो कारणाज्जोतो प्रथमेकव चनात्तस्य मे तत्स्वरसात् तिप्तसझि सात्त्रत्वात्त्रिविभक्ति कानक रामं०
रणात्वादा थासाथां तसरूपत्या हे हवंविनतिवाहानां पिधगुणा र्थस्त्वार्थ चात्र आदेशेः साहचर्यो न्नागमत्वमिदः यथास्थानिवद्भावे

नमत्यपर्वेत्तिदेपिदेशा शेतिरा कां कृत्वे पिच अविरोधान्मत्यपूः परश्वेत्याद्युदात्तश्चेति च संवध्यत एव। अत एवेनस्त्रावे
वेपतादिविषये प्रत्ययसंज्ञासंभिपुक्त मा घुहात्र त्वमित्याद्युदात्तश्चोति सूत्रे भाष्य उक्तं लडत्यादेशायेकृत्य पक्षी त्याह लादेशा
तिसत्जादयपक्ष्ये द्वेरिसिद्धे स्योदेशेने विहिता नत मा नौ देशेनेति नते धामत्र प्रहरणं। आस्याक्डगत्वेपि शब्दादौ सार्वका शंप
रस्मैपदसंज्ञा प्यपुरुषसंज्ञानवाधेनेति विहद्भिः। परस्मैपदे धिन्या दिलिंगात्तस्य कसंज्ञादिकाः ता देवात्मनेपदस्य परस्मैपहसंज्ञयो
वोध्य बोधकभावः। श्चायपहार्थसंज्ञा ना पात्मनेपदे विधायकान्याहानुदात्तेङि तइतितं नाकेति तेनपङः तादात्मनेपदस्मि दिः। पङ
देङिः त्वमा हायत्न सिद्धावपियङा घुंसंसद्दापस्त त ङिनि स्तंपितागत्वा नायतोव ङात्र व्यवस्था मतिरितिके चिन्तवङो घ
तेव न नेड्कट्ठ्त्या भेवा ह पयत्यत्तो मातिवद्गस्यपखण्डा विपरि णात स्यात्तदृत्ते पितिमाष्येस्य पष्ठे। स्वरितेतितः कर्त्रभि
प्रिये तत्कर्त्रभि प्रायकमेव एता अभिप्रेति मित्यर्थः स हाड कत्रे गा मिनीति क्रियाफलं च श्रुत्या लोकतो वाय
दुद्देशेन क्रिया प्रवृत्तिस्वगानातेहेवुनस्फिरणादि रूपतव्य पच्याहेभोजना दिलोकतो वगतेय प्रयाशेस्वर्गादि फलत्वावगते
कर्त्तृगामि फल क क्रियापाक्त्रेधी तो इत्यर्थः। तर्हर्थं त्व वोज कवाश्मनेपदमेवं कः पञमानस्पिप कपागा दि सामर्थ्ये घट
नरूपंमविधानेयजमानो पनक्ति इत्यादि धात्वर्थ नर्थेवं पाठा पात्रिपतिवाचसंविधानपर्वक प्रेरणा पार एव रणजव्ये व्याद

ल०श०शे०

१

यत्र सति प्रयोजकत्वमुच्यते। नहि संनिधानमात्रेण तथोच्यते संनिधानं कुर्वन्नपि न याचत्प्रेरयति न गवत्प्रयोजक इत्युच्यते। भिदे
लाएडोके ःभिरू वा स्यतीत्याहा वपि प्रयोजकत्वाएपो वा ध्यन्न स्मामासी नो यस्तत्समर्थाच्याचरन्निमे पि वामादि प्रयोजक इति
भाष्यात्तत्र सामर्थ्याचरणमोनेणातत्प्रयोजकत्वाएपइत्तिनरर्थे तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणान्तत्तनेधात्वर्थं जइक्रोहलाण्डे
नयःस्वगोहिपलोर्थेभन्त्याइत्याख्यापारयामिरुपं चमन्निविधानमारभेनेत त्रैवयज्जमानोहोक त्रेपोत्तमेप इमिष्यते इति वे
संधित्कर्त्रेभिप्रा[illegible]येणोवासहविकल्पमेत्रात्मनेपदमिजिहरिकारव्याख्यावसरेपिहेल्पाणजत्राहणा च्य
रणाचाचो तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात्ते आनएक्ता अपस्मकत्रे त्वेपाचपतिहेवदत्तोपश्हत्रेनेत्याहे। एवं च भिन्न
विषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसंगता किं च सामान्यविहितणिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः एतच्च
केषांचिद्दिसनेनसविज्ञामिति क्रो णो स्वरते इत्यादिप्रयोगा सानेने वेगानेरु क्रोः क्रोणाम्र तर्भिति विनतोकदर
णत्रप्रत्युपकारविनाशस्यान्मुत्त्सम वाद प्रत्युपकारस्यच स्वाभाध्यत्वात्तत्संविधानं गम्यते न तु सतिरर्थे एवं [redacted]
केशान्पकुवपते इत्याहावपि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्कर्तुः संविधानं गम्यते न तु सतितरर्थः एवमन्यत्राप्यूह्यम् इति राम०
ति स्वामिराशोपचेतु इत्याहो स्वामि धर्मस्य रासे आएपाहात्मनेपदं हास धर्मस्य तन्न स्वामिन्यारोपः अत्रैमेनि कृष्ण धर्मा। २

यस्य प्रयोजनेविनाभवस्सतो ऽभूतीति रिति न कदाचित्तत्रपरस्मैपदेन चोमंगनुपपंविस्तरेणनिरूपितं कमलवनोद्घाटनं कुर्वे
तेइत्याहोतसुगधाघ्राणादिरूपविकासफलाएप किरणाछि तिन रोसइत्यन्यत्र निरूपितं। युस्मद्युपपदे। सामानाधि
करणमेकार्थवोधकत्वंतत्र प्रत्यासत्यालक्कारेणोवेत्याशयेनाह जिद्धा। च्येतिस्मत्र तिङः यद्द्यांतत्स्या नीलकाल्याहणा
करणत्वं धेयस्य तिङः सत्वहाके उद्दे श्यत्वात्स भवान्यद्योभ्याति तेपुरुष युपर्हनाउक त्रिमनस्य हातयुपोगा इस्मात्रै स्वः स्यात्तेन प्र
सेगस्मदिति स्याग्निलोन्य पृथ्वे सत्वत इत्थो चगने सत्पोयक्रा अप्रयामएवेत्यभिप्रेत्या सावयुज्यमाने इति अन्यपरार्थं मन्याह प्रयुज्यमाने
चेतितच्छवति अत्वं चात्मपद्यते इत्याहोत [redacted] नत्वशादस्यगौणात्वात्तत्वकल्पइत्याहो कालान्तरदृष्टगुणास्येवस
इत्याभ्युत्पद्यते इति तत्कल्पो भवतीत्येव न नु तिङ् वाच्यकारक वाचीत्स्वत्कल्पशब्दोनत्सपुरुषोभ्दः न च युष्मदती
त्यर्थेसोत्रील ह्रुणातिवाच्येत्यनिन्दभवतीत्याहावपि प्रमापत्ते स्पष्टे चेद्भाष्ये इत्यो वेत्रपुष्ठ्युहिंसाप नेइत्यंवमु वि
ष्यतीति भाष्ये एवसमापवानातपुष्मदर्थेन यत्रलान्तस्य सामानाधिकरण्ये तत्र मध्यमइत्यर्थः न तत्राभ इतीके
यतः लवोध्यार्थेनसमानाधिकरणे सुष्मदर्थवोधकशब्द उपपदे इत्यादिक्रमेणार्थः सामानाधिकरण्यं चात्र यो श
त्रिनिमित्तयोर्वाच्य सत्त्विंगमस्य चेतनाचेतनतासाधारणस्य भवद्यत्वात्सुष्मद्व्याविशिंगसंवोधनार्थमिध्यमप्रतीपत्ते

ल०श०टी० प्रथमाह स्वसंबोधन एव प्रथमेति तदनयुक्तं त्वं पचसीत्यादौ तद्दूषणे नोक्तेः क्रियाविशिष्टयोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव संबोध
३ नत्वात् गौडर्ज्जे हरिरामस्त्वमस्य करत्वाप्राभावश्चेत्युपाद्यो कर्तृत्वे केमरणाजयोः त्वमिति विशेषणघातकोयुष्मत्तमोः सहमत्द्वावि
चैतन्यमेतत्तात्पर्यामवासत्पतेचेत त्वमोसिशेषमयुष्मदर्थवानत्वे तन्तेहशेति मध्यमात्मसंवेतनत्युक्तेः कर्तृककर्मविधानेवोध्यते अत्यकनत्वप्र
योगे तु हंकारणाम्प्यहरवेजने त्वं अमरत्वात् इहकारणात्स्हवेतनत्वं नत्रकमे [redacted] विशेषणतयोः प्रत्ययेति तत्र द्वेति त्रुति
विशेषणत्वमुक्तं शतेषियावां शतपाद्यर्थमस्यदिति अनभिव्यक्तमित्यर्थः इति तिमंड्रूखा पांविस्तारेनिक विषयत्वाद्वस्था
द्वयोगेन मध्यमः स्यादिति त्वं भवसीत्याहावतिष्ठमितिः साधान्तम्भमध्यम इत्यत्राध्य अत्रास्वेयवोन्तरस्तत्पारघ्यवाहः मन्यापप
ह इति वकृत्रीहिः अत्रातिभतत्त्वम गतिकर्त्तृकर्त्तृका एव प्रत्यास्तत्रः समानाधिकरणत्प्रत्ययतुल्ये स्थानमध्यमोत्तमपोषयत्पासेतत्य
योगेमात्रेद्वं अत्रादेवाकोस्मद्युष्मद्द्वनिहितीयपुरुषयुपदेह तिचसंवध्यतेन्तमाथस्पेकात्वविधानात्तत्तसमासा
धिकरणपुरुषव्यवहारएव कवचनांत एव अत्रसाहिन्यत्राघ्रातपदहितं पर्वसत्वमनुवर्तते हाहनथामतरमिषु पुरुषरसमाहा) राम०
समानाधिकरणेपरत्वादन्तेमएवाहंचत्वंच इत्यत्र नत्रसयुज्यावेतिपश्यत्वं हत्रस्व त्वं चेत्यकशेषेयुवामवपश्यत्तिमध्य ३
मएव युष्मदर्थस्तेनशेषत्वाभावात् एकशेषेशिष्टशब्दस्य हन्तिनिमित्तेनैव तत्राथर्वोधात् व्युत्पुक्तास्तमभिव्याहृत

स्योऽप्यन्तरगत्वन्यस्य शेषपदार्थत्वात्तस्य छत्वेदं सर्वमाख्येयं चतत्रवाक्येऽपि भवद्भ्यो भवत्सु इत्यनुप्रयोग समहोः सहवि
वक्षायां विशेषस्य वेमिमुध्यमोत्तमावेवपरस्य भवतः शेषस्तेनानभिधानादिति केयटः मन्त्रापोःसत्रे हात्मवारणामत्तापा
मित्यादेर्वैज्ञाइत्यिशेषः पर्वमकणत्वेमहात्व्याहृतित्स्मारकत्तेयामांगलिकत्वात्स्वेत्तार्थं निर्देशोऽयंव संज्ञास्वस्यपरत्वहत
राः समर्थात्तके भेदग्रहणस्तन्नधीनत्वेनपर्वकाले प्रत्ययानादकृतित्रिमिः वात्तोरितिपचमसमासस्य यथकृस्त्वस्माधिकारमाभ
ष्यी सत्वात्वधिकारेत्तिकत्रर्थेति विकारणास्तोसातिषेभवेषामतकाइतिभावः अत्रैतापादैविकरणाविवापितत्वमतोगा
वतातेभिवारस्यापिषेत्तकोएवकारकार्थश्वक्रियामोमेवामरे न्योन्ये तिगुणगुणिनोरवात्र्भिमानहत्तरिष्पिताहात्पाडुग्गा
कारणातत्अत्वमत्कोपदृनमुषारथ स्थपुत्रलोतेनेसामानाधिकरण्यमित्युक्तं मत्यथासिद्धनत्पैवनवहत्यत्वत्रनिरुपितन
नुकत्तरातिवा थ भावकर्मणोःस्पकोवाधात्रहोषः तद्विधौहिभावकर्मणोरिजिवतेतइतिचेत्र इव्वाहिस्पइत्या
हावनुहत्पयोत्वात् अत्रत्याप्यवाहविभतिसेधेनभावकर्मणोपयत्ते मध्ः इपत्स्यात्यत्त्युरस्तारपवादन्यायेनश यम
नवाधकत्वमितिरिक भत्पपावयवस्यतितेनाभिनेत्पादेनदाम् सर्वे सर्वपदादेशाइतिन्यायेनतुल्य विशिष्टस्यांतविशि
ष्टन्यायरशब्दमथंः अत्रत भवात्वननित्यादावुपरेशिवद्वनेनांतरंगत्वादितिभाचेत्कतत्स्या निवर्तनेनपरस्मैयरत्वादि

ल०श०शे० णो लोपे एकदेशविकृतन्यायेन निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति भाष्ये स्पष्टं हेतुमित्यत्र प्रक्रियालाघवायविशि
४ ष्टस्य स्थानित्वे बोध्यं भवतीति अत्र णावकार्यान्तरकारणो यः परस्मिन्नेव च यस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाभावात् णावाद्यपि ते स
मानस्थानिकत्वमेवेति बोध्यं । अतो दीर्घान्यत्रापि किं भवतः स्थानिमन्त्य इति भाष्ये स्पष्टं हन्तीत्येकस्मिन्नर्थे यत्तस्मात् प्रियो ध्य
तत्त्वप्यात्तेनेपरिहासे शीलयालं कादेर्वा नमे नाप्तत्र मन्तनायं हेतुः पामीजानस्यभविष्यत्कालेन वर्तमानस्य तद्वर्तमानते
वपरिहात्स्य संयोगायैवहीत्याकीर्त्ता । श्यनान्निर्दिश्याहि हनः एहिमत्तु सूर्येण न प्राप्यामीति अत्र पुरुषव्यत्ययस्य प्रहासे वे
कत्वप्राप्तेर्लिट्पुरो हान्वेवसाहाय्यात्मित्येतो दृशो विषयता शालिशानौ विषयत्वेऽनेन हि नित्यत्वेन घनतेलङित्यतीन
यतनेन भविष्यत्तेनेत्रभजा दीनाम्रा कृदीतविशेषणत्वात् समन्वाद्दृष्टविशेषणान्त्यो हेमन्तेत्यादिभूतेन वर्त्तमानं वे
समनियोगितमयधर्त्ताव्चस्मतीनरात्रैरन्यया में नागामिनाः पूर्वया मेन च सहितः कालो घनतन्ताहिर्नानुघातनः लि
ट्युः स्यात्सौ त्रैलुक्केन लाहलिडादेश इति एकसंज्ञाधिकारे हन्यत्र तन्नेनसंज्ञा समावेशाः स्यादतो न्याहेवेतेलङः
शाकटायनस्यैवेत्पत्तेनाहन्नेरिति भावः परस्मैपदानां णलः सर्वादेशत्वेन तत्रैश्च कणाकारः स्यात्तौ पामीवैनानुकाल्या रामा०
न इति किं चिन्तयत्रैनावधंहेतमनेकाल्वी कित्वे निषेधात् अनुवर्तनव्यापकत्वमिति तदर्थः ध्वनितं चेदं अतो रमः ४
तिस्त्रेनेकालिङ्गितितिसर्वत्रैमाष्येत्तिज्ञतः शीघ्रपत्रनिहितैतस्मादूणअलितिम श्लेषेणानकारलोपसर्वादेशत्वसिद्धिः
प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशपुरस्थेकादेशस्य वृत्तिः एवं डघ्याद्यप्रत्ययसंघातादेशः सर्वादेशो वेष्यः लित्वस्वार्थेत्रान्यथा दिः प्र
योगत्वाद्धि वचनस्य पर्यायगौभयोरं तो रामान्तस्यादितेत्यत्रेव भाष्ये स्पष्टम् भवेोषु कुत्र विशिष्यते न वीप्सनवर्जनं नित्य
त्वादिति कनौ कृतमसेत्यन्तमाते गोक्षि विनित्यजन्मपुपरमादिति भावः अतः स्यास्तपते त्वरितनिरना त्रातवतेतः पत्ताभावा
दस्विपतन्वा वेणितितो ध्ये । अप्रसिद्धेतेरित्याख्या नास्ति स्याविकारात्वमे वेति भावः एकाजिति न तु गामं विज्ञानन्द्वे हिरा
प्रथमशेषणा । अन एवडागत्यौ दो द्वित्वे नाहो [redacted] ह धात्ववयवस्येत्या हियचा होऽणि घातौ च प्रथमत्वे कान्नं धात
वयवत्वा निव्ययदेशिवद्भावेन वाच्या न अद्भादेरितिकमेधा रथं ज्ञारामादि भवती रितिव्यक्ते द्वितीयस्येति न कार्याभावो
धे । अत्रैकाच इत्यादि कारकस्य धात्वा द्विकर्मयोगम रूपवाटिवदित्यादिहोपालोपसिद्धिः स्यान्तचाहेश प्रत्ययोरितिम
त्रैस्य हि प्रयोगत्वसूक्तं भाष्ये अत्रैत्रलिङ्स्य वार्यवर्तं भाष्येऽस्मिन् पक्षे एवं ध्वनितं चेदं रमतोरितिस्त्रेभाष्येन वाक्यक्तेरिति
स्वेत्या होमात्परा घोरितिपत्वनिषेधात् इति सिद्धं त्रिदि हितदश्विधिष्टौ यो वारेणविशिष्टस्य परत्वात् परादिवत्स्यात्तासंब
डाघमकारेतत्वा दृश्येन वाच्यं नावयवस्थत्वं डीष्णीतनः पौर्वैव चेत्प्रकृतिता घाञ्चादित्यग्रहणात्वकृतेसमुदायस्य तत्त्वमेतेनेति भाष्ये०

समीपस्थानात्पूर्वीगतेऽपि विधानाद्वेषेः परौ नावेवेमौ स्व स्मिङोय जो विहितो साम कृतिरोधे व आगंतनामंगेनिवे शाइ नित्वाया दिनी
येष्वासस्य स्यैगविधेपन्यात्त आघा आघोबारणा वि धयान्न तुद्देय तीया बारोनव्य व धानमत आदिय हणापि जय सात्त
त्यपविधित्त हाहीत्यसात्रानुवर्तनात् समुरूपपहल मिति गद्धासूपा द्वयविषयत्वेन सत्सुत्यव्यवहारड जितस्ये कृतेनु हित्वे
द्वितीयेष्वासोनेवार्थवोधाद भ्यासस्पैनेर थ मीव्यवहारो पि च्यवे द्विलिटीत्यस्याविषय सम्भमान्विमाश्रित्यपरे द्वित्वेत
नः समुदायाश्रितानांलिड्यस्मानि द्वि। धिसहा हिनिडं जस्यस मुदायस्येवयहन्वं समुदायापिदिः प्रयोगग्न्वादिस्याद्
तुवुद्धिविषयइतिपरुंमार सुत्तं तच्चे कंदेशान्ति भागा पटितत्वाभाविनत्रि या वी च कात्वाभावेन वजस्य घातुत्वाय पत्यभा
वात् अन्नएवदयतेरिति सूत्रे अष सितिद्वित्वियूरस्य भ भावरूपासिद्धिमा शंकार्थ घातुकेऽन्यस्य विषयम प्रभो
त्वेनपरिरहृतंरेरस्य थम द्विर्वचनापवादः अजादेर्द्वितीया भावे प्र थम वाकोनेवप्र थमस्य द्वित्वोनत्तिमाछ्ये स्येष
व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयात्येप्र थ मेस्तुत्तेभय समाया मेवाजादेरित्य स्यप्रवृत्ते भ्यांतो रित्ति किंतरभावि लिट्यापाद
प्र थमै काच स्व विशेषणत्वोहं वचयपाद्वैरूयाह्वावस्यानुरु गजागारेत्याहै अनभ्यासस्य ह्णामनर्थकं व हसि वा
च ना द्विति भा ष्यान्यड ताम्त्तनिषेत्तनात्रतानि चड्डवा लो केप्र यागा अतेनिधानाहसाध वएवे तित स्य शपः तेनोतांपाम

तिस्त्रमाष्याहात्तृंतेत्तोत्सूपिसद्धमिर्त्ताहृहस्तमेवजरापित्वनेत्स्याहै ल हैल कृताग स्ये तिन्या पेन त्ति वोह इनि वोध्यं हे इत्यनुत्तन्ते स
स्यावि प रित्यम्पतेतिहासजयोरि ति हलादिः शेषः अत्र ला पोभ्यासस्वेत्यत्तो भ्यास स्येत्यनुवर्तने तो पद्यपि अभ्यास स्यादिर्हल त्ति
ष्य तेर सि वाये अदिर्हल्वते ए व ग्रहणात्त्तभ्यासस्याशेषग्रहणमम र्थान्तलभ्य भ्यासस्यानेहलो न्वयंत इतिवा मे तोह शस्येक भ्या
सस्य त्र ह णंसाक्षात्रित त्याथपि लक्ष्मी नुसारा ह्वा पश्चिन्यायात्र अयेणाभ्यासमात्रस्य हं गादिच्छं वहा सिद्ध ता पाठे हलादिः शेषः इति हि
दः अभ्यासस्याहल्लहल्भ्याबो ... जियत्रादिः सत्रत्रापि ध्यत इत्यर्थात्रे दोषः शेषो लैः प्रत्यासत्यान्य स्याद्ध एवेलो एकृतरानेरोति
पूर्वकार्यस्याने पोक्ष रा द्वस्य हलेत्यिया शषना हान्येह ल इतिवाहल्वायचापिभवेतेर इत्यत्र सि ह्रस्व प्रहं तेनो य यो मत्स्या पिप
र्ज न्यवद्धावत्र स्त्य मुगमेनेरमत्रातो अत्रामभ्यासस्य रुपेनवर्जनेच अच इति चोपस्थितेन्ययिकराराममपी साव यव स्या
चइत्यर्थः अत एवं व्यो हृत्यस्यान्चे लिटि क्षाशहस्यदीर्घत्वं गत्वान्नु किंत्वनुजस्या पि हस्वसि द्धिः ह्रस्वो घंभावाद्धृहिरत्व
ग्र्ौ नतुगुणे कृयापुरत्वाद्रुसत्त्वस्यसौ सा अरकंचे हंदी धीकित यत्पत्रभा व्ये एवमूरत सन्यतत्त्यनये ति विवे व्यंवारणा दोगर्मित्ति
तत्रभयाएरवात्तुरूपव नितहव : भवतेर प्रयोगे हत्स्याभ नामूनकरणा न शित्त पूर्वक्षत एवास्तमे मा वे इति वभवत्यवः तेस्या
र्थे घातुकएवति घाने न तु भेवक रणत्वाभावा ... वकरणा अपरि भाष्य प्रवृत्तिः उभयानुकरणानारह्नित्रान्वामा

ल० श० शे० वान्तशयोर्लुक्प्रकृतिवत्करणमित्युक्त्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशाच्च व्ययोर्लिटीयुवनेनेग इत्यादिलिटीति न्त्रासि
६ इवदः इहसत्रमणि त्यश्नसोरल्लोप इतिसूत्रस्थानपरकरणात्तत्पथाहितत्र सत्राजामिति स्थितेऽनुनासेनेतिसूत्रभाष्येक
रीत्याभीप्सुविषनिषेधसत्त्वेनपरत्वादद्लोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगाविज्ञानेनाटिलक्षणेऽरत्नश्लेलक्त
णस्येतिन्यायाप्राप्तौ प्राप्तस्यान्तलोपस्य वारणाय पदान्तनपरकरणं तद्धाटोऽसिद्धत्वेऽप्यर्थतेनरेनित्यत्वज्ञापकमिति वा
च्यमिदं चायं सकेतिसूत्रेभाष्यस्पष्टं तेन इमे देमहारिति सिद्धं वडोतिराज्ञापि न प्यपेक्ष्या निपन्नाहि किं स्वदृशाभीय
त्वाभावेनतत्त्वासिद्धत्वाभावात्तद्भाषाभावुवडः प्राप्तिः अभ्यासविकारेषुवाध्यवाधकभावाभावात्हल्लादिलादिः शेषा
त्वेपरत्वसमावेशोवोध्यः अर्धधातुकस्येड्वेलादेरित्येकाज्ञीति प्रकृतेऽएकयोगानिर्दिष्टानामेकोद्देशायत्वेऽनेनेऽति
न्यायेननेनिनिवृत्त्याप्तिर्देपर्युडग्रहणानेदशीतिसूत्रेभाष्यप्रत्याख्यातं अर्धधातुकस्येतिकिं जुगुप्सिष्यतासी
यद्यपिल्शब्देनलड्लोटोर्ग्रहणं तथापीहयथासंख्यवाचकशब्दसाम्यात्शपाद्युपवारइति अत्रार्धधातुकेत्य
वहत्यासमलावस्यायो प्राप्तौ विषयसहतं स्यात्तदा प्रप्राप्तेतेत्वभाष्ये वेपिताव तोऽतभावः ल्वः प्र॰ राका॰ र्यस्यका राम०
र्यस्त्याधातरतस्यानिर्वाहः डित्वेनिसेवीद्धशात्वंनत्वं धातोरेणापिह शक मितिभावः पुगंते वृहग्री हिगमीदृदः सार्व ६

धातुकादिकं चेकोविशेषणमेवाव्यवस्यकेऽस्य पथे अत एव भिनत्तीत्यादौ नगुणः अन्येवमेनेत्याहावपिनस्यादत
अहप्रेनेनेति सत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयतइत्यर्थः अत्र ते कोकिन्वसामर्थ्यादजपरत्वलघूपधत्वाश्र
योगुणादेकोगुणहीतिसूत्रेभाष्येतुपु किन्त्वेनेतलघीउपधानयोः समाहारद्वंद्वस्यात्रिग्रन् सार्वधातुकादिकंचागंवि
शेषणंतत्रैवोत्यिता कोऽनुत्वात्मकस्यरागावप्यवयुंगंतल घूपधात्स्पेकोगुणइति अर्थ इतिजेशयपहरीवेः इत्रा
गमस्यव्याख्यानात्ता संज्ञाः स्याद्धे धातुकइत्यनेनहन्तेर्सीयिति दीर्घजसकारस्यप्रत्ययाद्युवपवस्पेवसमवेनफ
लितमाह सा व्यावितिलेशोवेक्तिनिच्चइहितःपा ोतेरार्द्धजिमाभ्यस्वरस तन्त्रपोपाविभागात् डित्यत्र क्रिया या पाम
त्वादि अत्र चेत्वनेतेशुधेरितिअत्र क्रियापदं यपदार्थेनचक्रियापथेंत्यादिविशिष्टस्यैवसिद्धेः ओसगृहणेव्यर्थं भाष्यकारोतिति
मुनसरल्लभ्यालु दोवा धामोवपतित्यान स्वास्त्यविधिनाजन्मि दिःहसुनकुत्वानिजिसूत्रेऽपुलग्रहणेनक्रियायोग्या
क्रियायामुपपदेवासरूप विधिनाश्रन्त्यायात समावश्चापनस्यभानेयोऽन्त्यात्सर्वचेद्भाष्येस्पष्ट अशिक्षित्वा
शारिष्यस्याह्माञ्छ्या अनेनयायर्थडित्वविधिनिवह लकल्पमानार्थानुवादएव डि वेतिसूत्रेऽर्थांतरकल्पनानिरस्तं एव
मितिभावः परमाभाष्यमचपापरणपहः आह्वाद्यौ चोनिवादेनाद्योजरनिवृत्यपर्युदं ब्रीहीनवर्हनोत्याद्यरिवदित्यस्पष्टमेवास

ल० श० शे० प्रसारसारहीति· आदिन्याद्युवर्ङ्ङभावः संभवत्प्रयोजनेति इदृशयोर्नु संवदेशत्वं वनोत्यादेशत्वे प्रत्यपत्त्या तं यथारीमिति
७ संभवत्प्रयोजनतया स्वविषयाभावसंभावनया ङित्वमात्रं दर्शनं न स्वविषयसंभावनयाच मेर्स्य प्रशंक्ता। न्यायेः समवलाङ्को शिति
मित्प्रहत्यै वृतत्वमितिभावः संकेतं दृत्य पृत्र वारिषुन त्यार्थायित्वे सुचरिता यस्यादि हान्तो सुप्पितमित्यस्य क्रियादित्यादि
तुक संपाद्यने नच रितार्थपिति कुर्यात् गुणोन्यायेनात रंगोत्पत्यथा च दृहान्ते न वाधा णित्वादि त्रियर्त्तमं तो ह्रस्व पित्वसामर्थ्या
सिद्दत्वाभावात्तव स्तानस्तेत्सामर्थ्य सिद्द स्पृङ् चोत्पत्स्याद्वा प्राप्तिरेवङि त्वस्य सावकाशत्वात्तात ङित्वि प्राप्तिसंधा
नीर्वादेश इति भाष्यस्य सावकाशङ्गित्वप्रहृत्तौ परिभाषात्वं विरोधात् प्रवृत्तो सर्वादेशः सिद्दत्यर्थः नचानुराहाद्दृप्रीतोपि
धार्थोत्व सर्वादेशत्वात्तावि चारर्थकत्वं नाम्बारेव मित्त्यन्तो न्यायेपणास्वादेशत्वात्सामर्थ्यं न्योरदशो त्वेमेव स्यादिति वाच्य
रहरितिप्रकरणेनि निघोता दृति न्यायेनान योर्विधीसा तादित्यर्थकेन त्यादेशत्वे सिद्दोङित्करणसामर्थ्यगुणात् दृक्षप्राप्तिर्वेधा
र्थत्व वो धनदा रासवादेशार्थत्वेन हो प्राप्तस्य घ्यं च इसर्व माध्यके प नयाः स्यानिकत्वापमितरस्यादृदृशा त एव हि
स्थानिकत्वं दृहानाद्यवेत्याह निरुपङ्गितः ङित्वमस्य निषेधीन तृतत्व स्तं इन्तत्वसो भवानी तत्र रमुविता सिद्धे· आपितृयुक्त राम०
गात्विकोद्दृहान्तेः स्यानेजायमाने हेशेजरन्तस्या त्वाप्तमप्यदुहानत्वेन· एतेनसोहिडित्वेत्यवादित्विज्ञापणं तेमवगादितिल ७

गपेक्षाय स्वादेस्तानेङ्कत्वंतरंगानपीति न्यायस्य ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वान्न मेर्नि· आमोयवादेशोनिये
सपि वेजिपस्याडागमु स्यान्पृथक्सामर्थ्यादिति न्यायथा प्रक्रियालाघवाय यङ्गुन सवर्णदीर्घस्यादिति भावः मे वानीति लङ्
हावाप्राप्तमपिङ्गात्वे तिनुमोनशतिवक्तव्यमेनिमितस्मात् आगतःएवं हेपि नोपथं अनघातने आपवङ्वी हितेनाथ प्रसङ्गो
मुं स्माहात्यत्र व्याप्ति ओत्ल्गुङ्वसवो रत्तशन्ते अन्तरगम्यात्तिवाहिषुकृन्तेषु नित्यत्वात्हिं करणेहिकृतेविकरणेनागस्याडा
गमः ज्ञकारप्रश्नेपेशालावस्यायामेवाडित्यवच्छेमाथ्यप क्रोने स्मु कोनन्तत्रेपदेङकेरोसित्वा देशप्रत्ययोस्तुरत्न
त्वनिवृंधनमनुदात्तत्विमवःस्यात् तदहानेतवृत्वमवदित्यादौ चमाथमितिचेन्न तदहानयदेत्वरितात् प्रतिज्ञानात्त्वरिते
नाद्विकेकार्यमित्यप्य [redacted] र्थीतवलवत्तापिस नित्रिशिष्टत्वस्य वाधनात्परत्वेशास्त्रेणवेलवतोप्यपरशास्त्रस्य वाध
नवत आद्विकः कादृत्यप्यर्थे स्तेनपूर्वेणापरस्य वाधइत्यस्य दृत्वस्य नेति सत्रेभाष्ये अते एवयुक्तपोने पल
मेरहत्यले अप्रविदितिम चात्राहेः परस्यापाहिलो पापतेः अनुवृत्त्वधातोरित्य स्यादिहिहितविशेषयात्वेनपरशे
हेनपरस्य कार्य विधावानामाचार्यविधिनि· संग्रहेऽसम्प्रधानां विचारस्त द्वाक त्वेद्यामिह वेपारिहत्यः यास्तु हृप्पतीयु
लेपवाद्याप्यप्यसनिकोणसि घटनपोतेरंगोवाल्परस्मैपदानं जमाही नामसुदान्तेचेकुनेपास्तडनुदात्तेः स्यादित्युदात्तः स्या

ल०श०शे० हित्पु हान्नवचनेनचाघु हान्नवचनेनवाघुहान्नश्रोतिसत्रमाष्योक्तः रोन्पापरस्मैपदविषयेलसैवयास्तदिष्याती रिन्पस्पति
८ हितसिशेषगान्चाव्रि दिश्पुमानलस्पेवाहशइतिनोनोपल मितिवाच्यन्तस्पपाह घपिलस्पस्पाने आघुहान्नमसभव
नीत्येवमर्थो दुन्पघमानसेवाघु हान्नतेपूर्वत्रपदमामाहन्पेस्पा अनुवादविषयपाणा अ अंवान्या ननपा सहुदान्नत्वस्प
हेलेमान्त आमामात्रेत हान्नाइस्येशोपं:शेवनिघातस्सलकएवं अनुहान्नपदमितिसत्रेपरयत्रहता स्वपरिमाणा
र्थन्वेनयावताःपदत्वंमाविपावत्रपरत्वंमाविर्याविनावृत्तोनिरिहतानांसर्वेषांशेषनिघातेनपघाल्सवतागमीना
मपितेननिघातइन्पाप्य हान्नश्रुतिसत्रेमाष्यप्रदीपोद्योतेनि[illegible] रूपितं अनेनयास्सुरोडिःत्विप्पवयवेष्वरितोघ्रैलि
गंसमस्तायेविशेषणामितिन्पायेनसमुदायेडिःत्वं बोध्यं डिःत्वाकेतित्रनेपदइत्यत्र चन हि हेतिसत्रेगच्छंसघ्या
हनेनेति आमिनेयचेचारिताद्धीपिपरत्वाजमातीवाधोनेत्पर्यःविष्पमेदादितिएवंचपदाम पघातमेवरूपाविमति
वेघामावात्रमरत्वेनवाघुश्रुतिप्रावःएतेनेधिसौष्ठेन्याहीसुदासीपुद्गोपेननाशाक्तिन्यायेनवाघुःस्पादिन्पपासेःन
कारग्रहणःसावेनकापिभेदादितिमाष्यकैयटयोःस्पुष्टत्वात्तिचसंभवोपदुभयंस्पादितिवानेकमतोसा राम०
समार्थवत्तुंशाकोन्वेपिसत्पदिसंभवेवाघनंभवतीतिमाष्यनयेप्रथमद्विवचनत्वादिनोपद्विवचनेनवाधकत्वमपि ८

सीस्वदेववाघौद्वौरइतिचेत्सत्यं यावता द्विवचनेसीपुटःश्रुतिविधौवक्तव्य इतिवचनेनात्रनकसौवोष्यवाधकमाववामावद्याप
नेनाद्दीघादितिनिरूपितंमाष्यप्रदीपोद्योतेषुअतएवमेजुसादिविषयेपासहसिद्धिरन्यथा ज्ञुसायासरोवोधायतिरिद्रिकृ
लिङःपन्पएहादिमाइत्यत्र तःसार्वधातुकइत्यत्र त्यनेनेमकारदयस्पापीतियुगपत्प्रहृत्पालक्षमेहन्तपुनःप्रसन्पावेतिमावःपूर्वो
पंइतिनवातत्रेकत्वेर्थोसंज्ञासायेक्स्पेयोवहिरंगतयाऽसिद्धत्वमितिवाच्यत्स्पाममशरेनशहस्परसप्रसन्पाधनोपा
न्तस्पनिमित्तस्पेवयहतानन्तप्तज्ञापा अर्थस्पवेन्परोषात्वएवंचेयोपरनिमित्तकत्वेनोजेरयात्वमितिवाधेसार्वधातुका
घ्यघ्नस्पानपेक्षेनोमयोरपिवाधःस्पात्तमघोपुकपवस्पेतिहदाहिन्पुडत्पनःसार्वधातुकग्रहणामत्रानुवर्ततेगेजन्पथाप
वर्दिन्पाहीही घेप्रास्रा विकीर्ष्यादिताष्पावजो लोयत्रास्मानर्थ केनोमयोरपिवाधःस्पात्तमघोपवादाइतिन्पायेनलो
पमेववावाधेतितिस्पष्टचेदमाष्यकेयचपासदाहमघोपवादिन्पादित्रस्पपृ:अपरानान्वि:कोप्स्वाकोन्वानचा
त्रलान्वसिाकत्वमसःअयहनाहिन्पेतत्साम्यपिनात्रयोरहेदकन्पाप्पाप्रहते:अतएवात्र थेकेऽप्रन्पयेचेमिघ
रीत्पादीयाहप्रक्षिहि:अवगांदुमोवपवेवीतिस थं:तेदाहइतिमाप्रेश्नितयाशब्दाकारेणेतिमावःनिन्यन्वादिति
एकाहेशस्पपूर्वोतत्वेनप्रहणादितिमावःपासिन्पोत वांगीदोगामोत्पनायेस्पेदं:संधिप्रसंघनिआनेसकोले

ल॰श॰शे॰ भाष्ये ऽनीया इति व्यक्तः पाठ एव हृश्पतेन्नन्वेवमपि भवेत्प कारेणापुसः पूंरन् पंदुर्वारंयत्वगमाङ् इति न्याय्येनेपुसञ्ज्ञस्वाहितिवेन्न ॥ भि
ऐ धुरितिपरिव्याप्त्या ऽर्थवत्परिभाष्या पा[illegible] सम्मत्य प्रा ज्ञ प्युस विषये ऽस्य हूतेः अन्यथागम सत्वे केवलिन्नस स्याप्य
भावेन तत्त्वमिति हि स्यच्छे वक्ष्यिति च । इहत्वेनैनगकारोपि र्हशपतेनेन स्मानिः सिद्धिः स्यात्स्तुरिति पन्ने त्वापत्या नार्थे किं त्रित्याशये ना
हमिति त्याहि । निमित्त इति । क्किति सति पूर्णा हङ्गीप्राप्ततित्पथ्या हारेणास्मिद्ध साध्यस्य प्राप्ति व्या हारम्भा पनेन निमित्तत्वं
तु ध्वनत इतिको विवक्ष्वा निकक्ता हत निमित्त यह णाकन्न व्यामित्युक्तं भाष्ये नाको ः किन्त्वेन ज्ञापकेन अन्यास्याननुमाणा रूढं
विशेषणान्वेपिक्किति अन्वाविहिते न पल्लिख स्यप [illegible] वेस्य पेश्रानु तञ्ज्यत्य धूसंभवेन वरिभाषापारुवात्वान्ननुवा
दृप्यरिभाषाज्ञाति तङ्को गुणवृद्धी अवचस्तृप्तिसत्त्रहु यो विस्वपभेत्युक्तं भाष्यतस्पानि वधस्पानुपस्त भाष्यावि कराणामस्मि
सभवितवृपपदाविभे तो कारको क्मिति वेलोपश्री तिन्याये नयस्यच भावेनेति सप्त [illegible] पुनेत्पुप्युक्तं सिद्धमा [illegible] तित्या
येस्यपरिभाषपावा धण्वोचितः निमित्तग्रहणेनेवसामर्थ्यात्ज्ञापकेनवा परिभाष्या वा धइति रविततइक ई त्विसत्रहपुरम
त्रावतनेत्र्यथोधिकाराणेमराहे कृल ऋणोइति ष्ट कृपल्लहु णेशत्यर्थः ल्लपास्ता मिनि पातोविहितत्नसादानामित्य राम॰
र्थेनयत्वा हाधुहरान्त्रेति सत्र भाष्यरीत्या लस्पपासु हिंसात्र गात्वाद्यप्रवेपासु घापिनिर्दिश्यमानस्य रभाष्यपानन्द ऐ

तिः माङि लुङ् मास्मिन्त्या दौ तु निषेधार्थमाशङ्केन माङिति न होष इति केचित्तन्न अाङ् माङो श्चेति सूत्रस्थेन माङो विशिष्ट
स्पग्रहणात्किमर्थं प्रतिषेधार्थकस्य प्रत्यया र्थप्रमाणत्वात्त्रिमित्या दौ माङ् इति भाष्याणान्तरभाववोधना हितिपरे । गापादिहेति
व्याख्यानाद्विति भावः अत्रतएव गापोर्ग्रहणेइण्पिवत्योर्ग्रहणमिति उक्तं भाष्ये मस्तु वोः अत्र पिजातपत्नु हे जावन वह्ने वा फल
शेषयो रभावेनातोहन्तु क्किः अन्तर्भिनिमित्ते न कुत्वे ञ्ज शेष न विघ्नमाना हिति नत्र च सर्वो हि शेनानप त्ततौ अतएवासोदिपान्नु रो
धः भाष्यान्तु अन्वेतास्मि चोद्यक्तं इति सत्रपाठे लभागते नसरइतिमध्यमानि न्यायेनो भाष्येसवध्या ते भावारे को ः सातालि
पच्चेत्पर्थः वृक्मपित्या निरवकाशानालिविषिस्वात्तत्पत्यपल्लहु णास त्रंतत्रनियमार्थविध्यर्थत्वे पिसतां इति विशेषण
साम र्थ्येन श्रवमाणनां तापरः अतएववार्त्तिककृत्तान सकार्स सिच एव विशेषणं मित्याशयेन मुवई दि स्यानि वावत्प्र
तिषेध इत्युक्तं नत्विमिकल्लिको पितत्रिविधश्चारकः सिचस्त्र इति ष्यवोप हिसकारको नेईशइत्य स्य भाष्यसंगीतः
तदुच्चारणाभावादिति भाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तरः इत्याहुः इति भ्रात्रे इतिश्रन्पपल्लहु णेन पाप्तिः अारंभाद्वेति विपरि
णामेय मकृतव्याख्यानानुच्चलडिः न्यपत्रिप्रकृतसत्रेव भाष्येस्य दूमेनासवें अाडादविति त्वडादिह पदे नोनाधि त
व्याख्यानाद्विति भावः लिङि इ मितेनेहिनतः तत्त्वापाकान्या दिनाश्राशासावचने लिङि त्यप्रिग्रहणातश्तपेक्षेति यन्निर नमिनि

ल०श०शे० हैन्त्रिः। त्राहरणोक्तं इषि भवन्तुस्त्वमिकृ भवनयोर्हेत्वेत मनोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरितो वाक्याद्धस्यते प्रमाणां तत्त्वान्त्या
१० रक्तिपङ्क्तिकस्ताव गतत्वा वा मप्रयुक्ते आनिन्नो उपसर्गान्तुरससुशपात्वपवानिशब्दनकारस्य राणत्वमित्यर्थः। प्रातिहमानोप्य होत
न होषः अनर्थकत्वात्प्राद्दीनामनुपसर्गत्वाच्च एवंचलोड्यहणमर्थकमिति भाष्यस्य छन्दुः सन्वनान्वेतिदुः कृतोरफसो
तस्याप्यत्रानुकरणात्त्रस्याप्यपेनिषेधुइतिनिरू पितं अतः शब्दस्येतिहेतोरत्पूर्वस्यत्वुत्रमन्तरे शइति तुहेयप्रतिसिद्धा
र्थमितिभावः अयंचेत्पुत्रस्तं त्रमपिक सचरीतासिद्धे शप्रतिषेधो वा र्थमेवं शेषोविभाषा। अकस्मादिति छन्दनत
मुहितोधिकाणत्वद्दिवत्स्य विक्काम्यांतः पदस्य सिद्धौ विभाषात्र हणंव्यर्थमतआह सहितोतिः अत्रैकपदग्रहणे
खंडपदं अतएवमिश्रयासमासइतिचरितार्थं अत एवापि अग्निपूर्वस्य प्रोपदइद्विर्वे संहिता अनितिपिवत्र स्तगवंच इत्या
भावधइ तेरवेङ्स्वन्तेनृगाकीमतीयाहोनृहाषः अन्ययतनेपकेशपेकाहशायिनस्यान्दतितोध्यं। अर्थानिदेशस्व
मिमसत्रापामित्यादिरपिपुक्तेरन्तइत्यर्थः। सचक्रियावाचित्ववोधार्थइतिभावः पाणिनिस्तकाप्रिद्द र्थरहितानापूठ
निकांपिद्धर्थसहितान् अतएवमवादिस्तत्रेपरिमाणग्रहणंकत्ते वाक्तु नोद्येतनमशेदाधातस्ते गोभविष्यं जिनदुनमे राम०
पशइइतिप्राप्येनकेवहत्त इति स्तन्तेपदपमिरिजः कांपि छमभेदयकोन्यत्रोति तु हितोर्भशाभनेस्केहिगोमिशे समायारि १०

तितेतनवैगेतामिहिद्विधिरितिभाष्येत्रक्तंतापानसोत्ररिवइतिमत्ते भाष्येत्रक्तं। कस्कल्वपिपचादीनो त्रियावचनत्वे पतंकरोतीतिक्व
र्थस्वल्वपाचार्यस्वित्रयतिकचिदेकंकचिन्नेतिशफलत्रणामितिअनेकोर्थो अपिघाजवोमेवनीतिभाष्यमत्रमानतत्त्वप्रयो
गानुसारेणोक्तनत्वमर्थाद्भाष्यस्याप्ययिशयात एवंवसेधितेर्णत्वावितिसंत्रेगतावित्युपाददानात्सिद्धपादामित्यर्थानिर्द्देशोऽप्यात्तानो
पलक्षितिवोध्योत्तकोपइति अतएवानुभभवन्यादेरोप्सकर्मकत्व अत्रोपसर्गोद्योतकुत्रा निपातानांद्योतकत्वंवाचकत्वेचास्मुपपत्ति
धहद्वौ अकर्मकः इप्किसयभयज्ञाविज्ञिमरत्तोलप्रोसत्तास्थितिज्ञागरणं। शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थंधातुगणतगांतमकर्म
कमाहुरित्याभियुक्तोक्तेः। क्रिआत्मनयत्नो आत्मनेपदशब्देनात्रप्रकृतालङ्स्वेग घोपतेनानसपनेतिभाष्यस्पष्टसाधवस
तुकमः अपिदिदिनिपयुहासः नच्चप्येवइत्यत्रयगाहिवड्ढा वंतशविटोऐकारशध्याप्यन्वाडित्वेगुणानापीतिः एकोहशस्यप
वेधिघोष्यतेः स्यास्यानिवेत्वेनादेशास्तदेपिरार्थधातुकयोरितिपठित्वेइत्यन्तुशमभितिन्नमएइत्यादेस नेह्दिःकि
मिवेतिनिवेधामापत्तेः थासः सेःतङहेशानांमेरवेनेतिज्ञापनादिकाम्बारणं। इज्ञाहेतोः धातोरकाचहस्पतोघातोरि
तिकास्यात्यपाहत्यत अमुलिदिरानिचानुवृत्तेः इयंधत्याहेतुनामसत्रेनिपातपरिभाषाविशेषान्तलिङ्गिनामित्राहितिस्पग
रुक्तार्थज्ञादेशरुमत्रोविहितोलिडितिवाघाचहाथः इवेगाहोरित्येवादअइतिपपुहासादयीतास्यामेवविद्धिज्ञादेशरुमत

ल०श०शे० इत्यर्थत्वामेमत्पुग्रहणमादिग्रहणंचस्पष्टार्थं. मत्पुग्रहणाद्देपरेशिक गुरुमनोग्रहणमितितु नयुक्तं. इस्विकृ जीत्पारेहर्षे
११ श्चाम नापंत्तेःजोत्तनुम्हुगुत्तरसाकमत्वात्त्र नच्छ इत्यस्यवैयर्थ्यापत्ते श्च न्यारिग्रहणात्नुम्बेजाहेदेवग्रहणं [redacted] नहुव्य
यहेशिवद्दावेनेजाहेरित्यपिनपुक्तं. इङ्ग्नातावित्याहेरयोग्यत्वाश्रशतिमाधवबधु ग्रन्थत्तस्या [redacted] संगत्यापत्तेःनयुक्तत्वालिविग्रुण
विधानसामर्थ्याद्देवत्ताश्रमभावेसिद्धेनच्छ इतिव्यर्थं। अत्राक्षाचायद्यपोत्तात्मिनिर्योनियरोआघावाधनव्यवृथानेपि
गुणप्रवृत्त्यात्पत्त्सामर्थ्याभावेनतत्सार्थक्यादितिस्तत्रतात्पर्यं न्नापकादिजिनवृमित्यारत्याहच्चःपरन्वसामर्थ्याहसज्ञात
विरोधिन्यायेनसवर्णदीर्घवाधोस्त्वितिचेन्नप्रधानसवर्णदीर्घवाधापत्तेःपत्ताज्ञापकस्यस्यवोचित्यात्तत्कन्यायात्रः कास्त्र
त्ययादिनिस्तत्रात्तनुहत्नमामितिपंचम्याविपरिणामयतेस्मिन्निरिपरातेच्छस्यकत्रत्रामंतादनुप्रयोगशतित्रार्थःतत्पूर्वे
तमाहत्रामंतात्मिन्नुपराइतिञ्ञामंतादितिपंचम्यानिर्दिष्टपरिभाषयाप्रशङ्केनचात्राव्यवहितएवंअप्रयोगअनुशब्दात
पश्चादेवेतिचवोध्यं.कृञ्चपहणोमकृत्रएवानुप्रयोगनुप्रयोगस्यत्रेवमिदंतदेवपश्चात्स्पष्ठमेवतोध्रोक्तेपयितिःप्रत्यभ्यज्ञा
रप्रयुक्तात्कुलव्यापारवाचकाःकृत्रुत्यतकुलव्यायारवाचोःम्यमावसत्रानुकुलव्यापारवाचकेः अत्रामक्रतिस ॥१०
मामिव्याहारोत्पत्यादिकमामंतार्थफलनिष्ठमेवएवंचैधांकत्तस्यसक कर्त्ता [redacted] येष्यनुकूलव्यापारामिप्रायेका ११

नघानस्तजानुकूलव्यापारइत्तिवोपत्तंपहिस्यात्रभिविधौसंयहचेतिसूत्रपठितइत्यर्थः अनन्विनार्थत्वादेमिःसंप
देहिसिद्धवत्कनोयोग्यूत्तपोजाणपत्तिरूपायेकत्वादितिभावः इत्थंसंपादयतीत्यादौतुधात्तनोमनेकार्थत्वात्सत्वाकोतया
कारणमर्थःकेवलप्रहेप्पत्तुप्रयोगोनापाद्यःजेतह्यसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वेनत्स्यापिशिषवाचित्वात्एतेनक
सज्जातीयानाधात्नामेवप्रत्याहारेग्रहणमपहविशिष्टस्याधात्वाच्चेत्यमिहमित्यपास्तं अन्नतदुणोत्त्रामंत
स्यात्मनेपदानहेत्वात्मनेपद्रप्रहणंचेतिभावःज.ता यानादाइतिःअनुप्रयोगसेयनिकमेणिघञ्जपंचम्यर्थेषष्ठीअत्र
त्रनप्रत्याहारग्रहणंत्वनुप्रयोगस्यैत्वेवमिदंकृञ्चग्रहणात।पूर्ववदितिनःनीपांतादाइतिःपूर्वशब्देनपूर्वोपादानकात्मने
पदवारसंपादनतङितिइत्यसुपलक्षणंकानवोधिएकारेग्रहणमितिर्थःसःसेइत्यत्रत्पमप्येवंतेनडेत्यादिदित्रात्मनेप
हानामित्पुत्तमाप्यस्पष्टमितिहकेकारेशपुंत्वाद्वात्ततःपरस्याहेत्वेपुनःप्रसंगविज्ञानेनडाइसुक्रजेघुकजेसुलहेलुङ्गणसे
ज्ञित्यायेननेत्वामात्लुतःप्रथमस्यापत्त्राभाव्यस्पष्टंकिन्तस्यादौकिन्तस्यादित्यर्थः द्विवचनेचिस्थान्यचःपूर्वत्वेनह
घस्येवचनेइत्यादौकार्याभावादचःपरस्मिन्नित्पुनेनातिदेशोहमात्र्यद्विवचनेचोत्पन्नमोःसामार्थ्यादिकेत्यात्तभवातद्विवेन
शद्देनतोनिमित्तेलक्षणेनोत्पन्नेनसामानाधिकरण्यतदाहाद्न्वानिमित्तत्वोक्तिमन्यासत्याजनिमित्तानिमित्तकार्येशेस्येवस्थानि

ल॰श॰शे॰ निवर्त्यं बोध्यं॰ अरोऽनविषतौ त्वादावपि तद्भावभाविता मात्रेण निमित्तत्वाश्रयणात्तत्वान्निमित्तत्वे किं वलक्ष्मानुरोधेन सा
१२ श्रवणमनुराग्यघटकतया वाह्यत्वे अयोऽकत्वनिमित्तत्वमिहेति वक्रस्योत्पादिविवृद्धिः एवं च वृद्धि निवृत्तिरात्मनेपदस्यानिमित्तत्वे
ऽचोऽपि तत्वं॰ वाणोऽत्रचो निमित्तत्वे ऽज्ञादिप्राग्यपस्यापि॰ स्व ऽङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि सनो हित्व अयोऽकत्वमस्ति गोत्र
लोके समर्थकापि कारणानतिरिक्तं एव निमित्तकारणत्वव्यवहार इति रिक्तौ त्यादौ ने सङ्कारस्यवादित्व निमित्तत्व मित्तत्वमिति
नत्वनिषेधः सेरिह्याश्रयत्वात्तदा हर्नेहिकार्यमनुभवन्कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयत इति॰ तस्य समवायिकारणत्वादि
ति तदा शेषः एतेन शयितारि अजनिज्ञापकसिद्ध परिभाषायां तदभाव इति॰ परास्ताः॰ भाष्ये स्यातुष्टेः स्वव्याकरणेऽपि कापि
तोऽपश्लिष्टेऽपि वा निमित्तत्वव्यवहारान्नचारिरचितौ त्यादावितिषष्ठ्या यश्लेषस्य समीपसंबंधरूपसम्भेदनिबन्धनत्वात
अधिकिमधिकृत्य गाङ्लिटीत्युक्ते हल काकनिर्देशेन लावस्थायां गाङो हेशस्य सत्वात्तल्लिटि आर्धधातुके इत्यादि
नापि विषयसप्तमीत्वापि निहावभावितिने वन्तहृद्धि भा[redacted]वभाविता मात्रेण पि निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात अत्र सत्राण
त्वे लिट् बुद्धिभा वयवानमित्त निमित्तोऽनिमित्तत्वाभावः सवेचैवचात्रणा सपुष्टिक्त तमेव निमित्तत्वादि इति इदमेव चोतितेऽह राम॰
णनिमित्तत्वाश्रयणोत्तलिंगाम् आह न्यायो कालावधारणमर्थात्याह द्विविकत्वेऽद्य इति अत्र वः किमर्जाथः तत्रहि किञ्चनिमि १२

त्तत्वात्संप्रसारणस्यादेशेषु कृतेषु अभ्यासादिनिमित्तत्वात अत्रतत्रिषधो द्विर्वचनेहल्लादिःशेषे उरत्वं इडेसंप्रसारणोऽयं वेस्वंडे संप्रसारणं
नस्यादुःनसंप्रसारणादिति निषेधात अतएव सुपो माभित्यत्राप्युदित्युत्वे द्वन्द्वे सर्वनामेति दिक्॰ उरत्वं च हलत्येत्यादाव
भ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेन पूर्वं हलादिः शेषे ततो नारोऽन्यत्वात्तुकगह वत्वसिद्धये आह अभ्यासत्र वर्णस्येति
ह्रस्वे हल् घोर्कितार्थ इति सूत्रेभाष्यस्पष्टं नन्वेतदित्यादिना नैव न्यायेनोरदत्वेकृते हलादिःशेषः इति बोध्यं॰ अपप्येकि मिति अत्र
गनह्रेपः किमर्थं इतित्रसन्वे अत्र न्यायोरन्तस्यापि निमित्तत्वाद्यानिवर्त्याभावेन नसंप्रसारणे [redacted] इति निषेधानापत्ति
तएवासमर्थसमासे साधिकारकौ भगवतानुप्रागभुणासविकारोऽद्याश्रि कारोऽपि अभ्यासेन नत्र पाकोऽभविष्यदितिवाच्य
अभ्यासेसैकाकवाक्यपालिति पूर्वेद्दत्तयोः पूर्वस्यन्तरत्वेदिति पर्यन्ताभेषयस्य परनिमित्तत्वीतुपपत्ति इनात किंच मन्य
दित्यस्य षष्ठावेनतद्विधेयेसंनत्स्यपेहृत्यर्थेन सर्वथा परनिमित्तत्वं ह्रू रूपपारे स्वाभस्यैकवाक्यतया तु अत्स्यत्यस्यापत्र
नरोषः अत्रगधोश्चकिर्ज्ञोत्या दोपङ्क्त्युपमेन त्वमतोनानिसेषा नित्यत्वे न नकृतिरितिभावः वक्ष्यते सेनतदा हेत्यो भावे पित्र
गर्भञ्ज्ञाहणाऽस्य परनिमित्तत्वनियमत्तः परावृद्धिः एवं चमित्तया परनिमित्तत्वात एवंचच केरीत्यद्याधोऽइत्यादौ दोषः शंकैवनेति दि
क्॰ ननयेशेन तस्यकोऽत्वाभिचारान्किंतेन पूर्वमिदमित्यभिमानात् ॥ काचग्राहणानिति षष्ठीवति यच्छमित्यकाच इति किमि

ल॰श॰शे॰ ितिनच विधिव्याहत्यर्थं तत्त्वतामर्थ्येनोपदेशमात्रे एकाचोग्रहणादिति वाच्यं॥ अभ्युद्धान्तनिपातनेन सिद्धेरित्यभिमानात्॥ ए
१३ काच इत्येनेतिहर्थं केनाच्छ इतिपदेनेत्यर्थः॥ अन्यथोपदेशेनेकाचामुदात्तानां च स्थितिवसत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिभावः॥
ननु वेधाघाद्युदात्तनिपातनेऽपि नामसु ध्यातिहन्त्युपदेशस्यानुदात्तत्वाहृतेनेति नाम धर्मो वाहत अद्याहाच इत्येवेति तत्र
पातेविमत्तार्थत्वागमानाभावेनेति हिवक्रोतिभावः॥ तदुक्त इतिसमुदाये एकत्वविशिष्टाऽत्त्वपत्वारोऽयोगितिभावः॥ सिद्धेदति
शाहृविशेषमनाहत्यार्थविशेषपुरस्कारेणेवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः॥ रूपपादस्वादितिभावः॥ साम र्थ्यादिति तत्रपदेशमात्रे
पपकाजेवेत्यर्थे कल्पनेऽपत्यघुः अनेकाच्चादिति हनोवधेति सूत्रेऽस्या इनतापाभाष्योक्तत्वात्॥ अत्र एवावधेत्यत्र
नोहल्लादेरिति वृद्धिनेः॥ एवमोद्युदात्तनिपातनं तत्स्थानिष्पन्नमितिभावः॥ वस्तुत अद्योऽपि नार्थेबोधकात्वेत्तत्रत्यपिपोह
काभाववशाज्ञतस्येत्यर्थं वाराणपदैकपदस्याद्युपकार्येऽपि अवदेह्रूका वच्छेदेनान्वयस्यात्सगोकत्वेन लक्षानुम
तत्रैवान्वयाद्यपिव्याप्तिः स्पष्ट्वेचिय इतिहपदेशत्वाद इतिसूत्रे भाष्ये कैयटयोः॥ नत्वहिघसोप्रतिषेधाभावाय हलादिग्रह
णाकर्तव्यमिति तिभाष्यमुपालापनपदेशग्रहणामुनोऽभ्यासेवध्यते त्रपदेशयोत्वान्न हलादि स्वेतितनच घमिदिधुपदेशेह सम॰
लोदिति केवलेनोत्तमपाबायस्यस्मात्कादुपदेशः॥ संभवतिनिस्यमुदात्तत्वात्सवशत्त्वनेनतत्त्वस्यानुपदेशइतिनेनचास्य १३

मपिदिति उपदेशत्वत्वत इतिसूत्रशेषेनरतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेचभाष्येपरेकाजग्रहणाव्यावर्त्यं त्वपिरेवर्किं चोक्ताश्रर्थमेका
जग्रहणमात्र एव अगागरितत्वाभिप्रायात् तु पदेशेउगंतत्वमाहायन्मुकशिवाइतिषेधोनात्रोपदेशत्वेति प्रत्यक्षीयमित्यादिर्वाविन
षेधोपेतारकोऽपि सं॥ शिवाशयेऽपि नाभ्रवभाष्यानुक्तत्वान्नचभाष्ये इ लोपे वैदिके तेत्याहविदृत्र इत्यर्थमुपदेशेउदात्ताद्येकाचः
प्रयमाणा हित्यत्यर्थसमीहप्रतिषेधोवक्तव्यो विभिसतोमितीत्थायन्यासवतड्लत्कि दोषात्तुपन्यासनत्वेऽपि॥ मइलोपइ
त्यादिभाष्यतूपक्रमोपसंहारबलेनतपडल्युवक्षणं किंचातपतदिवकृत्वेपडलोपस्थो निवत्वे स्येवपडल्तुस्यापाप्र
र्षेनेनन्यायनत्वाच्चिति वाच्यं इत्युडित्युपड्ल्युको लोकेन भिधानेन दृष्टेहसिसर्वे विधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषा
नुपपत्तिनोहात्याम अन्यथैकाजग्रहणं तोकिमर्थमिति प्रश्नस्यात्तरत्वाजमात्पर्थमित्युत्तरस्यकभाष्ये निष्फलं वतापत्तेः॥ अत
धोर्वेमिदितीत्यनेन मरपनाहयुक्तच कंगाचित्यस्यादरोस्य पाठेन पड्लुगंतेगणानरप्रयुक्तस्याप्रास्यान स्वादस्याद्देव
कोपीनात्तामपि केपशि हृष्ण पोगेषु दृष्टानाममीवोवोध्यः॥ भाष्यात्तु ताहशानामभाव एव शितपरवादिनिदेशात्कलिङा
दिनिमित्तकभवतु इत्यादिस्यगत्तिर्दे शवन्नार्थसाधकाऽत्याह॥ इणः षी इ-धीषमिसकारोच्चारणात्तदूवीषमित्याहरवे
करेशविकृतान्यायेनतोऽक्षमः सावेनदत्त्ववाराणप अणान्विकेदेविषीदं अस्यषोऽपमोनेषेत्याप अय वपरिभाषायान्निःप

ल॰ग॰शे॰ त्वज्ञाप्यनापेरेगेनानिनत्समनत्यहणानीतिसिद्धमितिकेचित्‌ःक्तेति स्यापिक्तमिप्सुक्तौलाघवमपालिज्ञत्यापोकस्यैचत्ला
१८ भार्थेमृत्पाहारपहारोल्लेखोदुर्ग्रहयत्नाचेतिभावः तदुक्तं तत्र भ्लार्वधातुकेऽन्तस्तेभाष्ये त्वनुप्रयोगात्भुक्तासापाधेनेप्सुरं
तिकर्तुर्वचनानामनीखिणात्‌सिंपरत्पापत्वाहरतिपरत्पयुग्मकाहेशोयत्नकृणां त्र्यान्तडेरन्याहेमुणास्येवप्राप्ते ऋद्भपा तान्वितो
रेवाप्यवाधकभावाभावेन पक्षीयप्राप्तिर्नहल्नादिः शेषान्तरेहीर्घइतिभावः अन्तालुन्मणि वनेविजेन न्याल्यातोरशधाता स्यपङ
ल्लुकिनापरेदीर्घइतिकेचित्‌ अदित्पहंगत्तहंताविधिनिसमार्थे‌ विच‌ वाहोप्रत्ययइतितेनपयापावतिपयोधावनमिता
हीन लोपः अत्रापिभाष्येसङ्घोत्युक्तमननतकारमारम्पमहिडोङ्कारेमा [redacted] प्रतपाहारः चकाधीतेचेष्यातङ्ग्लिमाप्येते
रयासत्वोलोपमेसङ्गात्स्येकहेशयुक्तंप्रत्याख्यानेनयुक्तंतत्र सङ्गात्यस्यपारेःसाताहस्मभवेनप्रत्ययस्येवाध्यात्दजमल
क्तानुपत्नुपरस्येत्युक्तिकारोणाप्रत्यासत्याख्यानेनचाखुडेकपहस्थयोनिमित्तनिमित्तिनोग्रहणामितिकेयतेनाक्तानावभि
लिङ्गततोवचनमेवज्ञापयतिपरेहपत्तिंनामस्सोलोपइत्यनसिसस्याविसःसीत्यतः सहानेचवर्तते लोटइतिलोडाद
शस्येत्यर्थःसलोपइतिलिङःसलोपइत्यनेनदृश्वतकारच्चारणामात्रफलकोनविभक्त्यविषयस्योच्चारणमात्रेफलकःप्र. राम॰
हतेतेरवधिरत्येत्रोपणपाहितोवाहितेज्ञयानिवर्तेतेसत्वमितिलक्षमेहासुनःप्रहतिरितिभावःयुगपदेवबोमयोःसर्वत्र १८

योरितिप्रतमेहेनेतिशेषःस्यत्येवयुक्तंइतिमतेन्वित्यनेनतत्समनेष्यमाप्यानुग्रहत्यस्यपुक्तमावहस्वपस्पचात्तुरससम्बोध
नात्तदुरहेणैरितिदीर्घोकाणतानामुरात्तत्वारेववमभ्याज्ञेधेतिहद्भावनियाननमारभ्यं यकाचहनितेनजात्मदीधीत्याहानांधा
तोनःशाक्तितिमाध्येत्वनुवंधाहितःपाठोदरपातेपविनिदुपचेकस्मिन्नित्याससडिहिवादित्साताहिसुवुध्यतीतियुधपिमाध्ये
शपवानिर्देशोनामितिनथापिमाधवादिग्रमाणाद्दतोःत्पमिद्धयतीतिअत्रएवशेमुचाहीनामितिस्तत्रभाष्येदपितोहपितइत्यु
ह्लाहतेत्तुप्रहाहरिवनस्त्रियाक्तियाख्यानात्‌शपधातोम्बोहेहिवास्वपदणांशिनष्यतीतिशपनानिर्देशःक्षिलमत्रालिंपस्तुद्य
प्रिवेवत्रादिगणनइतिसत्रभाष्यत्रमासपन्नहिस्लिष्टइतिविभक्तविहिंसपपुमाघङ् वाधकत्वमुक्तोनिर्दिष्टइत्यनुवर्तनाद्दाह
थेस्यमेतोपहणाभावइतिकैयटःमवभोधेनाधःपाठःसपापिति क्रपमितिसिद्धेन क्तापात्‌कित्वविधानातअजेप्रथम
लेस्पष्टिनोक्तःसुष्येतिशपनानिर्देशोमाधवादिग्रमाणात्तवसतिम्वीदिःवक्षिःप्रसारणीतिभाष्यात्तथक्तोःपातिचेदुगोमि
मतेनतक्तोःगोमाष्येत्नहिदिलाठाभावेनदिवादेरपप्तिद्धमेव‌ विध्यतिविनश्यतिविक्रियानिर्देशस्यव्यावर्त्येवा
वत्पोताहरवंडनयाःनरशपातिःर्विदतिरितिःभाष्योपीतिविदतिविनत्तिविघ्नतीतिपाठइतिभावः समत्तस्यपल्लाभ्यमाने
विदिविघतीतिपाठापावसिद्धग्रहणनत्रमवीयहणाविंत्तेविदतीतिमयामस्यापेहोनुकरणमाहिकःसत्वात्रत्रायवदसावभाषत्र

नवकार्यं।

ल॰श॰शे॰ विदेरितिवक्तव्यं॥ इहमाभूत्‌ विविदिषतः तत्र हि विकल्प्यैव दुपाधेर्विभाषात्वदुपाधेः प्रतिषेधः शब्दिकरणस्य विभाषात्वे भिकरणाच्चा
१५ यमितिपस्य विभोवेनित्यस्तेभाष्येऽव्यक्तं गौणाहार्दिकस्यापि तेहि अविदेरितिवार्त्तिकेनेष्टहणमेव स्यात्तदेवं च यदुपाधे॥ [illegible] त्वा
श्रयेणोपितत्त्वं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वेनेतत्स्यापत्यव्यन्नासंगतिमूमत्युत्रेयाणामप्युदान्तत्वेनवार्त्तिके व्यु भिवकरणास्य
वग्रहणामिति न दोषोतत्वा व जुपयपोत्स्यज्वदारीने मोष्व लभ्वावानित्यपष्ठपविवेत्रे निज जतप्रयोगः संगच्छेत न्यत्तुकयर्दे
नतत्तत्संभाष्यमुपादायवेतिरत्र विवृक्ति णोविल्दु लाभ इत्यस्य तु प्र जपेधो भवत्येव वृविवत्र इति गोवयाते वितस्या स्त्ववनु
दात्तत्वादिष्टप्रतिषेधः सिद्ध इति तदेतेन परास्तं गोदादिकस्यापि मेदत्वेऽव्यविदेरित्यनेनवृत्तेर् वग्रहणार्थं। जात्वाभा
त्। तर्वेति तेन रुक्तं तदस्मिन्नत्रन्नप्रेयेत्रे क्कत मितप्रतिपत्त्राः सुकष्टेष्ट्यो के न नज्जिविशिष्टेनेतिनिर्देशात् तुत्रामग्रः पु
ष्टो मंक्तो मन्नत्व मित्यादिभाष्य प्रवहाराच्च वसति क्षु धोरिष्टं नुद विहोदं त्रामशितेनशाके स्तोत्यर्थं दर्शमकाञ्चते
तवद्गात्‌ त्रवडितिभाष्यप्रयोगाच्चेतिभावः अकर्मक इतिहैव दन्तोपसत्दन्तस्यधत इत्यत्रसमावापच के राम॰
शादेनष्टोनिर्वोधयाः शापूर्वोः हत्वा दिरित्यतः शेष इत्यनुवर्त्तते अत्रादिरित्यनुवर्त्ततेत्यातिरिति तानुवर्त्ततेति
त्रशायजोत्रि अवर्णापेक्ष्या धात्वादिभक्तात्वस्यथः तेनवक्रश्रुत्यत्रवस्यनशेषः स्वर्येः किमसविभशार्दचाः किम १५

पूर्वोरित्युक्तौ अवादिश्वपिरवयःशेषापत्तेः आशिष्येवेति आशीः प्रतिपादकनाथयसवेतिवाच्यो र्थः अर्थीतरे शेषादितिवरसमे
परमेक त्रातरकः एकशाहोम् हाय वाचीष्टि चवनं तेनसमासः हयोरेवमध्यसंभवादित्याह संयुक्तेत्यादिहलिरीत्या दशविशेष
णं एकदेशात्वयेपिमो त्रात्वाह्वितिस्तदाह लिरितिनभिन्नेतततत्रिभिन्ना देशादिभिन्न मित्यर्थः नि मित्तं च प्रत्यासत्योपस्थितो लिडे
वेत्याशयेनाह किंतोलिटीति गमहनेत्यादिनोयद्यपि कितीत्यनुवर्त्तनात्यापि लिटो ङित्वोसंभवात्किंतीत्युक्ते अभ्यासलोपइति
विशिष्टविधिरत्र आमाप्राप्तविषये केनचल्लोपमात्रैव विधेयत्तापयेवस्यातियवाससमासेष्वहेश्वपविधेयतत्‌ यान्त्वयोनिमित्तता
त्यर्थे कचित्‌ लिटीतिकिं न्यापपत्तेः अभ्यासविकारेबाध्यवाधकभावाभावेनदीर्घात्यंदरूके वाभ्यासदीर्घत्वाभ्यासलो
पोप्राप्तः किंच परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्यदीर्घत्वेनवाधः स्यात्‌ हति न्यायाच्च न पुनः नो हतिभाष्येतु अंशाह तरप्राप्त
चल्लोनेत्यतः अभ्यासविकारे षु न वाध्यवाधकभावउत न्नु त्वा पकृषि दक्षस्यासावत्रिकत्वात्रात्वा धीयतनु इति तदाशय
प्रतेनवत्रात्मन्तरस्मिन्‌ नक्तते सर्वेयां प्रवृत्तिरत्रद्विपयः सन्यायह इति वे यथोक्तमपास्तं दोष्ट्रक्तेन त्वेस्या मोपप्रा
चीकरदिति गुरोर्यङ्लुकोर् इतिस्त्रोक्त नडुदाहरणापराभाष्यविरोधापत्तेः एभिः वसेः सदीत्यंचसामर्थ्या

ल॰श॰ देवादिकिद्धिद्वियत्वेत्मभ्युपलग्रहणं स्पष्टार्थं तेष्विति देवेदत्यादिषु दकारादिषु सत्स्वपीत्यर्थः एके त्यादि किमिति आ
१६ दत्वरित्याद्येहल्मध्येदत्येत्वाबव्नाणपवारणं संभवादिति प्रश्नः न च वभणाम्गुरित्यत्राभ्यासे चर्त्वेतस्यासिद्धत्वादेत्वादि
स्यादिति वाच्यं फलिभजिग्रहणेनैवाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् अनादेशादेरित्यादिग्रहणं
हलादिः शेषमादाय सत्वस्य संभववारणाय स्पष्टार्थं च सव्वनमुनल्लुत्यगमनं ददितोददितौ ददित इति कमेध्यु
रयेण धातोर्विशेषणं तेनेदिदं तस्य धातोर्न्नाम्भ्वि धानाच्छ्रिकिन्चेनेहो धातोरिति धातुपदेशाद्वयाणामनुमप्र
तेनक्ष्ं इत्यादौ गुणे हलन्तस्य प्रत्ययसिद्धिः अनुवर्त्तमानमंगस्येति अंगत्वयोगपरस्येत्यर्थकं बोध्यं तासी
तुनदोषं तास एव चकुश क्यत्वाज्ञमिच्यपि न दोषः स च एव वक्तुं शक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये ददतेरिति
श्वेतोमक्तोत्पर्थं अभिवादनं नतिस्तात्पूर्वकमाशीः प्रोवाचनं च स्वमत्रालसंगिद्रागतावरस्थाविशेष राम॰
श्च नशस्त गुणशब्देत्र नादेदूमात्र परः शसिददिग्रहणाच्चैप र्थ्यापत्तेः अपदोशिवद्भावेन गुणावयव
त्व संभवात् अतो व्याख्यानाच्च लक्षणया गुणशब्देन भाविन परः सङ्ग्रहो बोध्यं अयमित्यादि आरादने १६

मनुभवो हविष्मः धात्वादेः अनसुप धातुव्याहृत्तये ऽपदेश दत्यनुवृत्तेरेवश्यकतया सज्जित्यादेरपि तेनैव व्याहृत्तौ
धातुग्रहणं स्पष्टार्थं आदेशित्यनेनौधनोतिनिर्वोप पद्मायादत्यनो वौरिकदनिहलिचेत्यनेन हलीति वानुवर्त्तेति धातो
रित्पस्याभवेयदाधिकारस्पस्तत्वेन पदोपधाम्नन्तयोरित्यर्थकदेन स्य सिद्धिः सत्रं तु क्विवृते कर्दित्यादौ वारिमार्थं तु
खुदगुदेति स्पष्यस्मात्तु स्पेगितिभाष्येक्त चिद्धस्वान स्यक्कचिन्त्यदीर्घान्तस्प पाठ दर्शनात् उभयोर्यादानं यद्यप्यको
ष्यपृभाष्ये षष्ठ्माविद्ध शपतेत थापिमुपधानु खिवुकष्ठतीनांप्रतिषेधर निवार्त्तिकवचनात् तत्र सोगाहि यर्युटासाह्यात्ला भः य
दितिवार्थ्यनर परेतिस त्रेस्ता पस्त जिस्पृशिस्रहीनामबो पदेशत्वेपि पूर्वयदादिनिस त्रे णामामषत्वनिषेधार्थं ग्रहणं
नत्रहि आदेशप्रत्ययोरिति न संवध्यते अत एव चह्रि पाहस्त मित्यादौ छंदसि तेन षत्वसिद्धिरिगित्वृत्तौस्पष्टः पूर्वप
दादिति सत्रे च छंदसीति संबध्यते यद्यपि छंदसि दृष्टानुविधिश्छंदसि तथापि द्यादित्यान्यानि पेधवदिदमपीति बोध्यं
ग्रंथिकौटिल्ये कौटिल्यं शार्वशौं बकृतावाः शान्नायायामिति अवि घमानगुणसंबंधस्तापन श्लाघा अ

ल·श·शे· ष्यष्टात्रिंशदित्यष्टत्रिंशदित्यपाटेभिन्नेपदे· इट्टईदिति संयोगांतस्येत्यनेनलोपः द्वानिरन्नसस्येत्यत्र सस्येति चानुवर्तनेन्वद
१७ व्रज· हलंतत्वादेवसिद्धेनोहलादेरित्यस्य वाधनाय अमनयोर्ग्रहणं· नदंतु विधिनैव सिद्धं तत्र ग्रहणस्य प्रयोजनं न न्वत्र प्र
हणसामर्थ्यात्रेटीति विधेयाच्छान्नत्वाचोग्रहणे सिद्धे हलंतग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न इत आरभ्यर्द्धाद्वभाजस्य वमिद्ध्य
र्त्वेनविशेषणं तदन्तस्य यथा ज्ञापनार्थं तस्मात्· एवं वर्णैर्कीदृशमार्हीसिद्धये वर्णग्रहणं जातिग्रहणं यत दावश्यकं· अ
ग नसवलावस्थायाम् डगमेप्याङ्कीदित्याद्यावदथेन वृद्धिः विलोडनं क्षोभणं उपसर्गात् · अभिषावयतीति षत्व
पिषत्वंभवत्येव शङ्कः शक्तिस्वभावेनोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणं नायासव स्वीकारात तदुक्तं भाष्यसुना
त्पादीनां षत्वे एषंतसंख्यानमधिकत्वादभिषावयति नवाचनन्मात्वातस्म चना अस्तनोतिप्रतिक्रियायोग· किंतं
हिंसावयति प्रतिसुनोतिं प्रसत्रक्रियायोगोनासावंप्रेप्यनेसनु अभीति किंतुपसर्गाविशाध्यमसोप्रेप्यते
अभिषुणिवतीति अत्रवर्वनप्रत्याख्यानयोः समफलतायनासेववृत्तिस्यादिभाष्याच्चमदुक्तेएवतान्यंच रामः
भ्यनेनिषेधेप्राप्तेइति इदमुपलक्षणमवष्टभ्यातीत्यादावप्यामस्यविधानात स्वीदित्य· अपतेः किं प्रतीप्रसा
२

दस्नुसदेशालंवनाविदूर्ययोर्त्वभावादेवासंवंधः सिद्धोनआह किंचेति अवाच्छा· आविदूर्ण्यसामीप्यं अवष्टव्या
गोः निरुद्धासत्ती समीपे आसेदरन्यथेः परिनिविभ्यः सितसयोपिज्य प्रकृतिकौव्याख्यानान स्यादिष्व प्राक्तता
दित्यस्मसंचधार्थं प्राक्सितादित्युत्तरमिदं पठितं नवाभ्यासस्येनेरर्थक्यात्तस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य निय
मार्थत्वमिति वाच्यं द्विः प्रयोगत्वादभ्यासस्कारस्यापि अर्थवत्त्वनोत्यादि संवंधित्वात्कृतेः अर्थवत्त्वनोत्पा
द्यवयवत्वमिवत्वमिवतत्त्वं वस्वयववत्त्वस्यापि अत्रयच्छर्ष्यत्वात यद्वात्र प्रकरणे नन्न द्वातोरिवत्तदानुपर्वीकस्य
च ग्रहणमात्राख्यानात अतएवानुषंगदेरुस्मादावनुपर्यातिनिभ्य इति अभ्यासस्य षत्वं स्यादिष्वेति नियमस्त
प्राक्सितादेदभ्यासस्यैव त्वतदास्यादिष्वेवेत्येवमितिनाचतस्य प्राप्तिः सुषिसुतिसमा इतिसूत्रे भाष्ये सवंभि
दंस्पष्टं तत्र हि भाष्ये विप्रहृष्टापेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्नोतिन स्यादिविति नियमात्रभाव्यपनि प्राक्सितमं
शङ्कनात्रयमः चन्नरस्तु पिः एवं तद्येन र्थं कत्वात्र· न चैवं विषुषुपुरिति नसिध्यतीति वाच्यं· सुपिभ्रंतेस्य
द्वि वचनादित्युक्तं सुपिभ्रतस्येतिप्रतीकेयद्यपि केयटेनद्विः प्रयोग एवसुपिहितक्त इति समुदायाश्रय

 मेवषत्वमिति व्याख्यातं तन्न अपि द्व्यन्तेर्दिग्गीतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् समुदायस्य सम्पित्वानुपपत्तेश्च मदुक्तव्याख्या
 नैव भाष्यतात्पर्यं दिग्गीतिसूत्रस्य भाष्यं त्वग्रे तन्नादिगणे स्फुटीकरिष्यते गंगां चिसेधतीति विमतिये
धस्तत्र सेधतेर्गत्याविति निषेधो न तु स्यविरोधात्त्वेन गत्यर्थत्वाभावात् स्त्रियेधेत्यादावादेशप्रत्य
ययोरिति षत्वं भवत्येव अनन्तरस्येति न्यायेन सेधतेर्गतावित्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि पे धात्त
इति केचित् सिचो यङीत्यादिसाहचर्यात् त्वेयत्वनिषेधप्रसंगादित्यस्यात्तु नात्र संबंधो विच्छिन्नत्वात्मे
न गंगां सिसेधत्येव युद्धाभिधानमस्तीत्यन्ये । स्वरतिसतिसूतीत्यत्र गुणाभावः सोत्रः धत्रः सानुबंध
कनिर्देशो धनः कैहत्येतद्धात्वर्थः इदूसमिवेत्यनुवर्त्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदे विभाष
मित्यत्र सर्थं न च स्परतिग्रहणात्साम्प्यादेव तत्रिष्टुति सिद्धा अत एवैनोहि कल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्य
स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्यानापकत्वादिति कैयटः अरकार इति तत्र फलं तन्नाम्नापीति ह
स्वनिषेधः अतो हलादेः अत्रांगांसेकारासंभवाद्धलादेरिति सामर्थ्याच्चांगस्याकार इति चेयविक

रूपेनान्वयः हलः परस्यांगावयवाकारस्येत्यर्थे न सिद्धे आदिग्रहणं सार्थं अचकासीदित्यादौ तु चकारा
काराकारेणातिप्रसंगः सिच्चारत्वेनाकारविशेषणात् न तन्त्वे वल्लघोरिति व्यर्थं अजन्तीदित्यत्रापि येन ना
व्यवधानन्यायेनैव वारणासंभवादिति चेत्रस्य ष्टा घत्वात् अनड्जित्तु अकुर्यादित्यादौ वृद्धिवारणाय नि
गदः अत्राद्यवाये पीतिवर्त्तनेन नाकारादिव्यवधाने पि णत्वं युद्धपितत्रसस्रेरेफषयोर्निमित्तयोर्निमि
त्तिनस्तु नस्यादाद्यव्यवाय आश्रितस्तथापि यत्र यन्निमित्तं निमित्ती च तयोरप्यड्व्यवायेणात्वं अ
भित्तवात्र गलादेर्निमित्तत्वे नैमित्तिकत्वमिति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः धात्वादेरित्यनुवर्त्तनादाह धात्वादे
रिति अत्रोपदेशग्रहणं तु हन्त्यणादिनामधातुव्याप्त्यर्थं निवोध्यान्नाभीतिनट अत्र चस्पेदने चुगाहरेव व्या
ख्यानात् तेन भ्वादिणोपदेशास्व आऊरिति भाष्यविरोधो अत्रारुह्मिः उपसर्गात्सः पूर्वपदात्संज्ञायामि
त्ततः पूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तत्रापि समासस्य वस्यादितो समासे पीति ननु पूर्वपदाधिकारस्यात्रानि
ह्नेर्व्याख्यानत एव सिद्धाविदं व्यर्थं न चासंज्ञायां पूर्वपदादिति नियमव्याख्याने तेन णत्वमिति प्रस

ज॰श॰शे वाक्यसमासासमासयोर्विशिष्यविधानार्थं पूर्वपदादिति हृस्वोपसर्गादमासेऽत उत्तरस्याभिख्यानियमेन व्या
१९ हृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् न चैतत्प्रकरणोपकरणमिहं ननु सूत्रे सूत्रे मित्य धातोः पकमिति वाच्ये तया
म॰ प्यामित्यत्र [illegible] सानयदे इत्यस्वारवंश पदे इत्यर्थेन पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वेन सापकत्वाभावादि
ति चेत्रस्य सार्थत्वात् तस्मात् च्छ्वोः इति नात्र आदेरिति कृतदीर्घः परामृश्यते उपस्थितत्वान्नेवाऊठो दीर्घ
मिता दिति आ त्रा पलि दीति वत्रेति हंद तस्य कर्मक्रियायां वो दाह॰ हंद तस्य कर्त्रि यायामिति॰ हंद शकी
विशेषणयं वदनेकदेशत्रिति क्रियायामित्यर्थः आदिति निकारे धातोरनेकादेशनेदं मेषामनभिधानात्॰ य
न्न पदेशे समनु इत्येतत्रेन दोषः इति तत्र तस्यासवरितत्वात् किंच तदनुवृत्तावादिग्रहणावेयथ्यापत्तेः प
ह्वादिशब्देन पदेशाभावात् केवल इत्यनेन साडः हि चत्वारिंशादिति विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ विहित
विकल्पविधानात्वाभावः अपोपदेशत्वादित्यसेकः पर्युदासात् द्वन्द्वयोर्देत्याजंत साहित्वाभावादित्या राम॰
र्थः ऋदुपधेभ्यश्चेति यद्यपि किमिदं तु गिरत्यत्र किं त्वेन तत्ते थापि ऋदुपधेनेदमिस्यं गुणो संयोगात् १९

रत्वात् तत्र परत्वात् गुणो मा भूदिदं किंत्वाचकाशई जत्वरित्यादि गुणावकाशः उच्चे ततीत्यादि परेतु ऋदुपधवि
षयेऽत हलन्तलक्षणोपलक्षवच्छत्ता किंत्वस्यानवकाशत्वमेव ननु उर्ऋतौ मा भ्येश्चके वा क्षस्यानवकाशत्वादपवादो गुणा
स्यजि च यथा कृतस्य किंत्वासाम षूदृलिकृतिदित्यादौ गुणो वाध्यमते तत्थे ह ऋदुपधविषयेऽत हलन्तलक्षणोपलक्षवप्रा
पितार्विदेशसामर्थ्यादित्यर्थ इति फेयटः नैव परत्वाद्गुणासे तद्विषय लक्षणोपलक्षवएव नैति वाच्यं असंयोगा
द्विति किंत्वस्येत्तद्विषये निषेधादित्यदेशकत्वेनानिषेधास्तु वलीयास् इति न्यायात् तत्रैव विषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नेच
सम्प्रसारणविधौ किंत्वस्य कृतार्थत्वात् दुर्वलेनानेनापि देशेन प्राप्य मा रोगो गुणनिषेधो दुर्वलत्वादिति विधि
रवेन स्पर्धत इति परत्व प्रवृत्ति रस्तेवेति वाच्यं॰ विच इत्यादिमन्य राहा ती त्यादा वाति देशप्राप्त डि त्वस्य संप्रसारणेन
कृतार्थतया नतदनंतरप्राप्त गुणोन त्वट्कारीत्यातिदेशप्राप्तगुणनिषेधवाधायत्त एवं चविषय मंतपत्या
सत्त्व न च काश केत्यपिका वरत्ते पुनरूभ्यैं यस्ता वकाशमित्यादि स्तु तन्तरमाष्यप्रथाए वकदेशपत्तिं मि स्याद्ध
वौरवोति हिर्वचनेची जति निषेधास्य वैदित्वे उकारस्य वारणात् वागस्य वलीयस्त्वात् तेऽस्वरणात् दीर्घचाभित्वा

ल॰ शे॰ शे॰ गुरोश्च हलः इत्यनेन बहुः एतेन गुणस्य स्थानिवत्त्वेनान्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपास्तं । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिव
१० त्वात् न तु बहिर्भूतस्य स्थानिवत्त्वम सवर्णग्रहणसामर्थ्यात् न संनिपातेति । आमिमुलिध्यानोर्णो व्यस्त्व व्या
याने स्यादिति भावः स्वाराणीहिति अन्तरङ्गत्वाभ्यासस्येति सूत्रेण लापकं तद्धीये यत्पादौ विषयत्वाघ यत्तत्र पूर्व प्रा
प्तगुणाहृध्यां द्विवचने चीति निषेधो हत्वोत्तर माममेगुणाहृद्धी वाधित्वा नरगत्वात्सवर्णदीर्घ इति हेयपर्य
स्पष्टमेवेत्यमत्र विस्तरः परत्वाच्चेति अस्य परकालत्वमा त्रिकलाद्दिहस्वार्थः एवं चाभ्यासस्येकारेवा
ध्यवाधकभावेन हृस्वहलादिः शेषयोर्युगपत्प्राप्तेतेन्नः परकालत्वाद्दीर्घ रत्यन्तरङ्गत्वात्दीर्घत्वं स्यादि
ति न व्याख्यामिति भावः अनिहिताम्मितिद्देह कुच् धातुविषयं क्वचोत्वानिहिताम्मिति न प्रवर्त्तते
परेस्तु घेति सूत्रस्य भाष्यमात्रेनास्य लोप धत्वात्त्वकारजावनुस्वारं पंचसर्वमितिन्तु यापिकं न १००
हाहकृञ्जाहिति नकाररहितपाठस्यैव पाठः इति मेतात्वितिस्फमेव युक्तं फलस्य भाष्यानुक्त
त्वात् अजेर्व्यअत्र चालिटीत्यनोवत्येनुवर्त्तनेनैन व्यवस्थितविभाषा तेन घञपृक्तप्पुनंल्पु २०
५

दिवावल्लादावार्धधातुकेवा अन्यत्र नित्यमेव अजयोरिति न क्यप्सप्तच्चे दं भाष्ये एवं चेन्नहि कल्पसामर्थ्या
द्धेध्यानोरन्यथैसार्वधातुक एववमयोगोनार्थे धातुकरीनवो ध्वंस्वरदीर्घेति परवत्र्यामीद्धी यदतिति नि
षेधस्याप्यर्थोनियम इति भावः चतुर्णामिति कृत्वा हिनाचतुर्थं विभिगम नाविरहेणानेषां सुचे यानिय
मार्थत्वमेवास्तु तत्र रेषां तु विध्यर्थत्वसंभवात्रत्त दर्थत्वं प्रकृत्याश्रयण कावेन पदेयोरिति आदिषु
मामः प्रत्ययाश्रयः अकः किती जि इधातो मामः प्रत्ययाश्रयस्य नियमेन ग्रहणमेव मानं या वाम्भीति
तन्वाशक्तान्यरपापितइत्यर्थः तेनापि श्रुतस्य समासे पेधिष्यत्येकमेवायदि तु नेहशीति प्रकृ माम्न
आपितस्यैवानियमः स्यात्तत्र हो पढे शेत्वमुड्ढिनिसचेनित्यानिट् इत्यस्यानिव्याव त्यैद्र त्य पूर्व
एमाभ्यासंगतिः तत्रभिन्ना निवृहइत्यस्याभावे जौ ऊतोभारद्वाजस्येति विकल्पः स्यात्तन्नत्वत्त्वप्र
दित्यप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्वेन नइसंगतिः ममत्वक्रादिनियमेन नित्यइडिति भावः क्रादिस्य
च्छेदिरा नतर्हि लिङ्येवेतिविपरीतनियमस्त्वानं कृतेपरिवृत्तइत्यादि लक्ष्यविरोधात् अत्रस्तत्रेक

ल.श.शे. ओसुट इति वक्तव्ये तेन संवत्सरं व्रतं चेत्यादि सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये। ननु स्वतन्त्रगणाभिर्निनियमादि विधिर्वेत्यावा
२१ निति भावः। उपदेशे ऽजन्त इति उपदेशस्त्वत्र स्वन्त्रादिहायक ष्यन्त इति क्रतो भारद्वाजस्येति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं च धेञादेर्द्विधिर्यन्यादिति द्वयेन ग्रहणमात्रुपकं अन्यथोपदेशग्रहणं ज्ञा
नामान्व विधानेनाकृयग्रहणमेव कुर्यात्। तासौ नित्यानिट इति तासौ सन्ततस्तत्रानित्यानिट इत्यर्थ
ः एतदन्यथो पठितस्तासावस्ति नित्यानिट्त्वे तिभाष्योक्तेरिति भावः। तास्वदिति समर्थमताद्वति इत्यथा
तासौ नत्द्रतथा पाल्पयीत थः नित्यानिटः किं तु थवि षः। अयं स्वरमेति सन्नेशाना तासौ वकल्पिते
द्व अनौ समयलितत्यमिद्यानित्य यत्तभावे भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति वृत्तिः। तासौ व
तिकिं यस्तायादेशे ज्ञप्यस्सि श्रोता हौनित्सरए वेद्यो थास्यादिति। उपदेशत्व। उपदेशे किं कृषश्च रामः
कर्षिथ। च्यत्वतः किं मेत्राविमेदि यातपूरः किं राद्धएणाधियः। तासौ किं जिद्यक्तुतिज्ञ यति २१
याति त्यानिटः किमानंति यान भाष्ये च क्रमे घेत्यपि मन्यु हाहरणीस्तक्रमो रीतिनियमन्ता

क्रतेष्व परत्वासावविड्भावे पि परस्मैपदे नत्वस्तत्वात्स्रतो भा। अच्चस्तास्वदित्येव सिद्धे नियामो यमित्याहत्व
दंतादेवैति न च त्वत्रदंते विकल्पे नीनियेधा यमिरमिति वाच्यं। अचस्तास्वदिति सामान्यसूत्र प्रणयनेन भा
रद्वाजातिरिक्तैः रथ्वदंतेनि पेधस्यैवांगी कारे गोस्मत्यंतरानुसंधानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्य त्वा
त्तादिषु परत्वाश्चित्त्वाच्च गुणारपरत्वेच्चृदंतत्वाभावेप्युपदेशग्रहणापकयोत्साभिः नियतत्प
लिताश्च माहत्तनाम्स्येति अत्रापि भारद्वाजस्येति संव ध्यते अन्यस्ये त्यस्य स्वकारांत भिन्नस्य तां
सौ नित्यानिट उपदेशे जंतस्यात्वतश्चेत्यर्थः एतनयाथि यत्या द्वावजंत संभिपातेन जातस्टुर्सीभिपात
परिभाषया आत्मनेपानिमित्वं न स्यादित्त पासंत उपदेश इत्युक्ते स्त ना हाजेत इत्यादि अग्नसो पदेश
इत्यादिः इह कतासौ नित्यानिट्। ननु स्फूर्फुरो वा पुलिभारद्वाज नियमादिवस्माक्रादिस
चस्यस्मादि ग्रहणे न तु येन नाप्राप्ति न्यायेन क्रादि नियम प्रापितस्येव वा धो। वत्यादि त्या
शयेनाह नचेति समाधत्ते योगद्वयेति अयं भावः थल्यपि नियेनित्यमिस्यानुवृत्या तत्स्य दसंवस्य

वान्यदित्याननिषेधः स भारद्वाजमतेऽकृत्कारान्तस्यैवेति नियमेन क्रादिनियमस्य नायं निषेध इति। एतेन भा
रद्वाजनियमे येन नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैव बाधक इति जयनिषेधस्यादाविरानस्यादित्यपास्तं।
ध्वनितं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये। किं च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्वादिनिषेधेनानन्तरस्यापि भारद्वाजनियमस्य बाधइति नेड्वशीत्यत्र वस्वेकाजादित्यत्र च भाष्ये स्पष्टं। क्षिविद्विक्रात्योपस्थितमिकइति त्रिगस्यसमानाधिकारणविशेषणाभिप्रायेण मन्तागस्यैव तत्फलं त
कोपधिद्यादौ व्यञ्जनस्पष्ट अभावः। नच नेटीति निषेधः तत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्त्यातद्विषये परत्वाद्धलन्त
लक्षणाया वृद्धेर्बाधेनानयायेननाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यानेन निषेधेनाबाधात्तत्र प्रवृत्तस्ता
न्यायस्तूनास्तेव। नामेत्यादिर्मितिपाटेविषये नोत्यनुवर्तते गीतियथाम्राम्रोनितस्याभिषेधरत्यपे
स्पर्नान्नइतिसूत्रे भाष्ये ऋत्वेन फलाभावात्। कुजितेतित्रये क्यादितिभाव इत्यन्तस्य कणानु राम॰
जाहौ किंत्वथा होनरयतेरितिइकारोऽत्रहस्वः। हित्वेकृनेणनेकाचइतीत्यरास्वर्णदीर्घयो। २२

ःपामयोर्वागोदांगमितिपरिभाषयायणइति वोध्यं। केचित्तु पारम्योदाहरणं नो त्यंत मरूविग्रस्त मि
नि केचित्तु क्रिचेकल्पमविवेकः दुङ्नोङ्न्नंहारणं हिंसनं च लाल्लयोरुभतित्रये कोदुःस्य ध्वसर्वाश
हरितौ प्रसिद्धः। लिट्यभिचारकोरुलहलं ताच्छीतित्र संयोगादित्यतः किदितिचानुवृत्तेः। आत्मनेपदे
ष्वितिकिमगक्कदोप्रसिद्धः। लिट्यभिचारकोरुलहलं ताच्छीतित्र संयोगादित्यतः किदिति चानुवृ
त्तेः। आत्मनेपदेष्वितिकिमगृ गौत्रत्र हि किंत्वेन रस्यात्। अत्र यमेदारितिपूर्वोद्देनापि
इतिभावः। तत्फलं तु राशाभूतनभोविहायसाकारवत्वाद्विरूपादेशादित्वादेकत्वध्यसत्वाभावा
त्तु यथायथाम् प्राप्ते विधिरयं तत्राश्रि जत्विति। पूर्वेणैव गोपघ्नां त्रिषत्वा प्रवृत्त्यो वी जं तिलस्पै। त्र
ष्वविशेषणानि देशात्वाहस्वादुइति धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यधिकाराद्धस्यार्धधातुक
त्वं त्रयोगकारांतत्वं तत्फलं तु गोपायतमिति पादौ गोपायेत्यस्य धातुस्वरं णानौ दात्तत्वेश चका
रौ को देशस्याप्यं तोदात्तत्वेन मित्यस्याद्युपदेशात्परलसार्वधातुकत्वेनानुदात्त

ल॰श॰शे॰ स्योदात्तानुदात्तस्येति स्वरितत्वं॰ सनाद्यंता॰ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणानिषेधादंतग्रहणं य
२३ स्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य शक्यप्रवर्त्तनमेवतेन देवदत्तमिष्टिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदाय
स्यनाप्रत्ययाधयधातुसंज्ञकइष्टकानीसूत्रादीनां समुदायानाच क्रियागुणकत्वं तत्स्वभा
वात्तोध्यं वेदं सुपआत्मनक्यजिति सूत्रे नमोवरिवइति सूत्रे च भाष्ये विवक्षायामिति विषयसप्तमी
तिभावः परसप्तमी त्वेहि आर्धधातुकोपदेशे प्रकारांतमिति गोपायितेत्यत्रलोपो न स्यात
गोपायितेति च न सिध्येत पूर्वं क्विनस्वापत्तेः कास्य॰ प्रत्ययान्तेभ्यं स्यादिति वाच्यम् इत्तिशेषः प्र
त्ययप्रत्ययग्रहणामयनीयेति पत्रच्छहरदत्तं ग्रंथस्य स्पष्टः॰ परन्तु कासीति सप्तम्यंततत्रद्योटित
सूत्रे इस्यर्थः भाष्ये कास्ग्रहणाच्च कासप्रत्ययस्वदनुनिस्तुपक्रमस्थारख्यात्तत्र अत एव भाष्ये
तत्र कर्त्तव्यमितिनोक्तं॰ अत एवाद्याद्यबगल्भेति वार्त्तिके धातुभिरेवसिद्धिमाप्रोक्ता मा॰
वगल्भांचक्रे इत्यादौ कास्प्रत्ययाद्याम मंत्रे इत्याम्प्रत्ययस्यादित्युक्तेः भाष्ये तत्रैकाच्यानुव २३

८

धेनैकाच्त्वात् न च मौनपर्विकानेकाच्त्वं गृहीत्वा तत्रामिति वाच्यं आमर्थे वार्त्तिकमित्युत्तरमपर आर स
र्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः एवं तर्हि एव गल्भा घनुक्रमणं न कार्यं कर्यं चानुबंधानासंज्ञामीति अ
गल्भक्लीबहोडेति भाष्योक्तत्वात् तद् ग्रंथेन स्पष्टाचारिता ग्रंथेन मौनपर्विकानेकाच आमित्यर्थे मानाभावात् अ
नुबंधासंज्ञासु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेनैव क्विप् अवगल्भतीत्यादिवारणायायावश्यकः कृतेत्वस्मिन्न
तेनेभ्यः क्विप्प्रत्ययेन नामधातुत्वाद्यनेनास्य तद्बाधकत्वात् तस्य वर्णत्वं वगल्भेति वार्त्तिकापेक्षयाऽवश्यव
क्तव्यत्वबोधनायेत्याहुः अत्र चेदं बोध्यं प्रत्ययग्रहणयनं यवादिमोप्येकाचभ्य आचारक्विंयो न भिधान
मावश्यकं अन्यथारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यान्नरुत्तिहरदत्तोदाहृतानि सूत्रोच काचित्या
दीनि चिंत्यान्येवेति॰ आतो लोपः आर्धधातुके किंद्वहत्स्य॰ ब्रुम्पिन्नि पहेसप्रत्ययनुपदेशे कारांत
ःघुणावरणः अस्पदी॰ घपाटः ●क्रियालाघवार्थः अन्यानु ह्रस्वमेव पठंति स्फुलाबित्यवतियं घ्रपिट
यग्रदेशो ●कारांतः घुणायणः अस्पदी॰ घपाटः प्रक्रियालाघवार्थः अन्ये तु ह्रस्वयथास्वनि

ल.श.शे. ह्रस्वार्थं इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधादेवमुक्तं । कृतावत्तु वंध्येपि त्वार्धधातुकविष
२४ येऽत्रायादीनां चैकल्पिके त्वननुद्भावे वा णिलोप्यमिति भावः । चेक्रीयितेहि इति अनुनासिकस्येति दीर्घ
कृते नाक्ति पर्याह वर्येणाति क्रि । चेस्येव फलादि मेह णत्वकामयत इते अनिग्लो कृणान्वा चोपधा
वृद्धिनिषेधः अयामं लोपापवादइ इति णिलोपापवादइ इत्यर्थः वस्तुतोयन्तु वा दोयं न दन्त्वा चादेव
त्वाच्च णिलोपवाधः । अनिर्मं चेदं प्रकृतसूत्रेभाष्ये इति गुणा इयङ् इति सूत्रे निरूपयिष्यामः न
नु परत्वाद्द्वियङादिषु णिलोपो न स्यादत आह णपक्षोपावि ति । क्रिजं त मितिक्रि न्नु दुत्ले भा प्रत्यया
दित्यनेन वा धातारामवं तीषु प्रतीत्यप्प्रवकाश इङ्भावे ढकोर्फलेति कित्वात यत्नुयादिषु नः प्रस
गत्वाश्रीयते स्थानिवद्भावेन च णित्वं तदा णिलोपं शेवार्त्ति कमनावकाशकं त्यत एव सत्र मशोषे राम०
णपं त्वासेपरत्वाद्वृद्धि विवृद्धौ कृतायां लोपस्त आग्लोप्यं गमिति भाष्येउक्तमिति तत्र अमिति प्रत्या २४
हारग्रहणसामर्थ्येनाकृतायां वृद्धौ लोपइत्यर्थः स्यणौ च क्रीति सूत्रभाष्येवीवदत्दित्युपक्रमे

वसिद्धांतित्वेन णपक्षोपावितिपर्वं प्रतिषेधपरभाष्यविरोधेन च परत्वाद्वृद्धिरित्यत्रत्यभाष्यस्य एकदेशयु
क्तित्वात् किं चदृद्वौ णिलोपोपि तुल्य भ्रणर भावात् । न च स्थानिवद्भावः वृद्धिस्थानीकारूपालहन्निधर्म
णित्वाश्रयलोपस्यालिवत्वेन तत्र स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः स्पष्टाचेयरीति भी भगोरिति सूत्रेभाष्येणपं त्वात
णावबीवददिनां दाविवत्ती दीर्घत्वोपधाहूस्वत्वसिद्धये णौ चङ्युपसंख्यानमेव कार्यं सन्न तत्त्वेणोणौ च
पसंख्यानमिति वचनाभावेन मि ध्याति । णौ चाद्यावहि तत्तुदग्लोपित्वाच्चेत्सेव सिद्धान्तु क्रिरसि मेभाष्य
त्वेकदेशयुक्तिः एवमन्तोलोपइतिसूत्रेण पक्षोपावितिपूर्वं विप्रतिषेधसूत्रे कानेवं कव्यः एषु विधिषु
कृतेषु स्थानिवद्भावात णित्वेन लोपो भविष्यति नेवं शक्यं रपरो देशं सलोपापत्तेरित्युक्तं भा.
ष्यातह्येकदेशयुक्तिरेव । भीभगोरितिसूत्रस्थन्यायसिद्धभाष्यविरोधात् । किं च णौरनिधेत्यस्याप
तांगस्य निर्दिश्यमानो योन्नस्तस्य लोप इत्यर्थ इति णकाचोक्केरिति सूत्रे भाष्याल्लभ्यते । तत्र
हिस्थाने द्विवचनेऽचीत्यादिनावृद्धौ णिल्लोपा न स्यादित्यापादितं एवं वयेयडि । अत्र स्थानिदिश
मानवर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चैतन्न रूपत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्यात सैकदेशयुक्ते

नं२

न्या॰शे॰ त्वावश्यकत्वात्तद्वचनसामर्थ्यादिति परत्वान्नुगागमो नांशिलोपबाधकत्वे ह्रस्वादावपि गुणो न बाधकमिहि

२५ णिभाकः तेन कारणान्नुह्दिङ्गः परत्वेवमनेकवचनकल्पनया तत्र सामर्थ्येन तत्तद्बाधकत्वकल्पनापेक्षया

पूर्वविप्रतिषेधकल्पनाया एवानिदीपप्रयोचितमित्यपहुर्शे चङ्शिनांगस्याव्यवहितपरत्वं च अनि

सामर्थ्याव्यवहितपरत्वं तत्फलितमाह - चङ्परेणाविनितिणाविति किं च यत्रोपधाया ह्रस्वभाविन्या

असंभवे न सूत्रवैयर्थ्यापत्तेन चल्वरत्रार रतिककारस्य संभवः तत्राप्यन्तरंगह्रस्वाद्वा देवश

योः कृतयास्तदसंभवात् न च ह्रस्वोद्देर पवादः ह्रस्वप्रवृत्तिकाले वृद्धेर्निष्पन्नत्वेन तस्य त

द्बाधकत्वासंभवात् परसंस्कारपक्षेपि निमित्तनिमित्तिभावापत्रप्राप्तकार्याणां क्रमेणैव

तेन धातुसंज्ञानि तु न्यासनिकुत्यनिसमये एव वृद्ध्यादीनां निष्पन्नत्वस्तानेन चङुत्तरकालिकह्र राम॰

स्वेन तद्बाधायोगात् न च सामर्थ्येन चडि - यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्व एवाभविष्यन्नीति वाच्यं २५

तदपेक्ष्यासकलबोध्यबोधकत्वमतेन णाविति सप्तम्यैव लघुत्वात् - चडि किं कारयतीत्युपधाया

१०

इति किं अचकाङ्क्षत् प्रत्ययस्यांगाक्षेपेत्यनाकाङ्क्षत्वाल्लगाचित्तंगस्यैव विशेषणान्नाचरतीत्योष्ठं तद्

कंशार्पवीरतिस्तत्रेके यदेशाद्गुनिस्तत्वे पिच पापामामव वृप्याश्रयणीयो तरंग वहिरंगभाव इति भि

त्यः शाह्रोवाकप इह रूपस्तहन्त्वा व्याख्याने पीत्यर्थः अवश्येति अन्यथा व्याख्यानविलय इति तद्र्थः

वहुव्रीहिरिति परग्रहणात्सामर्थ्यादिति भावः तद्विशेषं च शिरेव न लघु अंगस्येत्याव त्र्यांग संज्ञा

निमित्तमित्तिव्याख्यानादत एव विशिष्य प्रंम तेन सत्त्वाव मदाहांगसंसेत्यादि तत्परं यद्बद्धिनि सन्निधा

नाच्चङ्परेणाचित्तिलघोरेव विशेषणमिति भावः अत एव हकस्मात्र भवति अजजागरल्लघु

नि चङ्परस्तु व्यनेव्यवहिते चात्र लघु चङ्परस्तीभाव्यं संगृह्यते चङ्परेणोपधा लघुनद

भ्यासस्याव्यवहितमित्यर्थः एवं च चक्षमदिसत्रात्समहत्वरेत्यने नेत्वबाधनार्थेन संयोग

व्यवधाने प्रवृत्तिस्तापनाच दोषः अंगस्येति अवयवषष्ठ्यर्थः असफलं चिस्तेन सरं लघु

पराभ्यामस्येत्यवर्णविहतेः मापचान्तरीयेन अमम न्न कृती कंतम्म ते फलत्वये स्पष्टं णाविति

चङ्परे इत्यस्यापहन्नीति भावः अथवेति चङ्परे इत्यस्यांगविशेषणत्वेंगत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे
नैवणिरूपविशेष्यलाभ इति भावः अयं पक्षस्तु भाष्यविरुद्धः ओदिदत् दित्यादौ दीर्घापत्तिश्च अप
२९ हौ च ङ्परे णौ पटुमाचष्ट इति तदीयोभ्यासश्चङ्मात्रा युणिलोपस्य स्थानिवत्वेन णिमात्राश्रयत्वाल्लघु
परत्वनिबोधे ननु मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति अमीमपत् सिद्धं तत्कथं न पाठ इत्यभ्यासरू
पं दृष्टं नाह प्राप्नोत्येवात्रापि तदेशो न तु कार्यस्य न च मीमादीनां समभ्यास सरूपमस्ति लोपश्च
नरूपमितुक्तं गान्यत्वादित्यसिद्धमितिभाष्येणोक्तं तत्र कैयट मीमादीनामंगानामभ्यासलो
पो विहितो यत्वभ्यासो रापेता नात्रान्येन तु चङ्परे णौ पहंगं तदभ्यासस्य समस्तं त्वं गोमीमादी
न्येवांगानि तस्मादंगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः येषामंगानामचङ्मादिर्विधीयते तेनत्रैवात्र घहगा
लोपो न त्विसादिरहितानां मीमयादिस्यादेर्धातोः सत्वाभावादभ्यासस्य वदेनेनुमन्त्वत
मितिर एवं च कैयटेनाप्ययं पक्षस्तु करणीयत्रैव अभ्यासत्रांगं किं निरूपितमत्र एव

॥

द्विरुक्तिपितंगानि तस्मिन् तंवा तत्रोपतिष्ठ तत्त्वात्वास्य न्याय्यमिति निरूपितमेवमन्यत्रेत्येवं परत याप्र
भाष्याविरोधेनतस्य योजयितुं शक्यत्वान्न च अस्य च एकस्यैव प्रयोगस्य सत्रव्याख्यानमेवेनसाधु
त्वासुधुत्वयोरप्रचीनवृत्तिस्तत्रत्यभाष्यविरोधः इति दिक् समन्ततः अन्तः किंतु हृतिन परत्वं स्पष्टार्थ
अभ्यासस्य वकारस्य तत्त्वार्थे इति दीर्घो कितः इति सत्रेभाष्ये स्पष्टं अत एव विद्ध इति त्वासाक्ष्यं
तरंगत्वान्तु कथापि इत्ततिति हि समूलाभ्यासस्यैतत्त्वं धिः प्रयोगत्वाद्विवचनस्याचीपिपतीदीसन्यरत्व
मभ्यासस्य उच्छोपस्यस्याभिवत्वात्पापचिछ्नत इत्यादौ न दोषः कृतित्वे चेतस्तोत्तिदपीरि
तिसूत्रे भाष्ये तत्र अभ्यासादिस्यस्यासम्नियोभ्यसस्तस्माद्याप्राप्निस्त स्यानि यमोयथास्यात् त्व
डियो अभ्यासस्तस्माद्याप्राप्निस्तत्रनियमो अमतसीपुष्पेतः मनसो षुयिधेते धातोः स्युया प्राप्तिस्तु
स्यासूनियमोऽथास्यात्तयङिकोमाभ्यन्तरत्र दीर्घयतीप्रयोजनेमुक्तं संज्ञायाः कार्यमिति तत्र के
द्विरुवौ अभ्यासस्य त्वस्याकाचर इत्यनु दृढस्मेहितास्य कार्यदेशोसंनिधानेत्र अंगं च तत्र संनिहितं तत्रो

ल.श.शे. गस्येति कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वात् एकाच इति च तेनेन समानाधिकरणमेवं चांगस्य
२७ त्तकैकाज्कर्मके येइच्चारणेन योः एर्वीभ्याससंज्ञकत्वस्य च सन्वदित्यर्थं इत्येकाच्चेव गृह्य
त्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्याद्युक्तिरिति भावः इदं चाजजागरदित्याद्दोसन्वद्भावापादनपरभाष्यवि
रुद्धमित्यरुचेराह चस्कन्नइत्यादि अत्र पक्षेऽगस्येत्तु परं जकत्तयाकर्यं चित्रेयं कणोंदीधीरति
स्यादित्यत आह यथेति सन्वत्त्वेत्वत्रनोपयुज्यते अर्थोपयज्ञत्वं विति अर्थग्रहणात्प्राचि प्रकृतेरा
पुगिति भावः चस्कन्त आयुङागमहत्त्विमाप्योक्तपक्षेणन रेणाफल्यामेदायत्तु यस्मान्नभिधा
नमेवोचितमिति लुङ्कृत्वाचिंतामायेनेतिदिकुन्नस्यादिनिनस्यादेवेत्यर्थः व्यवस्थायेति
अर्थवत्त्वाद्यवीचीनोक्तपक्षेगेणत्यर्थः कैयटेनैवं लिएतत्त्रिकयस्वाक्तेः अगितामित कमि
ममतीनामित्यर्थः येविभाषाजनसनेतिसत्रेजनग्रहणेन यथाजहोत्यादिद्विवाद्योर्ग्रहणं राम॰
तथासवग्रहणेनापिसनन्तेः सनोतेर्ग्रहणं। अतएव सनोतेरनुनासिकलोपादात्वेपि २७

१२

प्रतिषेधेनेतिवार्तिकव्याख्यावसरे आत्वेसनोतेर्ग्रहणस्यकोवकाशः सनिचयेविभाषा चन्द्रात्वस्यावका
शोऽस्मेजनाहयइत्युक्तं भाष्ये अस्मपाम योजनत्ववनोर्हययोरेवसत्वेनजनाहययइति बहुवचना
संगतिः स्यात् समत्वेनसमभादायत्तु दुपपत्तिः स्पष्टैवं अत्र नभाष्ये सनोतेरित्युक्तत्वात् नन्तत्र ग्रह
णमित्यंयास्तेनचाङोर्यीतिवत्रिर्दिशोकार्योऽकारोच्चारणेन यणादावेवास्यप्रवृत्तिर्नतु यामुडादा
वितिवाच्यं अजइतिच्चा शाम जस्याशामित्यत्र यणि येविनायेत्यात्वमाप्नोतीत्यर्थः परस्मानि
सत्रशेषस्यभाष्यविरोधापत्तेः तस्मादकारोच्चारणं व्यर्थमेवक्रमात्विति। नक्रामेत्यत्रहे लुकि
दीर्घोभवत्येवक्रमइतिसत्रेतु हलंगस्यपरस्मैपदपरत्वं। विरूपितस्यैवग्रहणेन हि लुक्य
पितत्रिरूपितांगस्यकार्याभावेनन लुमतेत्यस्यापत्तेः प्रत्ययसतिन्याये न लुमता लुप्तमप्रत्य
येयदंगं तस्यकार्येएवनिषेधप्रवृत्तेः क्रमः क्रमोरा क्रमोरितिप्रथमा येस्तदीआनात्मने
पदनिमित्त इति प्रसज्यप्रतिषेधः क्रमः क्रमी। यत्राऽनात्मनेपदनिमित्तेनभवस्तत्रप्रयासस्य

ल॰श॰शे॰ ताभ्यां परस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः इडागमत्वादिति सिद्धे नियमोऽयं क्रादिभ्य एवेति प्रकृतं तदस्यादौ तु
अकृत्कः किनीति निषेध एव पुरस्तादपवादा न्यायेन बाधकोऽनारम्भसामर्थ्यात् निमित्तत्वं चात्र फलोहितं
२८ नयोगपत्तामात्रे नेत्यत्र तस्य वितेत्या द्वाविद्भवत्येषः क्रमोऽरनात्मनेपदसूति तु नसूत्रितं तत्रादि
परस्मैपदेष्विडित्यर्थो विकृत्रमिपि ष्पतीत्यसिद्धिः मित्तप्रधानात् आत्मनेपदे नेडित्यर्थेनुप्रवि
क्रमिष्यतइत्यसिद्धिरन्यो निमित्तपक्षोपादानमिति दिकुः ततः परेषामिति यद्यपि दः पीठ्यमव
यद्वत्वान्नस्यात्तः परत्वेद्दुरुपपादं तथा विशुद्धितिकृतानंतर्यमात्रे त्वासात्रेणा सामर्थ्याद्धात्रप्रवृ
त्तिर्विरोधात् अन्येतु इटः परस्यैषां धस्येत्यर्थः बीकारस्य व धानेत् सामर्थ्यात्रीन्निरित्याहुः अत्रो
त्रं गादित्तिनिर्हेत्यते एवोपदिष्टो मिद्धेदत्यत्र विकल्पः अन्यथायुटः परादित्वात्रस्यानिट्पंचप्रा रामः॰
प्तविभाषा॰ लुङ्यपि धिचेति सलोपेइ वर्णान्तमगंद्धमिजातमिति राध्धीध्वमित्यस्याप्रामे॰ पारस्यो
पसर्गस्येति अकृतत्वादयनाविस्तु पसर्गविशेषणं अत एव निलयते प्रायते पलायत इत्यादौ स २८
१३

वेत्रलत्वसिद्धिः रेफविशेषणात्वेतु प्रायते निजयतइत्यत्र अनिकृताव्यवधाने एवस्याहिति भावः प्राय
इति अवः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्ययवर्गद्धीनस्यष्ठ भाष्ये॰ हरोरूपमिति॰ क्षुत्यर्थमितु नानभि
धानादिति कैयटः कथमुदयतीति शानच्स्यादिति मधुः अनित्यमिति इदं भाष्येन हुस्पाते इट किटे
त्यत्र प्रसक्तेवाभाव दिनोयतेत्वयं प्रयोगोसाधुरेवेति वोध्यं॰ तृदः क्नेइनपुनःप्रसंगे तिहित्वेक्तेप्य
सावकाशइत्यभिमानः ल्लिटीति विषयसप्तमीति परे॰ दीयंज नाबुधेति बुधस्तेरेव ग्रहणां तस्ये
वात्मने पदित्वात् रचिणालुकु अकोणिन रामित्यत्रैतर योन लुकु॰ प्रमिलहे लद्के णामे देनप
रत्वेचिणोलुक ततरधिणो लुकासिद्धत्वात् तु॰ अनो ल्लो कृचिद्धाप्यतोलीन सेति पाये हृस्यते॰ आ ति
गंतु नाकारेणामिद्धेशः संकोच इत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगात् तगचिंवानुर्यमस्त्रीयवाध्यद्धप्रग
तिः कयट गतिः इर्ह्वनं कौमि लसतलिंगान मित्रेति सन्तलिंयोरिति सप्तमी अभ्यासविशेषणं
चेतिभावः प्सनलिद्ध परो पोम्यासइ तिवक्तुमुचितं तत्रप्रत्ययस्ये ति संनियोगशिष्टत्वे नोभयोपदे

प्र·शे· शकालस्यैकत्वाद्दार्धधातुकोपदेशकालेदंतत्वादतो लोपइति भावः तस्य स्यानिचतभावादिति मंते
श्री नवस्य लोपएव विधीयतामिति स्यात्तं चिन्त्वंतीस्या द्वैवस्य स्यानिवत्वेनार्धधातुकत्वादिरानत्रका
रहत्यार्धधातुकत्वस्य लक्षणं त्वेनानहि विधाविति निषेधात् स्य स्वाचेर्यरीति गोमांगगोरतिमत्र
भाष्ये अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये लब्धं पत्य स्यानिवत्वं पंचमीसमासेन परिहृतमेकदेशिने
ति वोध्यं प्रत्ययोकार इति अ संयोगपूर्वोदित्यनेनाव ध्यवधिमत्तोः स्या ज्ञात्यादुकारएव विशेष्य
इति भावः अ संयोगपूर्वोपत्रकारस्तदंतो यः प्रत्यय इनि वकृमुविनं अमवीदमावोदितिय
त्विको गुणोऽतिसूत्रे भाष्ये ऽतो लेति सूत्रे वकारप्रश्लेयमुक्तमाभूवानचौन्मवीदित्यत्र दोषमाश
काहंतेतस्यत्रावि माच्ये नेतित्रके त्रनिर्णामि षधएव लम्यतइ मितत्रम ध्येय। वाद न्यायेनास्य राम·
निषेधस्यातो ल्लेत्येतन्मात्रवाधकत्वात्। जागर्तोतु लक्ष्यानुरोधाद्वाध्य सामान्यचिंतायाएवा
गीकारात्तह मयोनादि विषयेतु सामर्थ्याद्धिकल्पस्यैवनिषेधात् अतस्य वसूत्रभाष्ययोनैवि श्री

रोधः कइतिसूत्रस्य भाष्यं पर्वयत्र वृक्षिरितियोरितिदिकु ही हृ मौष्यादयः पंचार्थाः ईयगति दाभेवितिपा
ठांतरं। परिभाषणामन्न भाषणे· आद्य इति अत एव वृंहतगर्भेषिद्यातितो त्यादि संगच्छते· गाढेति लोपे
धुत्वा सिद्धत्वं न लोपविधानसामर्थ्यात· शल इगुपधा अनिटक्षेरिति धातुविशेषणात्वित गुह इदंतस्यस
द्वात्वात धुत्व् हिते त्वा दौ केतोन स्यात् स्या हि केउभावमाहायामिटूत्वेतु नित्यमेव स्यात् तत्वल्या रभाव
दिसूत्रमंतरदमामिटइ नविशेषणादेव का न्यानोदितइत्नी ढूनच्मस्हाद्दे षड्ढवस्यायोगुणाः स्या
तस्यगुपधत्वाभाचे षका विधानं भतपर्वगत्याचार्थमिति चाचं क्षस्य किंत्व सामर्थ्याचरदमट
त्रेन्च क कारा भावेन णत्वादिप्र सक्षात्तुरापि के सेत्रणासाविता द्वौ कसुम्सा चेति लोपा पत्तेः नत्रौ
नेरसंत्रस्यानुने पदग्रहणात्पक पैणाद्दो क्षत्राहाहाजादौ तइति अत एव ककारोद्धे ते पि
हशे इप्रसारणे कस्मादीतिदीर्घः अभ्यासस्य च नेनु द्विविभ्यस्तु संज्ञायामुत्तरायण [illegible]
इति लिमसारणाऽभ्यास स्यैन संप्रसारणाइतिनिषेधः स्यादत्र आहभ्यस्ताम्भविष्यत इति तेन

ल॰श॰शे॰ क्तेगाहृत्वाविस्पादौ न लोपः तत्रार सूत्रे एव स्पष्टा देशाक्षमस्यैव ग्रहणं। नाष्टर्थाधिकारान्तरोधाद
नस्यैव ग्रहणे नन्तु जेति निष्फलं निमित्तं वेत्यस्य अत्र ग्रहणे तात्पर्यमिति लोपाभावे आतो ऽ इत्रतस्त इति स्यादिति
३० भावः प्रतिज्ञानुमितिनुक्ताहेतेनस्याभिप्राय प्रकाशनं॰ अपपाठत्वे हेतुरवमेत्स्यादिति सूत्रेण गामादा
ग्रुतोस्मदृसूत्रेणामितिनदृष्टं तो बसूत्र षेलकारे पञ्चम्यायामपि इति षष्ठी इति वार्त्तिकादत्रे ग्रहण
णेन ज्ञातोस्मात्तोरेव ग्रहणं। अत्र सूत्रे धातुपाटे चेषु उत्सुदित्साटोनाधः नाहेरिति न तु नाहेरित्य
र्थोदुलभः च वादेरित्यादि ग्रहणं सामर्थ्येन चिशेष्यविशेषणयोरपि सम्प्रत्युच्चारणमेव यत्रि
न्विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः अत एव वः सिधुडित्यादौ साधेः पदस्येति नाप्य इति चेत्रसूत्रत्वात् वल्ला
देरित्यनुवृत्त्रविशेषणीभूतवल्पदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तकाररूपवल्लादेरिति वाच्यो
र्थः एवं सेसिवीत्यादावपि चो ध्वंसमनुवृत्त्रविशेषपरीभूततषल्पदार्थस्य तकारेण विशेषणात राम॰
तकाररूपवल्लादेरिति वाच्यो र्थः एवं सेसिवीत्यादावपि वोध्वंसमनुप्रथमार्थ एवेत्सल॰ तद्य ३०

५

विद्ः स्यमस्मामविभायामत्र योंना धात्वंतरणीतिन वेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा॰ कैयटादयस्तमितिस्त्रिपं
आधिंगनरनितसूत्रस्यारतिवोध्यं अत्रैव पाटे इति न च धातुसंज्ञापत्तिः पाटः इत्युनाम्रवैपाटेनैवसि
हैत्रपाटस्यज्ञापकत्वात्॰ एतेनायं युताम्रवं पाटपः पुपाहिसूत्रेष्वसा दीति पाटपंल्ल दित्वं च नका
र्यस्मित्यपास्तं॰ पाटस्यानुसंपाहक तयाचारितापर्यनशापिपरस्मैपदे प्रयोगानापत्तेः ल्टदित्करणाभिति
॰यद्यपि घस्लादेशेनैवाघसदिति सिद्धं तथाप्यघ्यात्तीदिति प्रयोगवारणार्थमस्यल्टदित्वोध्यं॰ आपि
पीतिरुद्मुपलक्षणं यद्धिकरणविपर्यये च योगाभावस्यापरेनुबिद्धन्सतरस्यामितिस्तेतासामप्साद्य
टिमास्कुप्रयोगान्यत्रानुभवत्सवः ज्ञापयस्येतिरूपवारणानवत्त्वसाधकं पञ्चद्युस्यौत्यस्य छत्वाहत्र
सार्वत्रिकत्वबोधनेप्पिनकथमपिसाधकममत्तएवोपदेशेत्वत इतिसूत्रेष्वसेः प्रतिषेधो वक्तव्योज
क्षमिति च इति वार्त्तिकं नामेतानि त्यानि दृत्वा भाव्यात्स्त्यात्याच्यानेमाप्ये अन्यथास्य प्रतिषेधापर्यवार्त्तिकं स्या
दिति तस्यान्यथा व्याख्यानासंगतिः॰ अच परस्मैपदा देशाविधानत्वदरऋन्प्रेज्जद्रूपवारणार्थमित्याहुः अत्र

ल॰शा॰शे॰ शावीदशावीदिति॰ यद्यपि एकोगुरोनिमत्तं तोल्वे तत्र वकारप्रश्लेषनकृतस्तथापिपर्वे प्रकृतत्वान्न सभि
द्धांतेप्रश्लेषेमानाभावनात्रविभाष्यावृद्धिरितिभावः मह एनोया त्र अयंदानेरातिदा श्वानितिसूत्रेभाष्य
३१ द्युतिस्वाप्योः अभ्यासस्यागाभ्यासयोरेकोनिमित्तत्वएवास्यप्रवृत्त्या दृष्टांतकोपियतीत्यादौ संप्रसारणा
भावस्त्वादिद्युतदित्यत्रतुद्युचस्तेतिसमाहारद्वंद्वगर्भद्वंद्वाश्रयेणाननहो षः एकारणोपस्थित
द्युतेरेवैकारांतस्यग्रहणं एकारश्रुणाचएवस्वापिसाहचर्यादितिद्रष्टव्यनुसारिणः अत्रमा
नाभावाद्युतेर्गपनाचड्डि संप्रसारणंनभवत्येवेतिभाष्यानुसारिणः स्वपिर्नामधातुर्द्युतिमा
हचर्यात्॰ वचाभ्यासस्यप्रकृतिभूतद्युतिस्वाप्योः प्रत्यासत्त्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययांतयोः संप्रसार
णमितिसर्थेनोक्तदोषाप्राप्तिः स्यष्टावैयर्थ्यमितिचेत् संप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येतुस्यंगाधिकारपाठ
स्पष्टइतिवाच्यंअभ्यासस्यसंप्रसारणलाभानापत्तेः अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थंतत्रपाठोवश्यकत्वोत्तः अत्रणो राम॰
कर्वीनकाम्यायाश्चएतेनाभ्यासोत्थितमप्रत्ययस्यप्रकृत्याकोक्तायासुपात्रधामारवयर ३१

१६

णेनाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतद्युतेः संप्रसारणमित्यर्थेनाधिकारेएतत्सूत्रपाठेफलमितिपरा
स्तं किंचाभ्यासस्योत्पत्त्यैपत्त्यापेक्षत्वेपिस्थानेद्वयेकृत्वाभावेनशास्त्रेतहाक्षेपेमानाभावोनगवा
मिपियेत्वमीयियतीत्यत्रस्याद्विधिपूर्वंभवत्येवेतिदिक्॰ द्युक्षोल्लुङिवद्वचनाद्यथावगतिः षष्ठ
येत्वेलुङीतिसमर्मीतरहाहद्युत्यादिभ्यइति॰ द्रुहः स्य॰ मतिसमर्वविधिरयं॰ अत्र तु रंगमपीतिसकारादिवि
धेपायेकृत्वाद्वात्मनेपदनिमित्तत्वाभावेतिमित्तत्वाच्चनिषेधस्यवहिरंगत्वमितिअभिमानः चन्द्रग्रह
णासामर्थ्योदिविधिप्रायेकृत्वाद्वात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्चनिषेधस्यवहिरंगत्वमि
त्यभिमानः च तेनहिसवेषुप्रत्येकंनिषेधस्यापारीक्षन्यते अन्यथानद्वयरत्नोद्दितेवृत्ति
होनद्देपर्थमस्पष्टमेव॰ कृपिव्याद्वं नित्कल्कनफलंनास्मिचेतिचकोरणासाधार्धधातुकेतस्मापिनिषेधे
सत्वात्तत्कृत्करणेनद्युतादेविवृत्तिहेरपिसमाप्तिर्वाध्यपिंदशक्यात्र अनएवद्वदोः स्यसनोरिति
सूत्रेसंगच्छते॰ नन्वयरतिवचनेनतुयेननाप्राप्तिन्यायेनार्धधातुकस्यक्रमादिवेतच्चरितार्थंकृत्ये सकः

ल॰श॰शे॰ नास्ति चेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विकल्पो नेति भावः वस्तुतस्तु र्थ्यन्तिव्यर्थे निषेधाप्रवृत्तौ यांसरति न्याये
नान्तरंगाणामप्यबाधसिद्धेः तृतीयादिभ्यो यद्वा त्यामन्त्रेति वचनस्य ज्ञासंवेशि निषेधाज्ञा । अत एव चतुर्थ्यर्थस्य
३२ सप्रत्ययानेभ्योऽक्तं संगच्छते किंच वहिर्भूतशब्दनिमित्तकस्यैव वहिरंगत्वमिति परत्वेनापि तद्बाधानेन
निर्दिकू न्न्सति छेदरति स्पष्टं चेदं मत्साहारादिके भाष्ये न चैतिद्भ्रूयेति पद्धमितपथः स त्रमित्यस्ये अत्रभूति
फलं वा कम भेदः हृदिति द्वितीनेः कर्तरि क्रिपः षितस्वीति अमित्येशो यः फलं तु षिद्धिद्योरिभ्यारन्यस्य तत्र येन स
विकरणा न्यनुघ्नते तेषां तन्न प्रयुक्ताए व विकरणाः येतु भ्वादिस्या एवा न ध्रुतेस्तत्रावापटं पूतेतेषां
शवेक नद्दत स्यैवीतः एवं चं विधद यती त्या हो मित्वं न स्यादिति भावः नान्यामित एति अनुवाद सामर्थ्यं नतद्वा
धकल्पनापेक्षायास्वातंत्र्यकल्पनस्यैवोचित्यादिति भावः नचापित्वार्थं मपंचुराह नुवादः तत्रैव ह्यपि
यितिपदितं युक्तत्वा णपासङ्ग्रे यो निपुचाएव पाणपित्वे फलाभावाच्च हलादिः शेषापवादक्ष मित्यस्य राम॰
निकहलादिः शेषापवादत्त्वार्थः न चाभ्यासविकारेष्ववाधकभावाभावे नेदमसंगतमजीगमादित्या

१९

दौ हलादिः शेषेऽभ्यासस्यार्थं प्रयोजनभाष्येऽपभ्यासग्रहणोपस्यापि न विकारग्रहणो नग्रहणादेवं चतस्रै
वसंप्रसारणापत्तिरिति वाच्यं लिघ्नभ्यासस्येत्यत्रोभयेषां ग्रहणो न सामान्यत एवाभ्यासलोपाभ्यासस्य संप्रसारणा
विषये तत्र आया प्रहरेत्तोपेनेनादोषात संप्रसारणांतरा अयं च वल्लवदितिन्न भयेषां ग्रहणाचे पर्थ्या पत्त्याल
घभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति तदुपन्यासः केषांचिदयुक्त एवेति दिक् ॥ मित्वसामर्थ्यादिति अ
संजातविरोधन्यायेनेति भावः अज्ञो जीनिमाणितान्येति तश्शहस्यलुक कजं ज्ञाजामितिज्ञापितादाभीक्ष्णपरा
मुल्क्रियासमभिहारा हित्वं णन्तस्य वद्द्वादि श्वपिवोप्यमित्वा र्थं ज्ञानिःषित्वस्याप्युपलक्षणं गुरोश्च हलः इ
त्यप्रत्यये नापि सिद्धेः षित्वे फलाभाव इति कश्चित्तन्मित्वार्थं आत्मनेपदार्थं वेति चेन्नापित्वस्य षित्वस्यापि
नु पलक्षणमिति स्यात् टेः इति त्यादि टेन हेजिवतंजम्भ छान्दस धर्ती ज्ञात्यं कालचेधवत्यपेः उकारेका
रन्तादन्तत्वाद्धारणार्थः अनुवादत्वेल्लाघवेनान्याएवोतितनो क्रमित्यभावः अन्तरंगत्वात्त्रयपदि
ताङ्गं सतिसंभवेन्दुवादएवेति उत्तं पाकरतिस त्रेभाष्यके यत्च प्रतिमितं तत्रादि ज्ञाप्राप्यो

स्यप्रभावो निपात्यत इति भाष्यमुपादाय ञ्याया करस्पाहा दीर्घः पाक इति ञ्यादौ घटादिषु मित्वार्थं ञ्याय
 कृ इति पर पूर्ते इति कैयटः अत एव भाष्ये ञ्यायियिस्रीयी नामिति नोक्तं मा मेवेति त्वरते रथेस्त्य र्थं पत्वत्र
यो हशाना मेवानुदात्ते त्वात्वन्ते षाम ष्पात्वमिति भावः परस्मैपद मिति न चेत्तदर्थपाठस्य वा पिता ष्ये
नकथम र्थविशेषनियम लाभ इति वाच्यं घटादिषु पाठेन तत्र युक्तेः कायस्या ष्यात्र्पकत्वेन वि
जातीया र्थपाठेन च तस्यापि लाभात् एवंच मित्वपरस्मैपदे वेट् न एवं मितोष्यः अ हि हिंस्त्रा ही नौ तौ च
समुल्लेनि ति दीर्घः एतद र्थं तत्र ह्रस्वए व न वि कृ मितः परे तु ह्रस्वाश्चिकल्पेनैव सिद्धेः च्ञिमम् लौ ाि
त्तत्र दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्य शमे रापर्थत्वान्मित्र शमीत्या हो णौ लोप स्य ष स्य निवेत्वाद
स्वोनस्यात दीर्घग्रहणोन्तु हो ष्ठिस्या नित्यत्वान्निषेधात्र दीप इति कमेर्णाङिसत्रे भाष्ये उक्तेः
तदनुपपत्तेमक्तो हा हरणार्थं दीर्घविधानस्यावद्पकत्वेन दृष्ट्व कोत्र रपोरुमयोरपि नित्वेल रात्र
त्वापत्ते सामान्यादस्यात्रासां प्रहायिकः पाठः के यटादयस्तु चिंत्याएव ऊ कालदहनस्त्रे भाष्ये

१८

ष्येतद्धमित्त मिति भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं द्विर्वचनादीमित्तवकत्र आमिवोपलोपस्वावजी मितित्पसं
तस्त्र भाष्ये वज्ञो कोद्योहि धीग्ध पलहृणीयं किंच यदाशियिपाट समुहापि नत्न यानुवंधेत्या य संमतं
त्र एवं त्वेवाधकाभावात् त्र र्थविशेष इत्यत्रापि न मानं किं च सर्वेषामनेकार्थत्वेन मानं एवं चो
पात्ता र्थेण्व मित्वमितितत्र फलाभाव एव सम्यात्रा र्थविशेषइत्यत्रापि न मानं किंच सर्वेषां
मनेकार्थत्वनिरोणायकाभावे किंचन्वेधस्य र्थेति धातुपाट स्प भवादिसत्र भाष्यो क्ते र्थरवत्वापत्र्या
चार्येष्वित्र यतिक्वचिदर्थान्ताहिशानिक्वचित्रेमिनमोवाविव इति सत्र भाष्योक्ते श्चात्र त्याऱ्थ निर्देश
स्पापाणयत्नमेवेसत्रनहेढतरेमा ननएवं च नियमकथापि मिमे ल्लात्राति पस्यग पी हारस्थनभि
धानात स्पयुक्तोना मे वाब्दारव्या माच्चु किंचज्वरादिष्वः प्रारायेवा पाटेन र्थकिंचन गौरवं ला घवंचा
एवं च तत्रानुवाद मात्रे णापरस्मैपद कल्पनापि निर्मित्तेत्याहुः ननु विशेषा ना लिंगितसामान्य
स्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह नेकार्थत्वादिति भिपात इति तत्र भाष्यकृ

लः॥शे इति भागो रेवग्रहणान् ध्यत्रंतस्य व्याख्यानात्मवैन्नरसाहचर्याच्चेति भावः॥ धातुपाठे हरवो चारणां तु दी
३४ र्घणी चोरभावे चर्वितार्थान वत्र पाठे वैयर्थमत आह मित्वंत्विति निपातनं चाविसामु व्यनितिरिक्तंविष
येचणि तार्थत्वे भावेपि नहि द्विःफले विशेषाभावेन दीर्घणा वाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः तच्छास्त्रच्छस्त्रस्यत
द्भावेपि नान्यथेति भावः न्यस्तिकरणं सामर्थ्यादिति मः हनुवादेन नादेहरित्वेन पुनरत्र तत्क
रणां चार्थमित्यर्थः विशिष्टार्थानो च्यतस्तु ज्ञापि यमस्य चक्रमुशकालननादे यर्थमितिभा
वः अजगद्यव सर्वपठितवनोनानुवादः उक्तरीत्यार्थनियमासंभवेनात्र वने पाठस्य वैप
र्थ्यापत्यानदनुवादासंभवातांमदित्वफलं तु णिजभावे पातु एवं पादः संज्ञोश हृच
वनोनेतिस्तूपवाहत्यर्थः अन्यथानेनैव वनतोस्ताहिसिध्यातं चापितदेपर्थ्येतदेवस्य
मेवतनोदोवनुयाचने इति पाठः अत्र तु वनुश्च ह्वेववेन घणासंभक्तावितानुदित्वमस्य तु मा ॥म
नादिकस्यैवात्रानुवादः इत्यर्थः वोधनायतेनपवपठितस्य प्रवानयतीत्यवनानादिकस्यैदितै ३४

१६

नसर्वपठितस्यानुदित्वेनानिष्ट्यांस्तु पहृयंतवापी ष्टमेवेत्याहुः विकल्पो वहुन्तस्तु इति ग्लास्नावनुवमां
चेत्यनेनेतिभावः आहेरितिद्विवाहेरित्यपि वोध्यं ताच्छीलिकप्रकरणं तेग्स्मोद्विवादिनायात्रपि भाष्यसं
मतत्वात् आत्यन्तत्वेदणानितदो घत्विवारणमनेरीतः इदमेव युक्तमिति भातिएवमन्यत्रापि वोध्यं
अत्रौपटिप्पम॥ नामन्यत्र पठितानामपि नानेकार्थत्वमिन्योपाकादन्यत्रेत्याद्यपि विंदूसमर्थ्यंतोध्व
नौमानाभावात् पठिभाष्याभितिविरोधे नित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरिति भावः मारणोत्याहि मार
णोसंस्थर्वकस्यैवप्रयोगइति पुरुषकारेउक्तं। कथमिति माधवास्यमते आक्षेपस्तध्वनयत्राहमा
धवेति अत्र माधवमतं त्यापः कंपने चलिनीतिकंपनेर्थे चलधातुरित्यर्थः भावमन्यत्रापि स्वार्थे
णिजभावइति अधष्याहेनिवेकुल्पिकत्वादित्यर्थः स्वार्थे णौ चौरादिकत्वंनीनाद्येमित इत्यस्य प्रवृत्ती
तिभावः जिह्वामिति नाच्चापयतीत्यर्थः जिह्वयतिनयाच्चायय तीत्यर्थः लज्जयति शत्रुमिति ग्ला
लयतीत्यर्थः दवीति उन्मथ्यानितिविलोड्यतीत्यर्थः हैवादिकस्यमि अस्यैवानुवाद इत्यर्थोवोध

ल॰श॰शे॰ नार्थः स्रंस्यति शत्रुमिति माल्लिमिरित्वमिति भावः यत्रं न्नादिनिरोगोग्टिन्नोपे सति तस्य स्यानिवत्वात्रमिता हं स
३५ इति भावः इत्रिकर्टादिनिभाष्येतु नहस्य तइति भावः मासे इति वनः इर्थपाया द्वमोमं नतादि इति भावः अत्र
वनो स्त्रानादि कस्यापि ग्रहणमित्यन्ये यमो यः परिवेषणो भोजनानुकूलः पात्रेत्रस्यापनादिरूपो व्यापार इ
तिवोध्यं नियमवद्धाद्भादितिन च मतुप्रलोपे टे इत्यस्य प्राप्तो वृद्धो पूगा पत्तिः नियम वदित्यर्थंकाशंत्रा
द्युजंतनियमशब्दादित्यर्थे नादोषात् न पेक्षमिति नियमयमित्यादेः सामंजस्येनात्रमतेठ पपत्तेस्त
वेवोपेक्ष्यावितिकश्चित् त्रसंभवादिति प्राधिविनाभिषेधासंभवादित्यर्थः फलं प्रागेवेति यो व्युतीरफा
गायत्र्युपुक्तासु पद्मासु पेर स्यादित्यंत समयो गोत्रानुकूलइति वोध्यं नत्र हीति षत्वविधावित्यर्थः हल
हलं वेक्षकत्वं भयादिरजुनितोहे गः तद्व्यापार इति वंधुत्वानकूलो व्यापार इत्यर्थः अकर्थोदिति नादि
त्वात्र वृद्धिः सुधाकर इतिअस्यैवमर्थसहितस्य पाणिनिनापाटेमाणाभाव इति अत्रारुचिः तद्व्यापार इति रामः
तिणदित्वात्रवृद्धिः सुधाकर इति अस्यैवमर्थसहितस्य पाणिनिनापाठेमाराणाभाव इति अत्रारुचिः ३५

१०

तद्व्याप्यादावितिवेमुरित्यादयस्तु साधव एवेति भावः सर्वेषां क्रमासाद्यपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणाट ३६
ल्लोप इति वहुव्रीहिपक्षे निमित्तत्वेनाश्रयणादेव श्रुत्वादीनामसिद्धत्वं न पक्षाशद्धाविकारत्य थेतस्तु ह
षत्वेन दल्लोप इति विषय सप्तमी तत्रक्रमस्य विनो नं क्षिपयत्राभावादृटइत्यादौ तत्रक्ति सप्रसारणो
त्वयोः माप्नोपरत्वात्सत्वसंप्रसारणे स्वं वृत्त्वे चक्रतेलक्ष्ये लक्कुणास्येति न्यायेन पुनर्गत्वाप्रवृत्त्या अवणासि
तिभाष्ये प्रत्याख्यातं रलोपस्य त्वसंभवात्रिहृत्तिः स्रोढः नर परेत्यत्तो नेतिवन्नेतेस्वीटः किं परिष्कृते स्रिवादी
नांक्षिवुस्तहस्तू इस्कत्रिजः क्षिवादयः किं श्रीणानायामितिविशरणः इत्यर्थनतु श्रान ननं तदनुकूलो
व्यापार एवं चतेनाणकथनमसगतं सकर्मकत्वापत्तेरत आह श्रानेनन्विति विषयतयेति विशृ
यत्रात्रजननकत्वारूपाएवं च तंत्र सविशरणाम र्थे मिमिभावः शाक्षेःशितः शाहेरे शितः कृत्यः पर्वेशि
तो ग्संभवाद्धितरस्यस्य शिहिपेयेत्वक्रणात्तदाहतत्वाविनइति शिद्धिशिष्टेत्वक्रणापातशितः
श्नावादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन परस्मैपदेजातेभुक्तवंत मितिन्याये नास्यसत्त्वसत्रस्यवेपर्यपतिरिति

ल·श·शे भावः बोधितेति बुध्यते रेवाभिदूत्वमिति भावः इदितिन्परेमुन्वलिनिकसंमेम्पइमिसत्रादत्र वृत्करणा
३६ मनार्थमस्याप्येलादिभ्यो णा इत्येव सूत्र ये दित्याङ्गः अवुदादितिः इ रस्त्वे पिइदित्वाभावात्र नुम
ह्रंधे रित्यादौ सवणितेत्व प्रयुक्त मात्मने पदं तुम वत्येवस्वरितत्व प्रीतत्वामात्मर्थमतः म्प्रत्ये कमिराभिन्व
मिति पक्षे पिननु माकर्मे धारपे णात्वेदितए वतीह धानात् अभिदितामित्स्यापी संसेकारां तामि
आंगानामित्यर्थः इति नत्वो पोभवत्ये वेति बोध्यं ऋदुपधायाः नपधा याः त्वस्त्रांथ्यप्रक्रमेत्वोः सुपीम
तत्रोरित्यनुवृत्त्यापि सिद्धांगो हरति विपयाः र्यनदाहुगुणा हे ना विति तेन न गुहत्युगान्याद्रिमिद्धं दंतेत
ऊीति वर्णग्रहणात् यस्मिन्विधिरिति न्यामाश्च दत्वादौ न ऊीत्यर्थः अनलोप इ मित्र अत एवी हुक्रमना
मित्यादा वानोऽजिनइ तोयाद्देशो न अदूनोः एकाच इति निषेधेपामेइदंगी ऊशा अपश्चीत्पत्तो पी
तिअक्तत्वा र्वेगिचानुवृत्त्वाभिऊ एवविशेषणाशेः संभवात् यकिवैपर्थ्यात्तदाह यावविनिर राम·
णागमेन सिद्धे रेफो चारणां निर्दिश्यमान परिभाषया सिद्धेः ऊकारोच्चारणां च सार्थ्यंथ्य एनः सु· इकोरुसि ३६

स्पतोरुलहणांलिहि· चाविति सत्रं चानुवर्त्तते तेन दोहत्र वर्णादिन्यादिद्दु स्वाहं अंगग्रहणामंग संत्वाभि
भिन्नस्यलोपार्थं तच्च पर्वापरस्माह चयोन्निर्जवत्तदाह मिचइति तेनासंहिष्टमामित्यादौ न· यद्यपिह स्वाभिच
इसेवणिहं अलाविष्ठमित्यादौ नुनदो यः अगमेक्तते तत्साहित्यमेव प्रत्ययत्वविमित्तमिति स्वाच यत्व
नपोर्वा पर्यामावात्र प्राप्तिपदलाघवाभावात् एवमवोक्ते अ हच नप इ नु पदेशे इति षष्ठ्यर्थस्मीतेने
जंतस्यांपरि दृश्यमानस्येत्यर्थः कमेवुमत्रो पदेशपक्षे नायो च्चारणाविषयं उच्यते नष्टो किंते त्यादो
नदोषः समुदायस्यो पदिश्यमानत्वं नतु नदवयवस्य नदुपदेशतास्य या भावात् न उपदेशे किंगोम्या
ठहशस्त्रप्राप्तिपदिकानां नो पदेशाः इणादौ नामस्तु त्यत्रे वाच्च ऊीइत्यादौ नामुपदिश्यमाने जंतत्व
मिति नवाच्यं· णे हशास्त्रप्रायेणा धातुरेवेत्य नो धानो रित्युक्तं· मेऊ दौ इ· कारसत्वे परस्य ऊस्य सत्वेन
तस्येजेतत्वाभावेनाट्टी चांमाऊ इति निर्दिश्यमानानु वन्धक्षत एम न जंतत्वमित्यर्थः सापकतास्मुस्यादि का
रलोपे जंतत्वसत्वेन धातुसंज्ञादिकायां यं नी वनो प्युपदेशेता त्यर्थो नो पदिश्यमाने जंतसत्वेनम
वत्येवात्वा धानोरित्यनुवृत्तौ त्वनुवंधलोपो त्तरं तद्धि निष्टेमुक्त स्येत धातुमापान धातुलोपस

ल·श·शे· त्रैभाष्येऽक्तवेनोदीचां माऽऽङ् इत्यादावात्वानापत्तिः धातोरित्येतन्मूर्धं वर्थं विनापि न दंतावधिरत्रेति आ
३७ शि इति स्वत्रशेषेऽपि भाष्ये बुनितत्तत्रहि अवयुपमात्रायं धातु ग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् गोम्यामिति उ
पदेशे यदेजंतं तस्य चेदात्वमिष्यते तर्हि श्रोरुदि प्रावृवां तथा गोनेम विषमीत्युक्तं न च दरेस्यम्
तीनामुपदेशेएजंतत्वाहात्वव्याहुतेयु धातोरित्यावश्यक एशिति मेत्युक्त्या शिञ्प्रत्ययपरत्वयोग
स्यैवैजंतस्य ग्रहणे माहेषात् एवं चोपदेशे इत्यस्य स्थने ग्रहणे लक्षणाप्रक्रिया प्रतिपदो
क्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकतापि चिंत्येति दिक् ननु शितीति शितीति कर्म धारयात्समप्तमी
पूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्यये चैव प्रवृत्तेस्तस्याह च यदत्र शितीति शितिप्रत्यये इत्येतद्वाक्यै
कदेशः एवं च तदादिविधाविति मसकाककारादौ नेत्यर्थः ते ने जग्ले इत्यस्य सिद्धिविषयस
प्तमी चेयं तेन ग्लायतीत्यादौ शवाद्यत्वतः प्रागपि नात्वमित्यर्थः आत्तोलोपः ही अपुरित्य राम
त्रोचिकितौ निवर्तत इति तदाहा जाद्योरिति इजागमएकाभ्यासंभवात् जेंगे इत्यादौ त्वजादिकु ३७

त्वादेवसिद्धं स्य दत्रार्थे धासु कतांतदवयवत्वाद्धां ध्वं न कुतीति चेद्येन विशेषणमितिग्रहणासामर्थ्यात्
दारूपा इति प्रयोगे ऽतिशेषः प्रयोगस्य दाधारूपाणामेव सत्रेऽनुकरणात् प्रयोगस्यानामेव सूत्रेऽनुकर
णमित्यर्थस्य तन्न उद्देशानादे रेत्वेनेत्यर्थे आनयीति वक्ष्यमाणे आनेमुच इति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वपद
ताभाष्याकृतस्सच नाद्वयद्ध्याप्लिकृशिकत्वाद्दीदेरू धेट् कृतात्वानां नप्रामोति न घापि गादाग्रहणे
घविशेष इति परिभाषया न दोषः अस्याच दैपः पित्वज्ञापकं न चादादिति निषेधस्यापि ग्रहणायः धा
रूपा इति प्रयोगवाहत्येन वक्तुर्वचनः प्रतिषेधयतीत्यादाव नर्थकत्वात् तत्त्वेनैव सुनिरूपितो
पसर्गत्वाभावान्नगणत्वप्रणिदापयतीत्यादौ यदागमाऽऽदिन्यायेन नदीपः इफस्याकोरागमोनदा
इत्यस्य दोसाह ब्रेयान ध्यायहणे न धेट् पिप्युगणं अतएव दोदन घोः इत्यत्र दधातिहिं विधान सत्त्वा
तु धेचेणिन च्छलयदा ग्रहणं चरितार्थं एलिङ्‌ इ मास्थित्यादि वृत्तेनैकितीति चेत् विभाषाधेट्दृशि
श्रोतरांतः कर्तरीति च ङितिवव अर्ज विभाषा घ्राणाम्येत्यनः सिचेः परस्मैपदेष्विति लुगिति चर्वर्तिय

मरसः अनयोः सन्निहि ध्यानमंयसीरित्यादौ ऊडेरभावापंसिद्धामित्याद्यर्थे॰ आगोऽप्यसिद्धमित्या
दौफलं त्वान्तस्य आसस्यैव सिद्धाधानो परत्वाहेन हि कल्पवायामयः केनानिर्णीतिय ह्यपि कुतीत्य
 नुवर्त्तनात था पि आर्धधातुकेरस्तनुवृत्ते विधिलिङ्गमेव त्रिरिति ङितोऽन्त्यनु त्रा फलाभावस्य
तिभावः एव मेल्लिङीत्यत्रापि वोध्यं पिवादेश इति स चाह न आद्युदात्तस्वेनि स्पष्टे भाष्ये तेन पि ङितीत्या
दौ गुणाभाव आद्युदात्तत्वं चासिद्धमेव चाहलं न एव - आगमद्धत्नपरिमाषया गुणाभाव इति भाष्याक्त प
क्षांतरं परिभाषा गुरु फलांतरं चनास्यास्तेति निरूपितपुक्तस्य करणे प्रमाणमि॰ अत्रेम पाद
समाध्यायोस्य कार्यमङ्गनियोग्यजा यास्तुत्वोपदत्त्या सत्त्वं यस्येव अव्रवणो वोध्य प्रतिषेधो त्यादौ
तिषधेरेव गतिरर्थः प्रशाद्बस्त्वादिकमतिदिशतिम्भवादिसत्रे भाष्ये प्रतिषेधन्यत्र यत्नेस्त्यादौ
प्रद्युद्दिशसंयोगोपि तिषधेरप्येतिसमर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितं रूत्वस्तुतपरत्वस्य प्यापं अरैर्वर्णम
द्वि गुणाग्रहणा क्र छ्यास्तु नामित्यस्य ग्लाहरणात्वनांकुति चेतिनिषेधायाक्त सेऽकित्वसाम

र्थ्यातत्लिषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधांगीकारात॰ रुपधायाश्चेति जाग्रो वीति गुणविधानं तु जाग्र
धातावेव गुणात्तरस्य भाववोधकमतएव कृधात्वादेर्भावकर्मणोऽपरत्वाद्गुणो रूपदेशग्रहणादि
रावत्वेकाणि प्यतस्त्यादावुपधाह्र ह्रि इति भावः अत्कण्णकाचः किं जागरितः गिदिति। चत्र्वेनायं
प्रश्लिष्यते तेन भ ह्युः सिद्धः स्याद्धु सिद्धे ये हि सु गिदिति हिकुः परत्वादितिस्वरतो मिविकल्पस्त्र
मध्येपचाद्दन्यायात्रास्य वाधकरतिभावः ऋच्छत्यृः ऋधातोरिति वहुवचननिर्देशाद्दकारोपि
प्रश्लिष्यते अवर्णपत्त्वाद्दमात्रस्य तु न ग्रहणं ऋतश्च संयोगादेरित्यस्य वै प र्थ्यापत्तेः अन
याऋ अङ्ग सि नित्यमेहि त्वं नरवले आसधोपे अन आदेरिति दीर्घे कृत्ते राव रे प्राप्तं यणां वा
चित्वापरत्वाद्गुणोऽत्रुरिनिस्याहितिभावः ऊर्णोतेर्नाग्रहणास्य श्च य अन्नीनुमयोर्ग्रहणा
आख्यानामन्त्यध॰ हृधातोर्घन्तस्य मेघणास्यो न्यत्र न स योग इतिं तज्च त स्त्रे भाष्ये स
ष्टं॰ ऋवः ऋचा ऋवः स्वाल्हिपाटः कुतोनङ्क नतिचिंत्या। यत्तु यङ्लुकि ऋणोतीति ह

ल॰श॰शे॰ पार्थमितितत्रशब्दादेशाः श्रूयमाणादयस्यतिभाष्योक्तपक्षान्तरे श्नोः स्थानिवत्त्वेन शप्त्वात्तत्संलुकि
३५ संनियोगशिष्टत्वादयेमादेशनिवृत्तावुक्तरूपस्य दुर्लभत्वात् तस्मात्स्थानेऽपरेऽप्युक्तस्य सोढव्यो
नयङ्लुक्प्रवृत्तिस्तु करोतिं त्वेसहादोपात्तत्वेऽरिस्याद्वेः हेश्लुवोः गाऽनेकाचस्त्यतोसंयोगपूर्वस्यत्व
तुवृत्तत्र मोऽस्तु योसनोऽनुवृत्तस्यौ तिस्य स्यविशेषणान्ताऽप्रत्ययस्य तेनाऽस्तु वर्त्तौ तत्र यणानुवृत्तिश्चिप्रत्
ययनोऽप्रियोगपूर्वस्यत्वानुवृत्तमोऽस्तु योन्यतोऽनुवृत्तस्यौतिस्य स्यविशेषेणोत्यनुवर्त्तनेऽप्युक्तवारि
तिकिमप्युच्यतनचोनेकाचः स्यनुवृत्त्याऽदृष्टत्वाभीयासिद्धत्वेन नहोवरुतिवाच्यं तत्र त्याख्या
नेदोषवारणेवेसत्वात्तस्य प्राप्तचेयंरीतिर्धिन्विकृण्वोश्चेतिसूत्रे भाष्ये न त्रहिवलोपे नसि
द्धेऽकारविधानेतल्लोपस्यानिवद्भावात् गुणाभावायुः नचवल्लोपेपि नधातुलोपइतिनि
षेधसिद्धिः प्रत्याख्यायतेस्यो ... गः तस्मिन्नप्रत्याख्यातेगुणाः स्यादेवेत्युक्तं दूनसोऽरदिति राम॰
तपरत्ववत्त्वदनित्यत्ववोधनेनचारितार्थ्याच्च भाष्येयङ्लुकोभाषायामपिप्रयोगइत ३५

॥५४

थज्ञापकत्वोक्तिस्त्वेकदेशिनएवअतएवकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंवेभिदीतिचेद्धिदीतीत्येतत्सिद्धं
भवतिभाषायामपीति त्र्यर्थे भाष्येणोक्तं त्र्यत्र अस्य ज्ञापितेऽप्यस्य साधकामावअवरोणनेभ्योऽपियङ्लुक अद्यप
कत्वेनेत्यतदिति भाष्यसंगतिः इत्यादिसिद्धं भवतिएवं सिद्धं भवतीति चक्रं केस्यात् किमेतेस्यस्याद्रिम
ज्ञनस्याप्यनुपपत्तेस्तु लोकेऽचवर्णान्तमक्कतिकप्रयोगाद्दर्शनमेवास्य मज्ञनस्यवीजं तत्रत्रतत्रयोगात्प्रद
र्शनेनात्रएकदेशयुक्तिःस्तुपिबोध्येयमीविद्वेतिसूत्रे वङ्लुग्रहणानुशीनेहत्यावाकभेदेनच
लम्भ्यस्यानेमित्तिकयङ्लुकोचाद्दलकेनेवयथाप्रयोगंलोकेपिलामेनज्ञापकानुपयोगे
तिसुधियोविभावयन्तु इङोदेशस्येवेति व्याख्यानाहितिभाष्येः स्पष्टं चेदंगायूटीत्यत्रभाष्यैक
लेनुनभेदइतिगाअत्राजेरुत्यत्रवारोपरिभाषयासवर्णादीर्घवाधित्वातोऽदिनतृतीयादेश
स्याटित्विभेदस्कंनतस्याः स्यात्नेकत्वएवप्रवृत्तेः इतिनिर्दिष्टतइदमुपलक्षणंभाष्यस्याऽपिः मात्वधु
अभ्यासविकारेष्वासः सचेत्वामेवव्याख्यानात्ततदाहेकारस्येति वस्कंतस्तथाहिनिर्देशाद्य

ल॰श॰शे॰ र्थः अभ्यासविकाराणांसमावेशस्यैवक्तव्यतयास्वोत्तरं दीर्घस्य सकृत्प्रवृत्तत्वात् स्पष्टं चेदं प्ररोगायतः ॥ लुकोभि
तत्र भाष्ये ॰ गुणवृद्धिनिर्दिष्टत्वान्मित्रमोपपादार्थकस्यार्णानिर्दिष्टो हेतुस्त्विनेकाल्त्वाद्धोष्याण्विमापामिति ॰ तत्प्रयो
५० ज्येविचारे रस्यर्थः अतएमानेर्विचारे इतिवृत्तिग्यथेननविरोधः ॰ सनंततस्येति अतएवसमनइ वइविति
नस्त्रित्तो अतएव पइ ॰ लुकिप्रत्ययर्थः कितत्त्वित्राइतिय एवं वहाविविकित्सतोत्यादिप्रयोगाख
परस्मैपदीतिभावः यद्यपि भाष्येगुप्मित्त्राकितमानात्रानुदात्तेतः लुकोतत्प्यापित्रानुक्रमदर्शना
यकितिः पठितोनत्वमयंनुदात्तेदितिकेयट् ॰ यद्यपिवविनीक्रोदानशानोवस्वीरेतेताकितिमो
क्तंतथापिहत्यन्तसारादेवमुक्तं ॥ गुपादिष्वनुबंधकरणमितिभाष्ये हृनितोप्ययमर्थः आत्म
थागुपादिष्वनुदात्तेत्त्वमित्स्यैववहेतुः परंतु प्रत्याश्रुतभाष्यस्वरसात्कित्तिरनुदात्ते इविः परस्मै
पदीतिविचिकित्सतीतितु छांदसमित्याहुः अन्यथानरेत्त्वननर्थकंबंधकारइति अतएवगुपादिष्वनु राम०
बंधकरणसामर्थ्यात्सनंतादात्मनेपदमितिभाष्योक्तंसंगच्छते। अन्यथासनोभिधानस्वभावो ५०

दर्थेविशेषणमेवसाधुत्वेनार्थांतरेसनभावेऽप्यात्मनेपदार्थंतस्यचारितार्थ्येनसामर्थ्योक्तिरसंगतास्यादि
तिभावः चुरादयइतिएतच्चहृत्स्यानुरोधेनापरेतुहाधमीतिसूत्रेणेतिक्तइतिकिंनिपात्यतेतिजेयेइत्लुगंता
दात्मनेपदमितिभाष्यान्नाहोशपृक्तिकरणात्अप्येतेअन्यथाणिजंतायहणाल्लोपयोरपितिपात्सनांस्या
देतेनभ्वादौगोपनाद्यर्थेषु गुपादेरनुदात्तपाठोव्यर्थइत्यपास्तं गुपादिष्वनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यस्य
सन्नहृतिमन्तेघर्थविशिष्टेविस्मयः भाष्ये हि यथा मानार्थान्तहि शिष्टेषपित्रानुदात्तपाठः पाणि
नेरितिस्यायनइत्याहुः उक्तस्यैवेदमितिपरेत्वत्रनभाष्यानुग्रहः अतएवानुविपरीभ्यइतिसूत्रेवीत्र
भगवतापर्युदासप्रसंगमन्तिषेधयोः फलभेदविचारोनकृतः तस्माद्धि पूर्वस्यास्यातिङः प्रयोगो
वासपत्तोवीमयोगइत्याहुः भाष्याहाहरणादिति आद्यमनुगएकेतिसूत्रेत्वसटः परस्मैपदीति
सूत्रेइति वोध्यं ॰ भाष्यमिति संप्रसारणचेत्यादिसूत्रे षितिशीपः मतानतरीतिनिरूढकैमेवस
रमितिवक्ष्यतेअत्रारुचिवीजंतुत्रेषादिकेतरंगेपरिभाषायाभाष्यनपोप्रदृत्तिरितितस्मा।

ल॰शे॰श॰ दत्रापिपक्षे णत्वं भवत्येवातस्तद्वाभिपि षेणयिषति अभिषुणु इति भाष्यप्रयोगाः साधवः ॥ तेऽत एव गमि
अत्र मंडूकं प्लुत्या चीनि वर्त्तते तत्रस्पर्वाशिनीतिविशेषणमेनाडूपेशितौ तत्पर्यादि स्वामी प्य हो नोतिप
४१ संगः एवं चात्र सत्रे तु दादौ वोदित्यादेनार्थ इति बोध्यं ॥ इकानिर्देशेपि सौत्रत्वात्रोपधालोपः गम
इति अत्र परस्मैपद परह मात्मनेपदाभावेल्लाहूणाकेन हृष्ट्या इति वृत्त आत एव चत्त चित्तसंजिगमि
षिमेसेत्रे इति सिद्धिः अनुदात्तस्य च ॥ आदेचइत्यतेऽत्र पदे शब्द इति सन्निदुश्णोरित्यतोकल्नमाकि
तीति च वर्त्तते धात्वोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया संनिधापितस्य प्रत्ययस्य अकितीत्यस्य वा
रूवीतिविशेषणं अनुनासिकत्वोपर इति स्व वृद्धिष्ठा व्याख्यारा पृकेसूव ततनुत्र वमदंशनामत्य म
रखरलत आर्धधुनिकत्वादिति सर्वधानुषयामि दंशस्पर्णामी यत्वाभावादित्यर्थः यजदे
वपूजेहेदे चेतोह्हे शेनदूस्वत्वागः लिघभ्यां वचिस्वपिगृहिज्ञोनितस्तो पात्रयोरुभयेर्यग्रहणे राम॰
नग्रहणाभिन्नाहवच्याहोनामितिवचिस्वपिः ॥ इकानिर्देशेनात्र मसंप्रसारणा आदिग्रहंवाविस्व ४१

३६

पिस्यां नसंव ध्यतेस्वपिग्रहणात्त वरादौ संप्रसारणायोग्यवच्यादेरभावाच्चं य जादिः श्वयत्यंतः परत्वात्सं
प्रसारणोक्षते सहकूतिन्यपे वेहित्वात्मानेराह पुनरिति ॥ विकिरणमिति ॥ कु प्रत्ययः अतएव वपि प्रकि
रणार्थइति सम्पज्ञौरित्यत्र भाष्यगणामित्व ति ॥ आदेशप्रत्यययत्वाभावाद प्रामे विधिरयं ॥ शासिङ्य
मप्यत्रग्रहणोत्राशिषिलिङि लिपादिनिर्देशात ॥ अवान्नामिति सित्वलोपस्यासिद्धत्वात्मः सीति तत्वेसिज्
लोपः इकारइति सिज्लस्य सकत्वेनुम्स्याहित्वाभिमानः पूरतु वपिणत्वादौ स्थानिवद्भावेन भाव्यामिदे
शिकधातुत्वंगृहीत्वा धातुनिर्देशेरकः सत्वेननत्तु मित्याद्यः त्रवायेति लिङिटिघयो परतिस्यसमि
वेवाहृस्यसंप्रसारणं ॥ अत्रग्रहणादि साह वयोत्तरत्से पहिनो वयेग्रहणं नत्वयवयेति दंजकपति
तस्यात्मनेपदं हेकुत्वतोनिवकोरहत्तेनस्य सम्प्रसारणं तु ना त्रस्यास्यत्वेवपिहेवादेश विध्यान
साम्यालत्र पदेप्रोजंतत्वात् त्वन्वाच्च पर्यलिनिपधमाशंकाहावषेत्ता सावितियस्तासाव ग्रक्ति मितेपा
निादूचेतिभाष्योक्तेः नक्तिताभोसनास्थानिवद्भावसहतेंणाप्याभिदेशुशकोतिभावः ॥ ऐत्त्रंत्रत्रकि

ल॰शे॰ तीतिस्थानिवत्त्वेन दाहवद्वा विति स्मामर्ष्यात्प्रिनित्त्वसामर्थ्यात्पुनर्विधानत्वेन विध्यंतराणां वा धत इति
भावः इदमेव ज्ञापयति अभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषये ऽभ्यासविकारे बाध्य
४२ बाधकभावो नेति तेन प्रवर्त्तते इतीति बोध्यं तेन व्यथोर्लिटि त्यस्यापि यलोपबाधित्वा प्रवृत्तिः संप्रसा
रणं न दाश्रयं हकार्यं बलवदिति उभयेषां ग्रहणात् पृष्ठ्यापत्याभावे प्रत्याख्यानमिति दिक् ऊरुः
त्सिंनीति अन्यथा कृतोभारद्वाजस्येति विकल्पः स्यादिति भावः वीयादिति संप्रसारणे कृत्वा वृतिर्दीर्घ
: अभ्यस्तस्य च नन्वित्वे भ्यस्तसंज्ञाया मुत्तरखंडस्य संप्रसारणे भ्यासमप्यनसंप्रसारणं इति निषे
धः स्यादत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति न च जिह्वा यकीयिवनोप्यातावपि संप्रसारण प्रवृत्तिः अभ्यस्ती
भविष्यतो ह्वेञ इत्यस्याभ्यस्तप्रकृतिभूतस्य ह्वेञ इत्यर्थेनादोपात्तात् ब्रूते किं तु तः समन्तोचातस्य ह्वेञ इति
: यदन्तं धातुत्वं तन्निमित्तीकृत्यावयवसंकोचात् ह्वित्वं स हि तस्य प्रकृतिरिति स्तुव्याने अत एव ह्वः संप्रसा राम॰
रणमिति सनवर्त्ते परेणसंप्रसारणविधायकं चरितार्थं न त्वत्र ह्वः य यतेरभ्यस्तप्रकृतित्वस्येच्छेदं ४२

माप्येवत्र कैयटेनाभ्यस्ता द्धिसमस्तत्ये नंतरस्य ह्वः यनेर्यह रोगौं नवात्र दोषः स्तु क्कं तन्न ह्वतिसाप्योरिति स
चोक्कोरीत्याऽसंगतमितिस्य दूमेव न्हु वतुरितिह्वा अत्र स्यात्रालोपापेक्षयानैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वा
त्संप्रसारणे वाणापधिभाषाया अनित्यत्वा श्रयणेनांतरंगत्वात्स्वरूपेण तो हित्वेऽव ह्वनचाउ पूर्वरूप
स्यनस्यानिवर्त्यं ठवर्णातधातोरुवडि धानेनाकारस्य वहद्वित्वे मा वङ्ग्रोह्वप्सकेनाभावात् आका
रेकरे प्रसस्याकारात्परभ तन्निमित्तकत्वाभावात् ह्वः प्रसारस्याह्वः परस्मिन्नित्यनाहेशास्यानपेक्षपरत्वव
त्रिभिनकस्यैव गहणागात अद्भवदनीति अद्भगान्यथवदेखितिगतित्वे विभाषापूर्वः उभयत्रेवि भावे
वंशु शावेति अत्र निम्नवात्संप्रसारणांतरंगत्वात्स्वरूपे ह्वध्यावा विजिमावः नत्वेनद्भावे लिद्यभ्या
सस्यैनिदुर्वारतयाचाप्रिश्वयेत्यसिद्धिरत आह श्वयते लिटीतिवा चाविकमेवेदं एतत्सामर्थ्याद्य
त्यभ्यासविषयत्वकरणानुपपत्तवरवेतिभावः यत्वनेनपरत्वात्स्य वा धतंति तत्र अस्यपरत्वेनाह
वंचनात्स्वं सामान्यलिड्भ्यासस्येतस्यचह्वित्वोत्तरं प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनविप्रतिषेधशास्त्रा प्रवृत्ते

ल॰श॰शे॰ ःतेद्भावपक्षे तेन वा घस्य वुक्रमशक्यत्वाच्च पररूपमिति आर्धधातुकोपदेशे इदंतत्वाभावान्नातो लोप

४३ ःअस्त्वपीति । नन्वंतरंगत्वाद्गुणात् इगेतत्वाभावाद्ध्वस्मास्यः या देशेर्या तत्वादेव हलंतलक्षणापानिषेधे

सिद्धे किंहस्यं तेत्स्यक्षणाः विग्रहणे नेति चेत्र सिचि वृद्धेर्येन नाप्राप्त्या येनाक्षणापवादत्वादिति क॥ ॥

इति भ्वादयः॥ ॥अत्र इति कर्मणीड्विति साहचर्यात्तांतस्य कारिष्यदिति नत्वि कारांतः । यप्रत्यये कु

त्सार्वे निदीर्घेणा सिद्धे ईयङ् इकारगात् । एके इति अत्र तीर्यतिस्याद्वै च यौंत ध्वगणा योगिति कोशादर्थद्वयमपि

।तत्र ध्वगणा यतीत्यस्य जुगुप्साकरुणायोरित्यर्थः नित्यमिङ्गिनि । अन्यथा भारद्वाजनियमाद्विकल्पः

स्यादिति भावः इकः लभ्यः कृदिहीत्यादौ नुन । भिहि श्यमानस्य व्यवहितत्वादिद्धसहितस्य चाभिदि

श्यमानत्वात् अत्राहितस्य वधित्वात्स्यात्वा त्रातङि स्या निवत्वेन पुनर्धित्वं तु न सक्रनन्तावि भिन्नाया राम॰

तयुगपत्प्रवृत्तौ स्वस्व भिन्नभिन्नार्नंतर्योभावरूपासंभवस्य सत्वेन यत्नप्रवृत्तेः तादृशासंभव एव व

तयुगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानंतर्याभावरूपासंभवस्य सत्त्वेन ... यत्र प्रवृत्तिकाले इति युगपत्संभ ४३

चिप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्यानिवद्भावस्य कार्यप्रवृत्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपत्संभ

३८

वः स्पष्टस्य वेत्तिरिकुः अहः सर्वेषां अक्षाणैत्यतो ड्विनिवर्तते । प्रमिणाहंतीतिनैगृहीतिणात्वं । लुमयथीकमिति

अस्य मस्तं सोत्रवाद्धुम्नविभक्तिकमित्यर्थः तेनमुचाहौ न दोषः अनुदात्तोपदेशा इनि अनुनासिकांतास्यतिप्रो

क्तत्वपदेशोनि किंयतिः क्षिणिमित्यिना द्युहातत्वे पिन दोषः जघ निर्णत्या दौ णिः त्र परत्वाभावाद्धाहाभ्यासाच्च

तिइदं चाभ्यासाणामिमित्रमत्ययेक्येव एवतेन जिहननीधिषुनोत्पादौ न तत्र अदंत इति तेनावधीहिंसा दो

नहाहि । अलिङ्क्तेति शलइति कः लुग्वेतिवा लुक् । अलिङ्क्तेमामिनित्यस्याच्चोसंन लोपः पुत्रर्थ इति अ

नुदात्तेत्वेन स्वहलादीति पुचविच्छ्रुणां तोदात्तः स्यापना ष्येरिति । अंतेपि हित्वव्याया न कत्वेन चारिता

र्थ्यात्कथं स्यापक त्वाभाष्यानुक्तेच स्त्यापकत्वमननरइं माधवानुरोधेन स्त्काय नित्या घसा धुर्वीन

वाध्यो । असिद्धवदत्रेति तेन समानन मिद्धत्रेसी प्रत्ययात्रभवंसोपरत्वी षरस्त्र धन्वयोपुरोधादिति

वुत्राकिंतु द्धाएवं । नसवपनेणात्वमकाराणां नंतरं वोध्यं तेनपयो व्यानमिस्यत्र कृते घइति रमात्व

नं । अस्यातिवक्ति अस्यतेःपुषादिग्धा सिद्धेन उः थेयरुणां चक्नौतिव च्यादेशस्वं तत्र योरुमयोर

ल.श.शे पिग्रहस्यांप्रव्यानीतिप्रयोगस्याख्यानामनुकरणांदाधेतिवृत्त वैचित्र्याथे ऽति ह्येतस्यस्य पर्वेत्रापकर्षः स
४४ त्तस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्णीति चेत्तिर्त्र - ईशोर्ध्वे ऽ ऽभावात्प्र योगविभागस्तिनपुन्नेभाष्यविरोधात ई ऽ ज नो
सद्धेचेतिभाष्यसंमतः पाटः - अंडः शास्त्रा अयंधातुर्वेदी ऽनंतरमिति जुह्वित्यादिसूत्रस्याभाष्यस्वारस
:नमोवाकमितिवचेर्घञिवाकः नम इतिवचनमित्यर्थः नमस्कारमिति यावत्न मशास्महे कुमेद इत
र्थः धातूनामनेकार्थत्वात्त्रशिक्षिः अयं ह्न्यादिरपिश्री ऽः ऋ ह्रूकोतस्तूनोऽक्रूर्र ति अहभ्यसो ह ग
तोः ह्वितिचुवर्तते तेनचषष्ठ्याविपरिणाम्यतेनहाहान इति करुसवकृत्त्वहादेशो दुलभः चतान्द्र - अ
चीसितद्वहितेनाभ्यस्तस्येतिसूत्रमवर्त्तते न हाहपितीति भाष्येपिच्चैतिरं इं चूहत्नः शनरतिसत्रेमा
व्येसद्धंसार्वधातुकमपिदिव्यस्याहृत्सेदं लभ्यते ननु पर्ववाक्ते नोऽन्तमाषिद्रुलभमत आह विशेष ग्रा.
तिप्रयारितिअधर्धातुकत्वानहाहिः स्मरंतीति अव्यवहितनिङ्ईटिंद्वधानमे त्रीजुशभ्यमाविहल
च्छं हसीतिविकरणात्गुकिवेहेनं हाहरणंकरोति - तनोहृक्विरिप्यनो हृद्दित्यनुवर्त्तते - आत्मेनो ४४

अपि

ह्रा

निकरणेनैवनुवद्भावेनेजादेरित्यनेकाचइति चामोऽभावस्यातिदेशादिति भावः नन्द्वाः अजादेरितिकर्मधा
रयात्सचमीतदोषः परा इति अ॥ि भनाद्यचः पराइत्यर्थः ननत्त्वनर स्वंडेऽपिणाभ्रवणंस्याहत आह नुश
ब्दस्येतिणत्वस्याभ्सिद्धत्वयान्नबुध्येवहितकरणान यङ्लुग्धात्वाशास्वपदिष्टविस्मही यद्धितीयप्रयोगस्यैवसाधु
त्वान्वाख्यानार्थेऽत्र रवंडे णाश्रवणं पूर्वोच्चारणेनव्यवधानाच्चनशास्त्रेणात्वप्रसंग इति भावः पूर्वत्रा
सिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारमवं मित्यर्थः गणादित्वाछन्य सूत्रे त्रासिद्धीयशास्त्रनु त्राक्रिते
इत्युयति छमे इत्यर्थस्तावत्प्रवर्तते तेनेनान्वेतिराएवं चहित्वमित्र पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः क्रियुमाण
त्वत्रासिद्धंनभवत्येवं अत्रहित्वशास्त्रेणपोष्णमाद्वमिकंचाविशेषात्लिंगोरितिअन्यथात्रोमितोरित
नेनक्रतणत्वस्याहित्वे प्राप्तिभावादित्याहः सिद्धावुभावितिसूत्रे व्यर्थस्याहेवं वणत्वधावस्यानुपस्यान
मितिभावः विभाषोर्णोः गाड्. कुटादिभ्यइत्यतो ङिदित्तिकन्येविजइडित्तत इति चानुवर्त्तते तेनत्रेण
गमणाचविजइडित्तत्रनस्यैवसंभवेनाप्यौविकारात्रअजःपौर्णोर्वीमित्रनायंविकल्पः आनत्यापर

ल॰ श॰शे॰ मपिसार्वधातुकमपि ङिद्वा स्थित्वा निषेधाद् ष्ठिवलीयमि रत्वात् ईमेव स्यादिति दिक्॰ गुणो ऽपृक्ते॰ नाभ्यस्तस्याच

४५ ॰पिति सार्वधातुके ८।३। इति हलो ऽनुवृत्तौ लि च॰ कर्त्तरि विभाषा॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति सूत्रे नेत्यनुवर्त्तते निषेध

विकल्पो विधिविकल्पस्य फलितत्वात् नेति निवृत्तेर्वोढ हि ह्रीङ्गुवां चानां ञ्याद्यं च इति पंचम्यं

तं हि तीयं षष्ठ्यां तं विहीनयैव न तो लक्वेति वर्त्तते। हलन्ते भिन्ने महामाराणु हेशयेकर राशसह स्त

इति नोक्तं हल्नादेः पित इति नाभ्यस्तस्याचः पिति त्याद्यनुवर्त्तते सार्वधातुके प्रत्यये पचोर्ध्वं

॰तेन ठव स्येत्यत्र न॰ अपृक्ते इति तु नानुवर्त्तते वीर्भीभ्यामिध्यापत्तेः व्रजीत्यादि मि प्रयोग

स्यानुकारो ऽस्याहतं त्रस्य ह्रीभिर्गमनाविरहाद नुकारणमिति भावः दीर्घ इणः॰ अत्र लोपर

त्यनो ऽभ्यासस्येति व्यर्थं तिटीत्यनो लिटि यीति वानुवर्त्तते किं तौ तिर्किं इयाय॰ नन्वथ्यासाचारोर्दे

व्यभ्यासविकारेष्वपवाद भावाभावेन पुनः प्रसंगविज्ञानान्न वेयदित्य रूपसिद्धिरिति वा राम॰

चेत्र अभ्यासविकारे वाधकभावाभावेन वरत्वात्प्रवृत्तावियङ् त्रेरदीर्घो निष्टस्यापत्तेरिय तु ४५

४०

श्री

रिति॰ ननु हस्वः अनन्तमिति स्थिते भ्यासस्य दीर्घे इयादेः प्राप्तस्य निवर्तकत्वेन सवर्णदीर्घो भ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्तन्न्यु

णाभावे ऽत्र ह्रस्वपरिगणनं प्राप्तो निरन्तरस्येति न्यायेन न हस्वाभावेन यणादिवाधोत्तर दीर्घस्यैव चेत्॰ एवं

स्यैव विधेः स्यादि निवर्तकत्वेन यणादे ऽशेषं सूत्रेः आयमितियुरा आभीया सिद्धत्वाद् नद्विसिद्धत्वप्रत्यारव्या

नेतुल्यातस्या यामज्ञेवचः स्त्रव्यः आङ्जादीनामिमिवनकार्यं आरस्पृतिसन्नमस्पृतिकार्यं ते ऐरत्यानेत्या

दीनदोषः हृद्धिविधी धात्वो स्त्ययकर्णेणास्य योरमनीत्यादेनद्वन्द्विः अतो गुणोत्स्यत्तर्नावर्द्धतिक

त्रेक्यनेनाद्धार स्यादेन पररूपं॰ आ पुनर्गित्यादेर्वेदेतु हुसिदर्शोदीर्घः आयनित्यत्रचांतरंगत्वाद्

हावायादेशः हृदेहक तायासिणीपणित्ततृजंतत्रणात्ययककर्तरिनिकोररूपस्यैणो परिणात्यथाद्॰ इदं चामि

द्दवलक्षत्रमायोगहिंतेस त्र यो भाष्यस्य ह्रस्व राणो रामप्रसिद्धत्वादस्य चात्र ग्रहणमिति भावः उभयतः इति एवंप्र

अहाभ्यामंतादिशहाभ्यां चावधोक्षस्यपुरः स्फान्तिकत्वाद्विरुद्धानिदेश द्वयस्य युगपद्संभवः यथाद्वयोरेकः प्रे

व्यमाणाभ्यां युगपद्वितत्र देशकार्येप्रीतो ऽविरोधार्थीकस्यापि कार्यमकोत्तिनद्धदितिभावः एतद्विषयेस्या

ल.श.शे. मिवत्वं तु नन्वानुमानिके स्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानित्वे पि प्रत्येकं तयोः स्थानित्वे मानाभावात् श्रौतत्वे वर्णो
४६ यो ऽवेति वाध्यं स्पष्टा चेयं रीतिः उपसर्गो ऽस्य तत्त्वो ऽस्य मोत्पत्तरन्तादौ गुणो ऽक्तेन प्रवृत्तिर्वा रसायभाष्ये न च भां
तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वाद्दीर्घोक्तस्य प्राप्तिर्वर्णेति सूत्रे कैयटरीति वा च्यं येन विधिरिति सूत्रे द्वाचे नेरा त्वा
इत्यौ दुवासः स्पष्टा चेयं रीतिः ह्रस्वे केवले इति सर्वे पद्यान्ते दानत्वं प्रयोजनं गुडौ दक्षिणतिभाष्यमुख्याक्षायां तादिवद्भे
तिसूत्रे कैयट इति वा च्यं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र नमः श्लोकं चेन च यथागतप्रतिष्ठत्या गं नाग्रहणा
न ग्रहणं यथा तदन्तः प्रविष्टाकस्यापि तदग्रहणो न ग्रहणमिति वाच्यं यथाय छिन्न युग्मारार्थवाच कानां द्या
हि गुणादिशब्दानां मनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तथात्र वाधुपादाने न क्रियमाणमेतायाविनाशाद्व्यापारेनन्द
ने धिके वा प्रवृत्तिरित्याशंक्य ने दमदसोरिति ज्ञापकासमाहितेः तत्तुल्यन्यायादत्रापि दीर्घविशिष्टे मां नेच
लौकिकन्यायेनोक्ते प्रसर्वात्वाभावात् न प्रसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्न परिमाणप्रादेशत्वादिति वो घ्यं लक्ष्मानु राम०
माराक्रिचिन्त्यायानाश्रयणामिति न दोषेदलम्पनतु वातिघटितशास्त्रस्याहार्योपवोधकत्वेन तस्य वीघ ४६

हृद्यविषयस्यापि युगपत्संभवेनन्लौकिकन्यायेनोक्तेन नास्पर्शमिहिः किंच तत्रांभादिवन्देपि व्यपदेशिभावेनोपसर्गोत्पत्त्वस्ये
तप्रभावेनाभीयादित्यादिमिहिः न चोपसर्गस्येति सूत्रो यात्यापस्यापसर्गस्येत्यर्थे ज्ञायते इत्याद्येकदेशोक्तं तव्यपवर्गा
भावादयुक्ताचितिति वा ततस्यादित्याशंक्य तद्भिदूवावेनव्यपवर्गेणाभाष्यासंगतिस्तस्मात्स्व परादिवद्भावे ऽत्राथर्म माज
ग्रस्तः मतीति वाक्यं तद्द्रावेपि वाक्तव भेदाभावेनापूर्वितपरत्वस्यानुपपादेन तस्यैकदेशपु क्रियात नहि तेनानि देशेन वाध
कुत्यानहारोपवाधनशकाकर्त्तृ तस्माह एकदेशिनोक्तं तस्मिन्नपि परेणोक्तदेशिनो मयामहथ्यामनये मंतादिवदि
त्युक्ते चः पशिलिनितिस्यानिवद्भेचोद्यपवर्गे इति सिद्धान्तिनोक्तं अन्तरावाप्मत्राम्युक्तीमतिस्तु सूत्रे इत्तेमित्यादौ न
मस्तिषेधप्रकाशदेशोक्तं तेव्यपवर्गाभावास्तवारिनः किंचीभीयादित्यादौ द्वारादागमिति स्थाये न हस्त्वेकते लसते
कृणास्येतिस्योयन पुनहस्वान्तात्तेनोत्स्वानिषेधस्योपयोगः इह मुपसर्गोह स्वतीति सूत्रे कैयटस्पष्टं यत्तु व्यास्त्र
यच्चात्रतत्त्राया प्रवृत्तिरितिनोक्तं तत्र इत्यायामाद्यर्ध्यो ऽसंगतेमितिस्पष्टमेवन्यद्धपि प्रोत्पतेरत्र सूत्रे कादे
शोक्तं तेव्यपवर्गाभावात्र हस्व इति तत्र सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य अनादिवद्भावेपिन पसंगोत्परत्वाभावादित्यपेक्षा

ल०शे० ष्येकदेशपुक्तिरेवन्यन्नापषीभाष्यवार्त्तिकेः। आकूद्याने ओत्द्यनेनमोद्युतेद्न्पेमह्वारणायतन्न्नसमेयादित्येतद्भासरणा
४७ वान्त्रवाराद्वत्सनुवर्त्तत इति भाष्यम्। ष्येकदेशपुक्तिरेवाञ्जोष्युपसर्गान्ते ननेनन्योयनन्यायेन पूर्वं हस्वस्यैव प्रवृत्तेरत्र तस्यां
तादिवत्त्वे अभ्यासादयः अभ्यासोहांवार्थे नदीन पुंसकोयस जनेहस्वत्वाभिवपेयाज मोन्यन्तेऽत्र वान्त्रेत्साधु दारूत्पन
वावहिरंगलक्षणत्वान्तु अन्तरंग हस्वत्वं वहिरंगाणत्वेविषय इत्युक्तेन न वक्रहेहहस्वत्वं नान्तरंगमुपसर्गमेवं धीतं र
मेव प्रवृत्तेवर्णाश्रयत्वादेकादेशएवान्तरंग इति वाच्यं तदपवादत्वारणा परिभाषायाऽप्रव्यानेनोपलक्षणात्ए चवोभय
तदन्त्यादेराद्यन्तवद्भावेनानुवृत्ते स्वैकदेशपुक्तित्वस्पष्टमेवोक्तं किंचोहेगिवेशाममभ्यासाहि श्रुगणायत्ताभीयादित्यादेरनभिधान
मूधितं नपदष्यंतावच्छेतिसन्त्रेषादितेभ्यादावेकादेशादुत्तरपदप्रकृतिस्वरोविप्रतिपधेनसचावश्यं विप्रतिषेधआश्र
पितव्यश्चान्यथैकादेशोत्तरपदपरमभवतीति अपवर्गाभीवाभिप्रायेणाभिहंतिनोक्तेननुचान्तादिवद्भावेन पूर्वमितिपूर्वप राम०
ष्येकदेशिनाशांकितेतु भवतत्राश्रयेनान्तादिवदितस्तु क्तेसाष्येकदेशपुक्तिरेवानवनेंपदानमन्त्रस्येगातिम्नयोरिति
सूत्रस्येन्यवच्च भाष्यंगस्योहृत्वेरचएकदेशपुक्तिरेवानेत्यपितं वचनत्रतत्र भाष्यप्रदीपोद्योततस्पनत्वेअन्तएचान्तादिवच्चे ४७

तिसत्रेरभयत्र आश्रयेऽनर्थेनायमिद्रमुत्कानस्योदाहरणं नुदर्नेन्द्रानिकताद्वसोर्थीनोक्तरपाठः समयादित्यत्राघः प
प्रश्लेषेत्रवोध्यः भौवादिकस्येति रदकिटेनात्र मशिलष्ट्पाशीर्लिङि निभाचः इहार्थे धातुक उतिस्वत्तृ पकवयंनकिंतिचि श्येत्पता
वतेचामि हेतित्यनधिपूर्वपरनिधानुसंज्ञातु पाटेप हेणाद्धिसहितस्यैव क्रियावाचकत्वात्तु केत्पनिकं तस्माहूसे वाधिकृपरि
भावेनपरिभाषास्य परनोनपमपवेकत्वमितिभवादि सत्रभाष्ये [illegible] हर्वचनेचोजितिपेक्षाहिणाएवाद्धित्वे ततरखिजस
गादेशः धीमेत्यनिम्यादनआहलावस्थापामित्पादिगवचाहित्वानिमित्तोजीत मित्तत्याभावेनाहिवचनेवेत्यस्याप्रवृत्ति
भावः गुणायादेश योरिति पूर्वंधातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेतिसु छान्पवृद्धिति सूत्रभाष्ये सिद्धोसिद्धांताद्दितिभा
वःसाधनेनेत्यस्यकारकेणेत्यर्थः उपसर्गेणेत्यस्यतकेनशब्देनेतिरर्शनइति अनेनारुचिवीधितानहीजंतुतत्रैवभाष्ये
एवमुपक्रम्यनेनमारमितुकिः निर्देशात्रेति अनेनाहि निर्देशोमप वंधातुःसाधनेनेत्युक्तन्यायोज्ञाप्यतेऽपसर्गोर्थ
नानुपवेयोगःतेन पूर्वं योगादेवानुभयत्रेनिविशमरत्याहोक्रमेलकोत्रामनेपदयोः सिद्धिः नोर्वेशइत्यादेतः परत्वयोग्या
हित्यादिक्रमेणाप्यस्यैवमेवतिदंमं प्राचान्तर्भ्यन्तर्भावेत्यादेरपिसर्वत्वयोग्यात्स्टचेमत्याहिक्रमेणार्थः अन्तरसन

लक्ष्मीशो गत्रधात्पूपसर्गयोः समासः निर्दिश्यते अनिर्दिष्टाजिनिषेधात्तु ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये गोसंदायः स्यादात्रूपसंख्यान्या
५८ द्यर्थविशिष्टाहालोःकर्मणापुपपदेशान्तः सशाह्व्यागगतिसमासोत्तुपपदसमासोवोध्यः साध्यत्वेन प्रतीन येच पर्वसु
धनसंबंधस्तस्मिन्स्वतन्त्रे पुनः कार्यमपि पर्वमेवान्तरंगत्वात् ग वचनं तस्योत्पन्नतरमधिमेप धेवा गोदांगमिति स्यादयमसु
मासौ कृते यगाःयत्र तु उ। द् योप्युपसर्गो यर्थविशिष्टे सिद्धत्वप्रतिपादनाय पर्वन्तर्थसंबंधेनांतरंगत्वात्प्रदहयामि
मित्रिसमासात्पूर्वमेवासर्वभावाध्यर्थितिऽपि ध्वनितं घेदम् कृत्स्य वेगानिगनोऽउपपदमतिहोपादिभाष्ये सुःभित्रपदवाच्य
कारकवोधकपदसंबंधस्तत्रपसर्गसंज्ञक शब्दपोगोत्रमवत्र नस्वाद्य ध्याक्हाअ घोटस्त्रपवमंतरंगत्वा
दाहुगोपरस्त्रपमिति संप्र सारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये पूर्त्वाहियद्धितिःअउपेक्रियत्वादिः अत्र वदंति त्वावस्थायाम
शितिपर्दैनंतरंगत्वाद्धुद्धावेनद्ध पासिद्धिःकथंचिद्धारणाहांगमित्याश्रयणोपि च अनेका त्वाघराणिपितिः नचात्राभिद्धत्वा
त्रयराश्रत्रयच्छेः सिद्धवत्सूत्रस्थ भाष्ये पत्यास्यातानानचरातेकावर्शहत्योर्गविभज्य उराणोपगात्पन्नुचत्यादिर राम०
सिंहजानेकाचस्येघरार नहीवरणानेगाएवेति नियमात्रसोपरेतिवाच्यंशद्वमयोद्या ऽलामातन्नक्रीस्याउत्दिमहि ५८

तानेकाजिरणोपगस्यवाभावाङ्गाष्येन्वसिद्धवत्सूत्र पत्याख्याने ऽस्ययोगविभागस्वविध्यर्थतामाश्रित्येनास्मामपर्ध्येदायनिस
त्रपवैमारित्युक्तं तस्मादेहशेविपयेपदयोःफलाभेदायेऽधानेत्वोकेनभिधानमेव संप्रसारणाच्चेतिसूत्रोदाहृतमध्यैपातम्भित्या
दितृष्णांदसंतत्रेहिवङ्गलेहुदस्यमात्रोगेपीनिवहलयहणादाद्दशोत्र रपरत्वादियङ्तिनतम्भादिद्वहिनचारिनम्ःदूयमेपित
त्वाच अंतरंगयाद्दद्वाचाचोपलक्षणानरेणानिमित्रीविघातेमित्यन्वागीकारादिभिःकेचित्तुलावस्थायामशितिपदहेपिवाणादी
नामितित्याप्येनागास्पनाचिमित्रभजदेशमांवपर्वप्रहस्यानसेषःयव्यानंरंगानपीतिन्यायोल्लुकृतत्प्रवोजकसमासाहीनां
चपावस्त्यावोधकःअनिमसंगपूर्वनित्यत्वाद्धारणायइत्याद्धःगाउदेशादितिवाख्यानमत्रशरणां घूमास्याः जोसनोतिहा
कोप्यहणानहादीव्याख्यानात्दीर्घोपुद्दित्यमःकिंनीम चर्त्रते आधृधानुकरतिचाविहृते रधुमीसनइदितेववर्तते
उरूकुस्परतो स्तावदिकइत्याशेविशेषणार्थःककाराःकिंचिन्नुनिअतएवभाष्येइरणोगालुडीत्यैतत्पकरणोरदे
परितंअधीयमितिस्यादिसवणादेघःगाधद्वगोरित्यधीणर्थेनिपछीकेचिदिति अत्राहुविवोजमहाआमीयसयाभि
हत्वेनानेकाचत्वाभावःलावस्थायामशितिपरेपिलउदितिमितत्वादहःसमोनाश्रयत्वेनस्याभिमतमाहायवासमाना

-न्दुशे- अथ यत्वेनाभिहितत्वंसप्तपादंइहशाद्यर्थमभिहितवत्सूत्रमावद्दुपकमेवान्तमवतन्मत्तेभाष्येवार्त्तिकेकोक्तफलनामन्यथासिद्धिंकृत्वापित्राणंभाषा
पूर्व णोऽस्मिन्सूत्रेइत्याद्युक्तं॥एवंयथाप्रत्याख्यानेनतुअस्मल्लुङ्प्रथमपुरुषवृद्धवचनेनभिधानस्वीकार्यमत्रअस्यार्थेधातुकेनप्रयोगःय
त्वजधातावुक्तं·जुस्त्वेसिएवेकारस्तन्त्रत्रेयद्यपिमानैलिट्चालिङ्याशिषीमालावर्थवान्तथापिलिङ्ङिनहन्तनोऽिनजनुनेवत्या
सिद्धेलङ्ग्रहणंलङ्द्वाचेनैतत्प्रत्यर्थवृध्याशिषोःस्कोरितिसलोपेयासुडादित्वेवहूपमितिवृशपद्योतनायसिद्धवचनंमुहा
हरतियायात्वमितिलिङःसलोपइतिसलोपःपारकरणागमितस्याद्युमास्थ्युत्रिपवनैरेवग्रहणाअत्वमिजलकोः·प्रगणाद्वातीति
धुन्वाभावाद्दोषेतिभाष्येतिवैकल्पिकगणात्वं·सार्वधातुकमात्रेइतिमात्रेऽशाद्योवधारणं·समस्यानात्वमितिख्यानादेशस्यवृशा
दित्वप्रयोजनकथनावसरेवार्त्तिकमिदं·समस्यानात्वंसमस्यानशादित्वमेस्ववाच्याजिकामलीयावोध्यमयद्वासमस्यानात्वश
देसमस्यानशादिःशादिपरस्तद्भावस्वत्वनदर्थएवनेहाहसमस्यानोऽजिकामलोयइतिअन्यथासमान्वेचितत्सादुवारत्वेनभाष्या
संगतिःप्रमाणंणानोसामान्यपकृपान्ताचार्यधातुकम्मात्रेप्रयोगाभावइतिभावः·नद्ःख्यातीत्यादौतुजिकामलीयामवत्यवे राम०
तिद्दिकुसंपर्वसैतिसार्वधातुकेपिनेतिभावः·संख्येतिप्रयोगलक्षचद्दिः·ऊख्वमास्येतिचुप्रकृतिमाद्दिः·नेमाष्यपाद पूर्व

दितिभावः·अयमंनीतिशिष्टेरितिशेषः·अत्रार्थेनभाष्यान्दुपदःविद्इतिपूर्वमीविकरणाव्युदासनेलक्ष्माजःपान्वासंभवा
सहवेनैतिअकारंनियानन्नाहिति·अस्मानियोगेनेतिशेषः·तदुक्तंभाष्येनपातनाद्गुणान्वमितिविद्दांकुर्वन्त्विजिरितिशह्वः
मकारः·एवजातीयकमित्यर्थस्तदाहपुरुषवचनेइतितयोनोनतरीयकमुच्चारणमितिभावःकर्तृत्वपास्मैपदेत्तुविवक्षितेते
एकद्यानमकत्वतएवापिविद्त्यास्वधामितेअपिद्वयारव्यानादृषजाग्रत्सादृचोद्योनोकविधुकालुसारकेतिशद्धातरम्येके
·तेअपविवक्षितेमानंतरीयकावाहवेत्यन्ये·जाद्वित्याचारणमामर्थ्याद्दिवाद्दितत्एव·अतएवचाप्यविहेत्यात्मिधानंतत्पु
व्याख्यानाद्वषजाग्रत्साहचवाञ्च्यस्यवपरस्मैपदिनोयग्रहणामाणकार्यस्येतिःननाहितोहचव्येणातद्ःशानदृशास्यस्थैवकुत्रो
अग्रहणं॥कियासामान्यस्ववापिवृत्तेनान्वयप्रयोगपत्तत्यानस्वैवात्रास्यप्रयोगइतिभावः·भाष्येहेतुग्रहणस्यात्रपत्याख्या
नादत्रार्थेनृस्यतोत्तस्यमपुरुकेनविक्रपमेद्दित्याद्यार्थमेवत्ताऽपितेपिपृच्चारिमाथ्यभावाच्चेत्यन्ये·अनुवृत्तावामहन्नेत्व
तःकृणीतिनित्यंकरणेरित्यतःकरोतेरितिचतेऽप्रत्ययादित्यत्तुचत्तशातवानुवर्त्तनेःनपरत्वसामर्थ्याद्दितिरदृस्यासि
वत्सूत्रेभाष्येस्यछन्दवोयमिन्यत्रद्धिवद्धकेपक्करणस्यैमिन्योयनाप्येतद्वारापिततुशवर्यैविकारमेदहृत्वासपक्षे

मेहानमश्रयणाद्गिति केङिन्तस्यानिकरवत्तस्यानिकस्याङ्गिति केपित्वोकस्यायेनन त्वनु देः स्वेस्यानिकादेशस्यानिकादे

शङ्कतलक्षमेदानाश्रयणोपिस्वस्यानिकादेशकृतत्वेक्षमेहानाश्रयणोमानाभावरतिस्यानिवत्वत्रस्थलेष्वाशयं परोक्त
वैविन्यत्रहलिवेमिदायलक्षननमकुछिरामितानिपेभान॰त्वुकोमिदेत्यादितिसार्वधातुकत्वस्याभावेपित्रकार्यस्याङ्गा
वयवकरोतिमनुरित्यथा मत्रांगसंज्ञायोमनुकृपिप्रत्ययलक्षणेनपुवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्येस्वीकारात्सार्वधा
तुकग्रहणांस्पष्टार्थमन्यत्रशेपस्यामिहं नतर्हिमयोरितिलक्षणेनपुगन्तंसार्वधातुकेभन्तेपुवेमाश्रयियत्वात्कु
र्विनीतिभाष्यं तत्वेक देश्युक्तिरितिवोध्यं दम्बुसिपिधातोरितिसूत्रेपदस्यानिवानुवर्त्तनेपदांतस्यानिकवीत्वयवस्यामिदे
त्याहोत्वत्र अन्तरोरितिशाकंशुद्धिः स्यात्सारूपं॰ अत्रसार्वधातुके इतिनिष्फलं अर्धधातुकेत सम्भवाभावनरहामासे
त्याहोत्रातन्याद्रौरितिदीर्घप्राप्त्यलोपेपद्वत्वाभावात॰ श्नुस्यसार्वधातुकेएवसत्वाच्च॰ श्रसानित्यायनितवत॰ नपद
गपरस्मैतिस्यावशीश्रोतेनप्रादुरासीदित्यत्रनषत्वं अस्तेः किंश्रनुसत्नेनुसस्यस्यापत्यमानमेयरत्यश्रुआदि राम॰
त्वाहकिटेलोपइत्तुधोपेसकारोमेत्वपितोपसर्गत्त्वसत्वेनषत्वापत्तेः म जेर्दृश्रीत्रास्याश्वपीपसचमजेरस्य

पदगांचयुध्यामातत्वग्विकरणपरिभाषाच्चनित्यत्वात्स्यत्रनमवृत्तेतोधातोः कार्यमुच्चमानमितिपरिभाषायाल्लघुमर्थेतादृधातुम
त्यवेरतितेनघ्नीमस्वःउभयानित्याद्वेनः॰ अद्भ्यासविनिआद्यशाययस्मिन्विधिरितिपरिभाषालभ्यायातुवारुमदूर्दातिहेधिः पञ्चद्व
त्वजश्रत्वानिपरत्वाद्धितिपुगपवेदूत्तोदयोःस्वस्वनिमित्तानंतर्यासंभवस्तपोविरोधोस्तीतिभाव॰ रुदृस्वयंहलोदः किंचे
त्यहस्त्रिपुत्रभुःकिमेजागः॰ पिनद्रजतिस्वरूपकथनंश्रदृकापितोसंभवात्तरुमस्कद्गत्यत्रैवतुत्रिदृतेन्यु॰ सार्वधातुकस्ये
त्यप्येवंश्रूहतेनामितनाम्नाहिविधौधातोरित्यस्यविहितविशेषणात्वुनोनेदिदपरिभाषानपेक्षणारतरंगत्वान्नोमादप
रतरदूरदंपाहः पहितिसत्रभाष्येस्पष्टंपक्षतीतिन्त्यायविशेषापेक्षयासुउपेक्षयांतरंगत्वादितश्चैतिलोपेयासु
मीयेःप्राप्तयोरंतरंगत्वाद्यासुडन्यथाःसामान्यधर्मापेक्षशास्त्रापेक्षयासुडपेक्षयोन्तरंकथंडिदिशेषधर्मावधिको
मिमित्तकोटौयत्रविशेषापेक्षशास्त्रस्तितत्रतोवहिरंगमितितदर्थः हलदितिसार्वधातुकाविवनेनतथासार्वधातुके
त्वसानायप्रकृतेर्धातुत्वस्याप्रत्ययस्वप्रत्ययत्वज्ञानंचावश्यकमितिसामान्यधर्मस्थिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीति
वोध्यं वस्तुतत्ररदंवहिरंगत्वंभाष्ये क्वापिनाश्रितमिति परिभाषाहृत्तौनिरूपितंतस्मात्रित्यत्वादत्रयासुडेवकृते

ल.श.शे ष्टकेत्वाभावेनाऽजीछेःप्राप्त्यभावेन तयोरनित्यत्वात् रत्न्ये सुविभक्ति दुर्भगः सुपीत्यपां तु नेकारे राक्कू नर्सप्त साररास्यग्रहणं
५१ सतीतिकिंनंतसमेत्ति पवाद्यजंतसाहचर्य वैराग्नेस्याप्रकृतेस्वंवग्रहणात एवं धातुरू पौतद्धित्वात्सर्वपूत्वाये दाप
त्वेकृते इतिपुपिभ तोह्नि हृच्यत इति भाष्यादिति भावः यदि तु सुपि संबोधितस्य निरुक्ता थीम्यास सोऽपि सुपि संबंधी भवते
वृत्तेहीयदितीयप्रयोगसंबधित्वादित्युच्यते तदा षष्ठ्यात्यवे डिच्चा पितदोपः इदमेव पूत्रे। एवं धान्तुःसाधन नेति
मिद्धा मात्तम्रत एव भाष्ये सुपिभतोह्नि हृच्यत इतिपूर्वाः पावः अन्त्यस्याऽभ्यासस्यानर्थक्यान्नत्वे बूधिनः पत्वमे
वनस्याहिति निरूपितं स्यादिति तत्रोनित्यत्वाच्छेति अम्बुकुग्यो पंसीपुरूपाभावादिति अथवन्त्वं पिरूपाभावा
दित्यर्थः अन्त्यैकदेशविकृतस्यायेन तत्वं दुर्वारमेव अभ्यासस्यानार्थवत्वेनापि समुदायस्यार्थवत्त्वे ट य
तेरिंगीत्यत्र सूत्रकार्यस्य त्र बूभाष्येस्पष्टं अभितोनुपसर्गाहरतमासइत्यत्र उपसर्गादिति नत्रते नोऽगार तिच अत्र
समीपार्थकमेतत्परमपक्षकव्यसत्त्वम्याविपरिणाम्यामितेः समीपे योरेफस्तस्मात्[illegible]मित्यर्थः सामीप्यं चा रामः
व्यवहितमेवव्याख्यानात्प्राणीतीत्यत्रैकदेशस्यपराहिवत्वेनानित्यत्वा[illegible]तत्र कस्यां[illegible]स्यानिवत्वं तु नपंच ५१
स्या

चमीसमासस्यानित्यत्वान्नपर्येनितीत्यादौ पकारेणाऽवधानात्गत्वमस्यथाजादिभवावोपिस्यादितिभाष्ये स्पष्टं अन्नु
तरतिसूत्रेहेमाणिान्यत्रपदांतस्येतिप्रतिषेधबाधनार्थं आत्वापवाद इतियदुक्तं तत्रंगोहस्वस्य थाप्यपवादत्विपूर्यप्रकल्प्योतत्
गोणोपदृत्तेनेप्राप्तापेकुलाचेत्यादौ पवत्र्ततदृत्यत्तीयाहीविभिस्नत्रैके यदोक्तरीत्याप्रकल्प्यवापवादत्वविषयेपमु[illegible]
गोभिनिविशत इतिभाष्यात् नन्यायप्रसके नोपजनिष्पमाणाप्यपवाद इतिन्यायेन रहतीत्यादावंतरंगोप्यंतादेशो
नरत्नीतीत्यादौ नायं अननरस्यपकवात अतएवमनीषिषंमीत्यादौ नः [illegible] द्योचित्सल्प्यथुद्रामेनङ्हिविषयस्य
ऊत्वपुर्वासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं विरत्रे तच्छास्त्रकल्प्याविन्नुजागर्तेः ह्वीरित्यादयुत्पन्नप्रातिपदिके गत्व
हिपुपाणिनेरव्युत्पन्नपक्षस्यैव मत्वा इत्यत्र ओमादिकोविनितिचिन्त्यं एतच्चोरा इत्य इतिसूत्रे निरूपयिष्यते किंच
हरणमप्यजाग्रैवौपचेकेर्णांतरणापिगुणो नविकिप्सुनम्वस्थानेशुद्धैकारपरस्यानुग्रहणातद्विपरत्वोनुना
सिक इतिभाष्येस्पष्टं निषिद्धजागर्तिजागरकरस्य च गुणो कृते नपद्यादिकेनचिस्सल्पाप्रतिषेधवैपर्थ्यापत्या
गत्रेगुणोनप्रधाद्धबाभावकेस्य नानयन्तुगुणोत्तरेदाह मात्राभावेण तज्ञापकमाश्रित्यहभ्यंतीमनत्रे जागर्तग्रहणात्वा

लश·शे· ज्यमितितत्रसंनिर्मभवेसजातीयापेक्षणैव ज्ञापकस्योचितत्वप्रथमस्य आगमग्रहणेन स्तायनादित्याद्युः ज्ञायतइतिसत्रस्थ
५२ भाष्यस्यतुसामान्यापेक्षज्ञापकत्वमेवत्वरसोद्रष्पतेरइड्दीद्दस्य· सोऽत्रोहस्वः रहल्यधोरित्यस्याप्यवादः· आर्धधातुके
लोपविधानात्सार्वधातुकएवेह· आतइत्यनुवृत्त्यालोपोऽत्रनास्यप्रवृत्तिः· अनयोरातइतिप्रत्मामाहचयेराभ्य
लिप्यताप्येवग्रहाज्ञायतीत्यत्रनदोषः· आमितिकास्मृत्ययादितिसत्रेभाष्येस्पष्टमिदं· औडन्येवेति औकारस्यविवृततर
त्वेनयत्नलाघवादितिभावः· आलोपइति आर्धधातुकेविवक्षितेलोपेपिओविधानसामर्थ्यादेवमतद्वग
त्याकारान्तत्वमाश्रित्यरापत्त्याहेशाइतिभावः· आत्रेतिपक्षेइतिभावः· इदमनवकाशादितिसत्रेभाष्येध्वनितंके
यटेनस्पष्टमेवोक्तंसनिरावुर्त्तीति· अनंतरस्येतिन्यायेनवार्त्तिकमात्रस्यैवनिषेधः· तेनौटटगिरिकृपनीयस्यात्रातोलोपो
भवत्येवादद्दशद्दिपनीत्यकेदिदीरिद्रासमीतिवेतिभाष्यात्· आदरिद्रासीदितिअत्रयंप्रयोगस्तुसिद्धस्पतिसत्रेभाष्येइ रामः
त्येकेइति· धिवेत्यत्रमिचोग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकादितिभावः· आप्यमिति इष्टमेवेतिचक्राधीतिभाष्येकेचि
चोनुवृत्तेरभावेसर्वकस्राचानिष्टावहमितितद्भावःतिप्यनस्तेः अनस्तेःकिंसलिलाम्वेमाइदं· आरतिलोड् ५२

तिष्प्रसेरूपंवहुत्वेहंस्तीतिभूरानाविधिविधानमिपिवेत्येवहन्त्वादिकव्येसामान्यस्यत्रेरोवाहन्वेभित्तिधानोहरितिसमुत्पुत्रत्रार्थे
·शासंदृः· अत्रयोगपत्येवशासेग्रहणाद्दाशास्तेइत्यादौनेतिभाष्येस्पष्टंशासइट्त्वापवादः· यद्यपिपर्वसत्रेशासइत्येवयवध
हीतत्थापीहोपधापदमनिवृत्याव्यानएष्टेवपूर्वेति अतएवदीधीवेवीतिसत्रेदीधीवेव्योःकृत्वादसत्वादितिभाष्येज्ञापितत्वा
दयइतिसत्रेपूर्वाभवस्यीञ्छादसाविनिभाष्ये च· पीवरीपार्थी· तामस्त्राशिष्यत्तोलोपस्त्वनुवर्त्तनेविष्णुस्वराणांश्वेतिहृद्दः· पीत्य
चेकारस्वरारणार्थमन्तहदयकारइतिनित्यत्वादिन्यन्तरंगत्वस्याप्युपलक्षणं· टेरेत्वमिति अत्रचः परस्मिन्निति सत्रेआ
दीधेरितिभाष्यप्रयोगादितिभावः· आदीधयनेरावुलिति अंतरंगत्वेनणिलोपात्पूर्वेपीवरीबोधितिलोपेआदीधकर
तिसिद्धंवत्तुनामलोपीतिसत्रेभाष्येवर्णाग्रहणासामर्थ्याद्ध्रुमेपीत्वमित्युक्तंतन्न· अंतरंगत्वमनाहोच्य· एवंचात
इगधीरभावात् अभिसत्वेमतज्ञापकमितिबोध्यं· एतेनवर्णाग्रहणासामर्थ्याद्ध्रुयमारोगत्वणावल्लोपइतिह
रदत्ताद्युक्तमपास्तंवेवीडोनेतरमादः· शास्त्वितिपदप्रयतिज्ञाहिःस्तादयइतिसत्रस्थभाष्यस्वारसः· पसमस्ति· ज
क्षित्यादयइतिसत्रस्थभाष्यस्वारस्यात् अस्तिधातुरत्रनास्तीतिप्रतीयते· तत्रैवकैयटेषसशास्यास्त्वमेतस्य

ल.श.शे. केपटंतिनत्रशितपानिर्देशेनशासस्वार्थभेदात्स्नपाटइत्यन्ये इत्युक्तेंमाधवानुरोधी तु मूलपाटः तदनुमोरेगौवर्ण्यवा
५३ मांश्चांदसत्वोक्तिः ग्रसः ग्रसहीति भिपिधानो गिनिवाहः स्मैनीति हरिद्वात्रु मिस्वकोरिति सलोपेकृरोकृरीति पञ्चोपञ्चोप
ःइत्यकेरुतिग्रत्राहविवीजंतुहलौनंतरारस्तिस्तत्र स्थाभाव्यविशेषः तत्रत्वभाप्यादव्ययमप्यामोगिकोः ग्रस्या
वहूनांसंनिधानेवहूनामेवेति पञ्चेमस्रज्ञाविनात्रापि दोषानदनुक्तौचीजानापत्तिः चशंकीनो ग्रस्यभाषायांप्र
योगोऽस्माधुरेवग्रहूटीतिसंप्रसारणाधित्वषत्वजशत्वछुत्वानि ग्रवाडौतल्लिङ्.हल्ङ्याहिलोपेषत्वजशत्वचर्त्वानिग्री
ढ्रांसंप्रसारणोज्ञादित्वाद्वाढ्ववकीरीतंचेतिवकीरीतमिनियङ्लुकःसंज्ञातेनतंदनयहसांसामर्थ्यात्तकिरतिंचकंरी
त्वांतमितिसमग्रमेभाष्योक्तेः ग्रदादावितितेनयङ्लुगंताछ्ववेवनतुनवृद्धिकरणप्रयुक्तःश्यनादिःशयोलुकचप
रस्मैपदिनवपञ्चम्यास्यपाठाद्रस्यपरस्मैपदित्वमेवेतिवोध्यं॥इत्यदादयः॥भाष्यमितिहृतीयाचतोरित्यत्र
शानंप्रसिद्धंचेद्धिपायजुहोतीत्यत्रियस्पाहतग्राहपक्षेपरणिा।वैधेग्राहवृत्तीयाग्न्यादिरूपे.तत्रमुञ्चालनाय राम०
प्रक्षिप्यमाणकोष्ठादावतिप्रसंगनिमिवृत्तयेग्राहहविषश्चेतिजुहुतहमिश्लोःपरनिमित्तत्वाभावेनशपत्वेन ५२

स्थानित्वयाःज्ञादेशत्वाभावेनचस्थानिवद्भावेनशप्रमाश्रित्यनगुणः परत्वाद्धिनिहुरनुचोरित्येतदपेक्ष्यर्येतिभावःमि
योन्यगामहनेत्यत्रगकुनीतिचनेतेग्रभ्यस्तोस्येत्यनुहृत्यासावधात्ककरेभनुहत्वाभावोनरस्वहीनंदोषः हृदीर्घोच्चा
रणेमुत्वाय ननुदोष्यः श्रेणवयवोह्योगि।ग्रऋगतोविमित्याहः नकेसमीरीणइतियथास्यादितिनतःश्हहदस्वविधानस्यकि
त्विवफलमितिसत्यं चर्यितंु किमीतिगुणाभावेवारणोदंगमितियणोवाधित्वोत्वायत्पागुणएवनविकल्प्यितःभ्रजामिता
वहुवचनादाद्यमाचुगीतनिर्जामित्यत्रहृयारणामित्यनुचत्रते.दत्तइतिग्राम्घोरितिप्रतिषेधाद्धीत्वाभावेश्नाभ्यस्तेत्या
लोपःग्रद्वात्तमातिस्थाली मनवोत्नुक्तःदधस्तकषंतस्पचशड्न्यकृट्हरित्सामर्थ्याद्धिहक्रयहरणोनधरत्येवृक्षिहेद्ध
इतिस्यश्चार्थकृषंतस्योति।कि.द्धांतिन्नचाद्धोपस्यस्याभिवत्वाद्धन्नइत्यो द्वावपिनस्यादत आद्वचनेति.प्रवेत्रा
सिद्धइतिएवंचचामनावीनोवचनसामथ्योस्वयरणहृत्येतिभावः भिज्ञेत्यस्याविभिकिंसिनज.कपिजत्वादि
करणान्मायस्यात्रशास्त्विनास्त्रयराणवोधनायत्रेणाणामितिम्भज्ञामिहित्युत्तरार्थंग्रत्रतुनोपयोगः गणान्तेपाठे
नत्रयाणामेवनिजादित्वस्यवर्कुशकान्तान्नाभ्यस्तस्यः ग्रभ्यस्तस्यकिंद्वेषाणित्राचिकिं नेनेक्तिपितीतु

लश·शे त्वरार्थो ऽत्र थली इति· अग्रेविजीत्यस्यैवेति मोदादिकस्यैरौ धात्विकस्येव च तत्र यह रणं व्याख्यानमिति भावः अभि जिह
५७ नीति अत्रापि छां दसत्वादिति चं इ प्यतीति यराणौ ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्नो पो ऽप्यतिन्नो पो नयत्नो पेस्थानि व
त्वनिषेधस्य कल्लोपस्य पाजा देशस्यैवेति हि कुण्य इति· हि चेभ्यासस्येत्वे ऽप्य भिन्न नरवं जेगु रा र पर त्वे हलम्यादि लोप
चिसर्गे अटपद्धिकि ना व स्थाया मडिति पक्षे पिवहु ह्रु इस्तु माडिति वहु लयह गाना नुदु नर मात्रा द्वां वडु लं छंद सीति
सिद्धे तिपित्यं त्यो शुन्य त्रानि ग्रहणा नत्ताप को ह्यो कुप्रयोगपिछा द्रु सप्रकर णो पादानं क्वचिदेव लोकस्या धुत्वं
दसीति मि न संवत्रोति बोध्यं अनुपवत्रा लकमत्रे भाष्ये उक्तं आनि प्र द्वा निश्च वलोके न न्न तेर प्रकारांतरमपीउ
धातावुक्तं कौ द्विधि स्याहि नाइ धंत इति चे हुस इति व धृ दोघे जंजायादि हितियो विभाषे त्यात्व त्यात्वं· जिगीत इति व
सीत्यभ्यासस्येत्वं· ईहत्यघोरिती ति इति जुहोत्यादयः इवुः जिहन्दमुहि तो वेति न्का यादिनि कल्या थ सेभि चम इत्यका
रांकि वह्निजाः अमि चीति पर्युदासात् ता दृशिस्य धान्नोसोयथाता पातीषेत्य त्रानिरूपितं न मिमीति य यापि प्रतीघातो राम·
पिवका थ स्तथापि प्रकृतेन्द्र मेरेवग्रहणा दरागु णोतिरुत्रे सुहिता थं शङ्के न न ने रेव ग्रहणा स्या करे न्के त्वादितिभाव ५७

जेरनुगीति त्वरह छान्दसत्वमिति गुणो वा न्य अभ्यिच त्ये त्वविकल्पः ही ङ्के भयमिदेशेषं चमीमिदेशो वल्ली यानि त्य वीतिषच्छ येस्मभी
तरादि चिमग्येनापशयेना हा जा देशेति न त्रा थांचसमभीत्यपि वो ध्यं पुरि कृते पि न स्या मिह्लत्वे न यणार मभिम्नमाश्रे क्वाहु वुगप टा
विनिमो नानि अवैच इति नप देशा द नि च वर्त्तते· उप देशा यदे चात इन्नरकाल परं एच इत्यस्याधि पत्ये सती त्रिशे षः एवं चैचो विष
येसति नुप देशो न्तरकाले एच्वमित्य थैः स्पष्टं चेदं भाष्ये एवं चाशिजीभ्यन्मुह्वेः फलं चेत्यमिति परे· जीमीमो ङोरिति आदि राध्य
भीय स्त्रुनिर नुवृंधः पराभ्यपदी स्व द्वै चेदं भाष्ये एवं चा शेष्य इति गणात्र मेजन प ठि त्या सभ्य प्री ऊं ता इत्यर्थः ओदित इत्य
तिदेशः स कर्मक मे च वृत्र मानां नांतु चिकर्पं पोतं· चेतकर्मनाशुं त्र्व पत्तेति अत्रे पाठे प्रमाणामयोगमाह द्युन घामेति· पक्षं
तर इति· पंस्तुभित्वेषु शावृषु स्थान्या देशन्वानु प पत्तिमाशंक्य चवृ द्वि पुरिणामेन प रिहत्य एवं तर्हि अपवाद इत्यमेघ कृतं पा
मोनीत्याशंक्यना पवादत्वे ऽन्तर्गत कनंभवति पदपं रुपलोन्त्वे सामर्थ्यादी न्कंमिश्चि हिजुः करोतीति उपन· शिमम्यजा पक नोक
रस्थानिवत्वमत्रे भाष्ये न व पित्वनि हत्त्व पे निहत्त्व ये मित्यमाथ शिव निरुसाम थ्यादि च तत्सिद्धैः त ह्या घुहानाथै उप
नःपित्वेतु पित्वा देवानुदो त्वत्वे लसार्व धातु कानुदात्तत्वे च वानु रव रे यो व सिद्धे किं नेनेति हाश यः न च तौ श्री त्याहिवि

लशशे
५५

षयेचानशिमक्तेराघुलान्तार्थेनित्वमितिवाच्यं। अन्यत्रविकरणोभ्यइत्युक्त्यानत्रश्यन्नस्वरप्राप्ते। नचत्तस्यापित्तत्सामर्थ्या
द्धाधः तद्धाधः। तद्धाधकल्पनायेक्र्त्यानिदेशप्रामाण्यात्वाधस्यैवौचित्यात्वाद्दत्वइत्यस्यापिनेकाचः सत्वेतत्रधात्वस्योरा।
सिद्धेर्नित्वस्यावश्यकत्वात्तत्सामर्थ्याभावेनापित्वमिष्टत्र ग्रैष्ठित्वस्यान्तरुपकत्वात् भाष्यासंगतेः स्पष्टेवः। भहिप्रमो गेन
वाशङ्क्यस्यैवार्थत्वयाकाममयमानेवनतुमत्रा। किंतुछस्तनार्थमागेन्यर्थोत्वदोषः इन्तेन्तुवृत्तेवावृत्ता विनिकोशोकवाहत्र
श्वहृतकष्टयोर्हरादित्वाता। पित्वनित्वयोरविशेषमुक्त्वाचानशि विशेषं प्रदर्शयति। कैयटस्यापित्रश्रेकचोक्षातेष्वत्रग
गोऽभावेएवस्वरसः। नचन्यायकत्वान्नियमार्थत्वेलाघवं। सर्वधातूपपन्नस्यैवज्ञापकतया नियमार्थत्वेज्ञापकत्व
स्यैवासंभवात्। किंचनियमार्थत्वेएकत्रैवानिर्देशबोधोन्यायकृत्वेन्तु अनेकत्रेति नियमएवयुक्तः। अन्याङ्कः वैरुटइति
त्रुतरएवाकिक्वेशुङ्। क्तिमितिप्रयोगः। तरहेटतेस चाअत्मनेपदस्य थमेकवचनं पदेसस्यैवसंभवात्तत्र चोदीन
हीयजनेन्निविरायुचमिष्ठतीतिचस्य वोवङ्कलामिमित्तत्रभाष्येनुपतीयमस्य कमिपुष्यतीत्यत्रव्यन्ययेनपरस्मैप राम०
दमितुक्तेएतद्राष्ट्रविरोधाद्वनुदात्तप्रकृत्यात्मनेपदानित्यत्वमर्थविचित्यमेव। अकर्मकइतिअकर्मकापीत्य ५५

र्थः। अतः स्तुजित्युज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भावइतिकर्मवत्सूत्रस्थस्यवार्तिकेनविरोधः स्वष्टेतिस्त जिह्रज्ञोरित्यन
वकारादर्थान्तरेरोधः रुपत्रस्यादत्तश्चाह। भित्तेनित्यात्तएवाकर्मकाहितिभाष्येकेचटाहुरणामितित्याघट्टाविनुपलके
सांअतएवराधत्योहनः स्वयमेवेतिकर्मवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरितिभावः। हिंसार्थस्येति शत्रुमपराध्नोतीत्यादौ
हिंसनीत्यर्थदर्शनात्। चुरादिण्यन्तिस्यइतिशेषः। तथाप्रयोगदर्शनादितिभावः। श्लिषइतिप्रतिप्रसवविधित्सा
दाहाऽऽपवादइति। पुषादिङ्लस्त्यपुषादयोऽकाग्रा यहावकर्मा। नियमपद्योब्राचनपानालिंग नेवीरतार्थस्याऽप्रयमप
धादइतिभावः। मिच्चकथं दर्शयत्यश्लिङ्क्तांश्लिष्टा इतिअश्वाद्देशगुणोतेलीतिलोपयोः। सिद्धिरितिभावः। रधत
रिजिपरत्वात्नुमि सत्यांकित्वात्रनलोपः। नशेः षोनभाभूरत्स्यतोनेतिवृत्तौ भ्रूतपरर्वातस्य हछवेहभाष्ये नत्प्राप्तित्यति
धेयस्यैवक्रादिसत्रेणानियमइतिमतेनाहदुद्रोदृदुद्रोहि श्रोनिवस्कोजोदृदोहि श्रेत्येकमेवरूपंस्यात्पंचअगराणांनादि
तियत्वस्येतिस्पुगितिसूत्रमत्रलिंगमितितत्र। अस्यानिपकौ स्पनेषाः त्मनेयहेडितस्य चारितार्थ्यात् दाहेहप
ठितइतिहिवादावेवेन्यर्थः। पुपफपलु पेतिपाठः। दिपाठे लेखकप्रमादात्त धातुवृत्त्यादिविरोधात् इहपाठ

ल·श·शे इतिहिवाक्यं तद्गणा पुष्पादावित्यर्थः इष्टपदार्थ इति एवं च पुष्पादेः प्रागेव परिनिष्पन्नं इति भावः अत्र गणोत्र ट छेदेन इति पदमिति चूर्णा
५६ ञौ च चुरादेर्णिच्यपि तत्र चाङ्ग्रहणं अप्यस्य सिद्धये वा अशोऽन्यत्र अनुस्थिय ग्रहणं इदं तद्ग्रहणेन दीर्घ इत्येव सिध्याद् इति धातुस्यत्र
बोध्यः तदाह अन्वादिव ग्रहणं लिङ्गग्रहणं इति इति तदिदिवाद्य यः सुरासंधानं स रोन्पाद नप्रकारः सुन्वइति लोपस्थानीयास्थानिवोच्येतो
यः सुनु इति न तस्यैति हेतुः कुः सुनवीनीत्यत्र उ इनुवो इति यणा बाधितत्वात्परत्वाद्धृणा सुनोतेः स्यन र परेत्यतो नेति वर्त्ते
ते सन्यसिस एषते रप्रत्ययेति सुसरित्सुदाहरणं अन्यत्र सौनिशापोर्वैति स्यादिविति च नियमादेव तदभावसिद्धेः वि
भाषा चेच्चु जोरिति सन्नात्कुरित्यभ्यासाच्चेति सन्वियेजेरित्यतः सन्निटोरिति चानुवर्त्तते अतन्स्वसं इद्दमिति वेत्स
तद्धेति लिङ्सिचोरिति सूत्रे वा नुवर्त्तते न च ल्लावस्यायाम सहिसंयोगपृथक्त्वाभावादस्तौरे वेत्यसिद्धेः संयोगादे
रिति कर्मधारयोगं स्यादिति तद्विशेषणमिति संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्योक्तेः एकैकस्य गायवयवस्य संयोगात्परस्य अकारस्येत
यादसिद्धेर्वेति वाच्ये अत्र सिजनदृष्टत्रिसामर्थ्येन अउगमेभमेस्वेवं संयोगादित्वमाद्यशास्त्रप्रवृत्ते र्लोपते रामo
नादोषात् अत एवास्तर्यते रवाद्योर्गुणोर्त्तीति गुणासिद्धेरिति दिक् कृञ्कोरिनिषेधादेव सिद्धेर्ववपग्रहणं नियम ५६

र्वेतिनियमार्थं तदाह नेनेति लिङ्सिचो इन इति ईद्स्तनिवेत्यतद्धेति च वर्त्तते न लिङि इद नइति दीर्घ इति च वर्त्तते अ
वरीर्वेति इतोवेति दीर्घः प्रदिरिणोतीति गुणास्यस्यानिवत्वाद्विनु शहोत्रः पर्वेत्रासिद्धे नास्यानिवहितं हेरेः अच्चेति स्पत स्पदौ
पः संयोगादिलोपेत्यपिदनानि षेधात स्य छेदेमाध्येव हिरंगपरिभाषात्रैपादिकैतरंगेनेत्यसकृदावेहिता हेरे अच्चदीर्घपदी
हासोन्याप्यः आनुवर्त्तीति संयोगपरवेकत्वाद्वृश्नवोरिति यण् उत्तर्त्रेति हल्ङ्यकनराधो अतरत्यनुवर्त्तमानेपि नामध्या
त्त्यपरत्वलभ्यायवादेः श्नाभ्यस्तयोरातः इत्येतामनुकृष्टत्वात् आतः इत्यनुवृत्तिर्वा अशश्नाय यरस्लोपपद्यपीति उप
देशेन्वन्त इति सत्रस्याभाष्यस्वारसः अश्नोतेश्च त्रस्माश्र्वुउतिवर्त्तते अशोरितिचक्रकट्वे अश्नातिस्याद्वन्स्यर्थेश्नुनिर्देशः
इहाथ्याश्रीयत इति सदेः परस्यलिटीति सत्रस्यः षीवस्व त्र इति भाष्यप्रयोगोपि भत्तृरितिश्रतएकेति सूत्रेस्थभा
ष्यप्रयोगश्चेह मानं दंभेश्चेत्यत्रएकेति सूत्रे भाष्यवार्तिके सुधाकराद्रय इति अत्राहुविलक्षणाधियैथीत्यत्र लि
ट्परस्यकित्वदस्य चक्रेश्चेतापत्त्या गोरवेमितिमसत्व्याकरणान्तरे ष्व संयोगादिति कित्वकरणएवेतादृतित
योकर्त्तव्यात्तस्य छेवत्र अत एव माध्यप्रथमोपस्थितत्वालंविहाय दंभन्तुरित्युदाहृतंदंभेश्चेत्यत्वविधायकेन

न॰शा॰शे॰ प्रश्नत्योर्यमेकं छं हस्मीतिगणास्त्रं इति स्वाह युक्त आर्धधातुके इति वरीमं ज्पातरन्पत्ररीकोरे फक्स्य नानिहत्रिरम्यामम्य
५७ नैरर्थक्यात्समुदायस्यातु नसंशिज्वं· द्विः प्रयोग प क्वेरूप पादत्वाह न्नो नतन्मध्यपतितन्यायेन तत्र मा प्रियं का न
प्रदेशस्त्वहन्यारीकोरे फक्स्य वरीभज्यते इत्या हौर मागमध्या हृतिरित्यत्र भाष्यो किं स्तु एकदेशिनः इपनेहि गीनिम
त्रसंमतयान्याय सिद्धेयोऽन्तरीत्यापामेरे वाभावा तर स्य कारत्र च्चारणा थं यः येत्त्वत्र चनीय धयोः स्या नेपमंगरम्प्रयु
ज्यतेरी पेधेनमयुज्येत इन्य छेः व प्रजन्दुरिनि संयोगात्परत्वात्किंत्वाभावः न त्वा प्रीलि द्वि· संप्रसारणां वा धित्वा परत्वा
दुमिसत्कृ हतिन्याये न संप्रसारणाभावे पुनः प्रसंगेम संप्रसारणोप्याहु गोभ ज्येना हितिन्या द तत्रा ह र्ष वी विप्रतिषे
धेनेति संप्रसारणारमोर्म्भेजनिभ च्छैत्स्य वका शौके नाकृतम प्रसंगित्वमात्रेण संप्रसारणं नित्यपिस्त वत्ः न चत्रा
कारान्तगतरेफमाहाय रमपि नित्यः सिद्धं नि वर्णग्रहणे वर्णैकदेशग्रहणा हितिस्य हं भाष्ये अ कृ कं तेतिक्लारे
शेत ङेकवचनेति क्वां के वहवचने चानत इत्य हो देशे एतदेवसून देवसू पें· अ कृ कं तेतिक्ला दे शेन तद त्सु राम०
क्तेरवादेशोन· क्तुम्मात्रेति अवधारणामात्र शहः त्वं छान्दोहृतामिति· त्वं छ लिशहेन धातुपाटे माकाम्यारा ५७

रस्यैवग्रहणान्नत्वं धातोः प्रश्ने वे रागो वा तस्य सिद्धत्वाच्चत्र न एव सूत्रे वहुवचनेनान्त्वस्यानुकितस्य चुत्वेन व
कारलिटि द्वित्वे प्यास कार्ये अछे तो निगुणो त्रिह लत्वात्तु दूनस्याद मत्राह हाने क हल्लिनित्ते पत्ये फ शेमु चाही ना
मिनि मत्र भाष्ये शेत्वे पाठीनां तु न्वा च्यः न्त्रपनित्ने फनीनिपात दर्शना दा ह्यो पि स नकार इति मतीयुत्ते मस्त्रे तु धात्वा
वृत्यनुसारीति वोध्यं· अज्ञ पवादत्वादिति त्रु त्सर्गसमानदेशानापवादा इति न्यायादिति भावः किंच तत्रानया
ग्रहणे पक्षे भि जभावे त्रैरेव अवणा पाति क्षिः क्वापि नस्य यमर इनि भाष्यविरोधः द्दगाच न्य न तु रुधादिस्य रतिस्त
भाष्ये इरानीत्यादौ धाटीनामिति ह न्वाय शनम· शित्वं नवा धान्त न्यत्वात् छणिम स्ती नौ दाद्विकौ धात्वंतरमि न्यु न्का
त पन्नहि न धात्वंतरं ह्हणासे इति तत्तु नयोर्ग्यं धात्वंतरत्वेत्यभिप्रायक म स्य परस्मैपदित्वात् न परे तु व्यत्ययेन शनम्य
त ते नै वात्मनेपदसंभवात न द्रा ष्य आमाणापेनास्यु मामाणिकन्व मेवाहुः करोते रेवेति आख्यानादिति भावः
लिरव किंचिविन्तु मित्यादिमामादिकमेव· कृ इमेरे· अस्य कुगाहित्वसामर्थ्या दिनिग्नलक्षणाहस्यादेयर
निषेध इति कश्चित्· अशोकवभिकान्याये नात्र याट इति परे न हि त्यानस्याप्युपलक्षणं· अन्तरंगत्वादि

ल॰श॰शे॰ ति॰ नाजानंनर्थरतिमुक्तमकाल प्रवृत्तिकत्वात्तस्याप्रसाधाच्च अभ्यासेत्यादि॰ अत्रयद्वक्तव्यं तत्रनादोवच्य
५८ तोमिरतोतिव्याख्यानान्नग्रोपदेशस्त्रास्यैवग्रहणमितिभावः॰ अजनातेर्वितधातोः क्रायमुच्चमानमिति परिभाषामिति
धायितस्यप्रत्ययस्याचेतिविशेषणमितिभावः॰ अतएवगिराविन्यादोनमच्यछेद्धिरित्यादौभाष्येस्पष्टमेतत्॰ आदि
यजरतिमिद्रूढयहृप्रष्ठेति वस्त्रेतिवः॰ नचयुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वन्तुकिद्धस्यषत्वेप्राप्ते तिस्यादितिवाच्यं अत्रापि
सतुक्त्रनिर्देशात्समजतीतिसूत्रस्थभ्युत्तजशत्वे॰ अत्यात्स्वइतिएतत्फलम् मुख्यइत्यादौनलोपस्ततःसंयोगादि
लोपः॰ममनूक्यैतिजस्यकुत्वेनस्यानुस्वारेपरसवर्णेगस्यचत्वेवोधेः॰ मेहक्ती॰स्यसस्यषत्वविशेषः॰ मङ्॰ पुज
तिपूर्वपाटस्त्वकावत्रेभिप्रायेपिपरत्वेपदार्थः॰ विहल्पविन्नोभोगेतिसूत्रेस्यकेयटेविहितलोभइतिपटपतेरिनिग
दाहयः॰ जशत्वकुत्वमित्यादि॰ अत्रेप्रक्रियाप्रदर्शनमात्रेतात्पर्यं नतुक्रमेविधिरितिमानुस्वारएवपाठः॰ अनु
स्वारस्याहिव्यवच्चेःपूर्वत्वेनस्यानिवत्वाप्रवृत्तावपिदीर्घादाचार्याणामितिनतरमनुस्वारस्यपरिन्वापदंतस्य रामः
॰नोलि॰ ठदः॰ स्यात्कपोहो॰ शश्छोटीतिषट्सत्रीपाठेनहंमलोजसकाशित्राभ्यासेचचेरवरिचवावसाने ५८

जरोपगतापमेलिपंचसूत्रीपाठइतिभाष्यसंमतःतादृशःपापीपक्षेपरसवर्णोष्टव्यामन्वजेशित्यस्यक्रोकरीतस्यवा
सिद्धत्वनयपूर्वत्वाभावात्परसवर्णप्राप्तिरित्यस्यचविस्तरः॰ न्दरोह॰ शमिक्कतेटस्यधास्यादितिप्रतमोनिर्देशोसिथा
येननापाप्तिरित्यायेमेमश्ननामोबाधकःस्यात्त्रहाहश्नमिकृतेइति॰ अजेःसिचिक्कदिकुत्वकरणेविकल्पापवादः
इतिरुधाहृषः॰ तन्वइतिलोपश्चाश्वस्यामितिवालोपः॰ अत्रैयादृयइति॰ अत्राहुवृक्तनहानिष्पत्वेभाष्यानुक्त
त्वात्किंगुरित्यादिप्रयोगासत्कवटूलमेततन्निहशोनमितिमिषाविधानंस्वाहावप्येगोहकुहानिर्वात्याइत्यनेन
तत्रपदितएवभाषायामपीत्येकेसमवायःसंबंधःसमन्हश्वतपात्मःयघप्पत्रस्त्रेचोइत्नौनपदपजेत
थापिसंपर्युपेभ्यइतिहृक्रपाटकत्वस्यभाष्यमतेसाधनार्थंतलावश्यकतेत्याहुःकेचित्तुभषणसंघयो
हपात्परस्यस्तुटनेछांतिवचनपटतिमुहुकात्पर्वः॰ अत्राद्यंसूत्रमंत्यंवार्तिकंअभ्यासस्यानर्थकत्वे
नोत्तरखंडस्यैवार्थवत्तयाकरोतित्वेनचतस्यघसेमाभ्यासेनव्यवधानादड्विषयेकिंकररणीतिमन्कतया
टलेनव्यवधानाभ्युपेपाप्तेप्रत्येमारघ्रं॰ अङभ्यासव्यवायेपिसुडभवतिसचकात्पूर्वइत्यर्थः॰ भाष्यकृतानुक्त

ल.श.शे. चकान्यर्थग्रहणं कार्यावधारणार्थं· न दामहूमवतिर्यदाङ्गकाः काम्यवेंमिवतीतित्तेनांतरंगमपि द्विर्वादिकं वाधित्वा पर्वंस्तु ३
५५ त्वित्र्भ्यासव्यवायेपीतिन कार्यमिति तन्प्रत्याख्यातं। कान्यवेरत्यपि प्रत्यपरव्याख्यानेमन्याह पर्वंवधातुरिति च पश्चमोऽत्यप्रत
र्थेनैत्स्यर्थः अत एव वानुभूप ते रामकमेयाल्नकारः एवं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्तक द्वित्वाद्यपेक्ष्ययाम् उंतरंगत्वा शयः त्वा
वस्थायामाशिनयह्के न तु संपरिभ्यां परत्वयोगपस्य करोतेः सुडित्यस्य यौगमवतः पर्वंवस्तु इति न दोषः सुडित्यं प्रकमें परिभ्यामित्यत्रैव पा
ठ्यमानत्वात्र दोषः अत एव संयोगाद्वैरीति· ननु द्वित्वेसमुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादमित्यन्येन मुराणान्य वगाप्
दीः स्वयरत्यस्य प्रष्टृत्वेनैवाभ्यासस्यनैरर्थक्येनोत्तरखंडस्येवार्थवत्वेनांगत्वमिति न दोषः अभ्यासस्य नैरर्थक्यं कतायाह छत्वेनार्थ
वत्वमेव· स्यादन्तुरित्याहो न हि भावेप्य र्थबोधेन तस्यार्थवत्वा संभ्यासप्रयोगस्ताकोरें पार्थपुष्पनीतिवन्माधुन्या र्थमयाया
तिरित्याहो शिष्यमाणेत्तुष्पमाना र्थाभिधायीति न्यायेन शिष्यमाणाभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावात्‌ र्थवाधजनकत्वमिति के
वलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्वमिति वहृजोप्यावश्यकं· अत एव हयतेर्द्विर्गीतिसूत्रे माहेर्द्विक्रनेपरस्य भमावेश्र राम.
वणात्प्राप्नोतीत्याशंक्यार्थधातुकस्यैषस्यविषयसप्तमीत्वेन परिहृतं स मुदायेपि नुत्वं तु द्विःप्रयोगपक्षे दुरुपपादमिवा ५५

नुपूर्वीकत्वादेवं धातुत्वमप्युत्तरखंडस्यैवेतिवाच्यं द्विःप्रयोगो र्वचनमिति सिद्धांतेनाद्ये प्रत्ययविधानावधित्वमप्यत्वमित
यान्तर्द्विहिग्रहणसत्वेन समुदायेऽवांगत्वस्यैकाचोद्वे इतिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्‌ अगमतायाविकरणेविशिष्टो समुदायेनिरर्थ
केप्यंगीकारेणासमर्थसमासे निरर्थकस्याप्यंगत्वदर्शनेनांगसंज्ञायामार्थवत्यभिमोष्याअप्रवृत्तेः पस्माद्दिसनेनोट्टृप नावद्वि
टकगाहान्नुप्रवीमात्रावद्विष्ठा न्त्रस्यैव ग्रहमात्धातुत्वादिकं न तूत्तरखंडएवेति बोध्यं न चास्मत्केरीत्यासमुदायस्यांगत्वेमुत्तरख
उमात्रस्याप्यनुनहवीरं· इहशोविशेषयमुख्यात्तद्धादि लाभेन त्व पदेशिवद्भावलब्धन दादेरसहत्ते सिति चेत्क प्रत्ययोरुपनिवेत्वा
यांसंयोगादित्वस्याविवक्षणान्नादोषात्त्व्रू त वांरावसस्व रतुरित्यादि सिद्धिः सत्रेच सार्थकं समुदुसंपरिभ्यां परत्वयोगपस्य समुद्दि
धान्नाप्रत्ययोत्पत्तेः पर्वंमेवेति दिक्‌· भिन्नपभिन्नमनुवर्त्तनमरतिश्च संघ समुद्धारितिसत्रेकैयटेस्पष्टं· परीत्वि दर्हिसंतस्याति हूरत्वा
द्विश्वित्वाच्च· तस्मात न त्रैविध्येयविशेषणत्वाच्च· किंचनिल्पसंयोगादित्वं न संयोग मात्राव छेदेन तत्वं कार्यभावात्‌ स
स्वरत्तुः सस्वरि छेत्यादौ तदभावात्‌ संयोगादि घटितप्रयोगमात्रावछेदेनेतत्वमित्यपिन अस्तयंततरीक्त यादित्यादाव
भावात्‌ अत एव प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षे संन्यस्पीष्टसंसिद्धियत इत्याहाविकृगुरणां भ्रांतः प्रतिषेधवचीपादनपरेहलोनंत

ल·श·शे रागमिति सत्रस्थं भाष्यं संगच्छते एतेन गविधानुपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि परास्ता· तस्माद्धि इग्ग्रहणाद्योऽयमिति पक्षवचनारम्भावश्यकत्वा
६० न रति परे· इतितत्राह यः· हल्ग्रहणे ग्रहणे स्यावर्त्तते· तत्रैकं हलो विशेषणम् अवयवसमवाये षष्ठी हि जीयं च तेनमस्तारणान्प्रविशेष्य
तदं तु विधिस्तदादिग्रहणावयवत्वाद्धि इति तेनोनिहतमित्यादेर्न· दीर्घमिदं शेतिच्छ्र ग्रहणं त्र परिभाषा निष्फलत्वेनेन नसं च युनी मिद्धौ
परस्येति प्रत्ययस्य कुत्राणां सत्रौ विधिश्च थमेकान्व इति सत्रे ष्ठमाह वयास्माहि प्रत्ययस्य वृष्यद्यत इति मतनेदं पदान्तिरं निय
मार्थं स्यानिवर्त्त्यत्वेऽहस्या चन्द्रिपाहीनामिद्धानेदाऽविधित्वात्त्रस्यानिवत्त्वमिति बोध्यं· तत्रभत्वमिति एतत्स्यामत्वे
पवच्चेस्मारस्यवदुक्तं तत्रमत्वलुग्मपमित्यथेंऽसंपुक्ते हत्वमध्यस्येत्वानन्तर्ये थरादेशाहित्वाच्च सत्रेणाप्राप्ते वार्त्तिकाव
ऋनाश्चेतिभावः· प्रत्ययाद्विति वहुव्रीहिः· ग्रहो· इडित्यनु वृत्त स्यय हेदमिपंचम्याः षष्ठी कल्प्यमरत्याहे टइति
एकाचइत्याहि हरित्तानुरोधेनेत्युक्तं· अयं हीष्टामित्याहोल्लावस्थायामति पक्ते एकाचो विहितत्वाभावाद्दीर्घो
प्राप्त्या·असं गतमिदं हरदत्तोक्तं इति स्यात् अयं प्रत्ययवाचीमिति नेत्वस्यार्थविधानार्थमसक्त सत्य स्पष्ट स्यायुमितिभाष्ये रामः
रोधात्तन चापुनिपातनोऽयसत्या यग्रहणामावश्यकं च्य र्थवेदाषमावश्यके वार्त्तिकएव सत्यपाटेन सिद्धेरितिभा ६०

वः स्वार्थे इतिकरणात् त्यस्य तु नानुवृत्तिर्विशिष्टत्वाहितिभावः णिचश्चः लक्ष्यते· स्वारितत्वमनार्षमेतेनाल्पश्चः स्वरितेत्वा
दिदं चुरादेर्णिच् प्रवर्तत इति परास्तं· इहिकरणमितिणिचोऽनित्यत्वेहितेनत्यवधानात्रलोपप्रसक्त्याकिंतेनेतिभावः· नचणिज
ताञ्च्किपिनलोपाभावायतच्चारितार्थं स्यानिवत्त्वं तु क्वेर्विधौ निषिद्धमितिवाच्यं· असिद्धवदत्रेणिलोपस्यासिद्धत्वात् क्वौ
विधिमित्यस्याधिकाराहुच्चार्यविहितविधिविषयत्वात्· क्वौ लुप्तमिति नसावर्त्रिकं· परेत्यादि तत्वस्यानत्रिम अत्रौ व्यभि
चरितत्वेन क्वौ लुप्तमित्यादययोक्तापकतोचित्पन्नवाधितानाति पाठे वैमात्रागौरवेणाच्च णिचूगणस्थवाधेतमानेभाष्यानुक्त
त्वाच्च तत्र हमाणगोरणा वितिसत्रस्थकैयटासंमतत्त्वाच्च· साभान्यापेक्षमितिचुरादिभ्यापेक्षमत्यर्थः जात्यगणान्तरितिमं
त्रत्वादाप्रेतितदाशयः· नित्यरायंपतत्वोपिणिलोपेनेष्टमिद्धौ यं यदि निर्नसाधिका· गणेरितिस्वरायंतत्वेगणरणाद्धितिसत्रस्य
भाष्यामंगतिः स्फुतत्रहिगणायतिगणाः स्वियमेवेत्याहेणाकमेणाणौकर्तृत्वेऽत्रानुमेयहस्मावापरिभावितिसत्रभि
त्याशंक्यैष्यतएवात्रात्मनेपदे चुरादिणिपतत्तानो नित्यमपतनयाकेवलानो चुरादीनोप्रयोगाभावात्तत्रणौकर्मणो
संभवात्तत्रत्रसत्रेऽसेन्तुमेरास्मे च ग्रहणामित्यठेतुमतणौ गणस्यकर्मत्वहेतुमतणौकर्तृत्वामितिसत्रविष

ल.श.शे परग्वाच्यमितिभाष्यंके यत्योरुक्तं। किं च तापकस्य सामान्यायेत्युक्ते घुपिरविशद्वेनेरनिमत्त्रस्य भाष्यविरोधः तत्रहि विशब्द
नार्थस्य चुरादित्वेनेमित्यणिजंतनत्वाम्बादेस्याविशब्द न एव वहेनेमेत्रे। विशब्दनुरणितत्वार्थमित्याशंक्यै नूदेवत्ना पर्यायेचु येति
६१ शब्देनेविभाषाणिजन्तेन जुघुषुरिति सिद्धमित्युक्तम एवञ्च राद्धा विरोत्वमपिसाधकमिति बोध्यं। विशेषेति अत्र संयोगोपध
कारांतरूपविशेषेत्यर्थः नच्छिन्नमिति नस्योपधात्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या सोपि नोपधायाः इतात्र्या मावादिति भावः परी
तेत्यादीनि अत्राहिणौ इह कारांतत्व प्रयुक्तकार्यविशि रूपग्रहणं फलीभूतं। एवञ्च पञ्चेति रूपवारणाय टीघो च्चार
णामितिभावः वृत्तिकृता इह मुपिप्राप्यकोविन्य मेव। हीर्घपाटस्यार्थ दिग्ध्वन्वादित्याहुः पांत्वमाम। केचित्त्वत्रणमण्त्वप्रयोग
इति पदं तिणिजंतान्नादिभिर्वध्वन्यादाप्युक्तन्यायस्य लक्ष्यत्वात् त्रावाध्यस्यान्याय्यत्वाच्चणिचोवैकल्पिकत्वं नोक्तं। ना
पमेवेति घान्मारणाराव पीत्यन्येत्वेष्टनेमिति अत्रणिजंतपरिविषेत्युदित्तिभावः नन्वगंपतानन्य छोतिकल्युजंतेनाहनीयत
लनोभोजनार्थभोजननयात्रैनिहेयो पुच्छ्नेतत्राह ननु भोजनेनेति गक्तरूपेत्यर्थः भुजार्थयमधानौहैन्नु मान लप०
णावमेमतेनमितत्वमिति है: ननुणंपनानत्युटि वेष्टनापि परिवेषणाशद्वे नो च्यते तत्रापि मिर्दस्यात् तन्त्राह मापिवेष्ट ६१

मेति। अमंतत्वेनैव सिद्धे: नकमीतिनिषेधप्रकरणस्थेयमोपरिवेषणाटति परिवेषणामित्यर्थैमित्वनिषेधकेवटा घंतर्गणास
त्रेभोजमावहेष्टनापि मन्धाद्यतो विनिगमनाविरहान इति भावः घटादिपाटितवचनेवेष्टनं न परिवेषणाशब्दे नस्पष्ट द्यते। तस्यहे
तुभस्मावेवपद्धतेः फलाभावादितिभावः केचित्तु अमन्त्रे ध्यत्रयग्रहणा वाधकाभावः विनिगमनाविरहोच्च सर्वग्रहणाघटा
दिपटितेपरिवेषणाटति तत्ताहेतुमरारणोपामेयतीत्ये तद्धारणायः नचैवमत्रार्थत्रयग्रहणव्यर्थं एकणिजन्तेनापि
धर्मोत्पत्तिवोधनेन मार्था क्याद्दित्याहुः चिस्फुरोः अत्रणिशब्देन चुरादिणिचएवग्रहणम्प्रतिपद्योक्तत्वात् अतएव स्वादे
स्फोरन्त्यस्य स्फुरश्चात्र मयग्रहणं नन्वेवमस्य चिणोणित्वेत्व्यर्थं सामान्यग्रहणस्य तत्वामिष्टत्वेन सामान्यग्रहणाचि
ह्यानार्थमपिनेत्यत आह हीजन्स्फुरणोर्न्ति एवं चास्माणिस्मिज भावेहेतुमस्याविपिनात्वमिति बोध्यं। इदं माधवादानुसा
रेणायरेतु णित्वं सामान्यग्रहणाविघातार्थमेव णिशब्देनचि शब्दनवोभयोरपि ग्रहणं एवं स्फुरशब्देनापि। इदं
वं शरीत्याप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्मिन्प्रकरणे विघातार्थत्रिकी चुरादि शब्दमुच्चार्यविहितत्वे पिविस्फुरावुच्चार्यविहि
तत्वाच्च एवं च स्वादे हेतुमणणावान्तभवत्येवोत्तरत्र विभेनेहेतुभयदन्याहोणावित्यस्यशद्वाधिकारस्त्वनेनाहुः अत्रा

ज॰श॰शे॰ कुस्माद्दिति गणसूत्रमात्मनेपदविधायकं न शल्हाकार्ष्णं गेलिलिाः संनियोगेनैवेति वमलच्यामं इने॰ आर्ष्वंवनरतिपार्यं तु रत्नासो
६२ वेत्यंशं त्वाचष्टे॰ अथवेति॰ धात्वर्थ इति करीत्यर्थे आचष्टेरत्यर्थेवेत्यर्थः शङ्कृतपसर्गाद्दिति पक्षपि शब्दशब्दान्नकुरोतीतिणिचि
शब्दयति प्रतिशब्दयतीत्यादि सिद्धं न चापि शब्द वैरेति कलहवाद्याभावायविशिष्टे थैंसाधुत्वायचेत् मुक्तं॰ नान्वेति तत्र इति न कम्प
मीतिनिषेधस्य चापिसाह चर्यात्स्वै वैरेत्याह चर्याच्च हेतुमत्सरस्य वे वैतिभावः तस्माद्धैत्विति तत्र कमीतिनिषेधाद्धु द्विर्भव
त्येवेति भावः हंस्पर्धायामिति तेषां तत्र हि णोपाद्धसामर्थ्यान्निणिज्वाद्युवक्ष्ये परस्मैपदिः अत एव तापकाविन्व्रत्ने प्ररणादित्यत्रावृद्धि
कं यत्तान्त्व्यं तस्याहिः असिद्धवदित्रिपोपूर्वे प्रालङ्कारणो र्स्वजिसाह चर्येणाभ्वादेर्निरनुबंधकपरिभाषयास्य
चग्रहणाद्दिति भावः इत्यास्वदीयाः अथवित्रिजायामिति अथमनु हातंत्रेदिति शाकटायनः अस्यभ्वादौ पाठोनार्थः अने
नैवसिद्धेः तस्याप्यात्मनेपदित्वायाः शाकटायनमते माधवेनोक्तेः एवमन्येषामपि परस्मैपदिनां भ्वादि पाठो वो
ध्यः लापयतीति लीलोरिति नुकुन॰ लासाहचर्याद्धेतुसत्त्वावे वनस्य प्रवृत्तेः जेनेतिविभाषी लीयतेरित्यात्वेतु नस्लिना णम
तिलीयतेर्यो येकात्निर्देशरतिभाष्या तः नुकमाहुरिति शाद्यसेतिस्सूत्रे भाष्येस्यापाठस्तमाह चर्येणाहेतुमस्त्वावे वास्य

सेमर्हतिर्वार्पुर्विधिलत्यतीति घहेतुमत्त्वापं न स्यैवरूपमितिनु परे॰ हरदत्तेति॰ अत्रेतेन भाष्यासंमतत्वं सचितं॰ स्थानिवत्वादिति
अचः परस्मिन्नित्यनेनेतिभावः॰ गणसंज्ञयंसंस्थानिनिमित्तज्ञानविशेषरूपयरिष्ठं हेमगशोवस्थापनेचे ति णेरणाविस्यत्राकरेईच
गणाः णिचः प्राग्वर्त्तिनोनुकरणं एतेन निरस्य णिजेतत्वाहराद्रुपसंगतमिस्यपाहतेनेनस्वार्थे रापत्ताच्च यद्यपि प्रद्वात्रिंः गणोरिति
तं मानुकरणोत्तु गणपतास्मो च स्थेवस्मात णौ च ख्यर इत्यनुवृत्तेर्णिर्विबोधः॰ यद्यपि गणाद्रूपाभ्यासोत्यस्यशस्य दीर्घ इत्यस्याद्
त्वादिः शेषेणोत्यमि षुत्त्वावेत्स्या प्राप्त्या नवकाशत्वेनेदं तद्बाधकं प्राप्नोति तथाप्यभ्यासविकारे वा या वाधकाभावाभावेनप
र्वेहत्वादिः अपिवशिष्ठं त्वस्येकारश्च करेऽविकृतस्यायमचाचष्टि अस्य गणारूपत्वे स्यर्द्धे घेदेगुणायरू लुको रित्यत्र
भाष्येस्त न्यादी॰ रुगिताहिवचनं प्रकरणाच्चाईततते॰ कृन॰ अस्माण रगौ चः॰ तश्ट स्ये घेहिन्वे इत्यत्र भंहिन्वा इतरेगान्वा
दहोपान्ता चोहिन्व निमित्ता भावाद्धिर्वचनेर्धीतिदुर्लभमत आह बोः पु यणोति अयं भावः॰ बेभवीयि षती स्याहावं
तं रंगत्वाद्धावावादेशे सत्यतः रत्व सिद्धः पुरौ योनेन्ध्रुसनिमिप्रः समोवंजतोद्दिवचनेर्थीति सत्र प्रह्ह स्याम्याप्ये
नुकारसत्वेपित स्थे पय योरित्येव वाच्चान चविषयविषत्ते रन्या होगुणावादेश योरचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनाव

ल॰श॰शे॰ णोपरपकारादिपूर्वत्वाभावस्य नूनं त्रार्भमसामर्थ्येनैव तदभावात् एवं वर्गोदिग्रहणाव्यर्थं संज्ञाशि चोऽहृत्वाभिमित्तत्वाभावे पित

६३ त्रिमित्रकाजादेशस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये निषेधज्ञापनफलं नुत्तुनाव विषतिज्ञाम तवतकाणु नावापषत्वी त्रौ गौ नवत पुस्कारेप

षत्वपुस्कारादिभिन चाणाचीत्वस्य मत्रे ऽभावेन कथं तत्त्वोभ रतिवाक्य-यनानानेकापवौ निपेधो ज्ञाप्यते किंतु हि वेवने धी

त्यस्पाद्धित्वनिमित्तेजादौ प्रत्यये परे जादेशोनेत्यर्थकास्पपे वात्तनाव्यवधानेमिति न्यायेनैकव्यवधाने तत्प्रवृत्तिमि

त्यधाभः तेनाद्दिर्त्र्वनीपि पतीत्याहौ [illegible]तिमर्सगः एतन्मूलक मेवाचरतिस्वरूपकथनं एवं चा[illegible] वचने चीत्यस्य द्वित्वनि

मित्तेजादौ प्रत्यये एकप्रयासिरिन्का व्यवहिते परेनरन्पत्तरनिमित्तकादेशो नेति सत्रार्थः रनीनिरत्यत्रव गोहिग्रहो लिंगमिति

पूर्वेणान्वयः यत्रेति यद्यप्यत्रिकी नैंदिन्य[illegible] रत्यव सपरत्व मस्तित्व योपि नदोषः वष्टमहितस्योन्नरखंडत्वाभावात्त्त्राद्योजि

निस्य द्वित्वो तत्रावर्णापरत्वं किंहितत्वमप्रष्टश्निवेलायामुत्तयरिनिष्टिजेनरूपेना द्यः वच्काव्ययिपनीत्या घाशिध्याप त्रेः नीत्यत्रौ

ननहित्याद्यपिद्धेर तत्राह प्रक्रियायामिति नत्वमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः नन्वेवं सति हालिकेत्यारटं तत्वनिपातं न कृता

यां हृ हौटिलोपज्ञापकमितिभाष्यां संगतिः हापंताम्पामाम्पां वाडिय्यथ्येङ्नामधात्तुध्यिन्यणेनहिद्वीयद्वित्वे हेत्वादित्या

हावमासे ऽकारप्रयत्नेन चरितार्थ्या हि निषेधे ऽसमञ्ज्ञाव्यवपामारोपेन कंष्टाहेस्तनीयस्वेतु नरं तत्पाटेन च त्रेषेकारामेवतत्र

भाष्येतु हाहतेन्बेन वद्धित्वप्रहापिन्ये योगेपेकावत्रय संनिध नेमव युर्थे ष्टमितस्पमहृन्नेरोष्यात् नष्ट नयत्राहोनन दिति य

त्वदंतत्वसामर्थ्यादष्टोपदिक त्यरति तत्र शास्त्रवा धप्याम्पाप्यत्वान्ममनुनकस्पापिशास्त्रस्य वाधः एतेन णिजिकल्पार्थे

तिदित्यपास्तं किंचास्याहं मन्त्वमम[illegible] लोपित्वसंपादनेन हस्वाभावार्थं न तु ष्टुनयत्राह माभवान्नन नदिदिति परंतु भाष्येत्रौ

ः पुयणिजपुवचनं ज्ञापकं गौस्यानिवद्भावस्य॰ यद्येनन्नाप्यमेघि कीर्तृहित्यत्रापि प्राप्तोतितु स्वजातीयस्य ज्ञापकं क

स्वतु स्वजातीयोपध्याजातीयकाः पुयणजेयः कथं जातीयकाप्येति दर्शपरास्त्तुक्तं तत्र णाविस्पस्य णिमिमिन्नकोवत्रादे

शस्तस्थः णोपरत्स्यथैरेकेणाव्यवधानात् पुस्कारपिष्टनीत्या[illegible] मिद्धिः ज्ञापनफलेनावयियतीत्यादिक्तुस्वजातीयस्ये

त्यस्य घाहि घटित धात्वचवनुत्वस्पावरत्वयंषष्ट्यत्तनपात्वरत्तस्यैव तद्दिशेष्यत्वात् [illegible] चूत्वे नतु व्यत्वे

कृत्तेरपीति ष्टद्धितिकभ्वेति तृन्नरयतियघाजातीयकारति त्रजन्नयुपशारजकौरेचकृक व्यत्वासंभवात्तु यणित्पादे

त्वात् घटितधात्वचरत्स्यर्थः धात्ववयवत्वादिनासाम्यमत्रापीति ष्टद्धितिक थं जातीयकारति तन्नर यत्तित्रव

ल॰श॰शे॰ र्णापरत्वमित्येवं च द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णापरत्वसंपादकादेशस्याभिनोच आदेशरूपस्यार्थः तद्देशस्यानिवत्त्वमद्वत्वात्ताका
६४ लिकमाजात्यग्रहस्यैवौचित्यात् एवं चावर्णापरत्वसंपादकादेशस्यानित्वेन तु स्यादिति भावः एतेनाद्यजवर्णकपरत्वेङ्का
त्यर्थस्येति परास्तं तत्र द्वित्वेलायां परत्वज्ञाभावात् अत्र जित्वादेः शब्दमर्यादयालाभाच्च एवं च यत्र द्वित्वकौ परभाग
स्याद्योजवर्णस्तत्रायं स्थानिवद्भावइति द्वित्वनिमित्ते चीत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थानिमित्तिमा चवीक्रं चिंत्यं अत्र भाष्यके
ययस्यामन्हरमयोद्या नच थीञ्नामात सर्वत्रोननहि स्यादिचित्यमेवं द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां स्थानिवद्भावात् स्वमुत्तर
खंडेकाराभावात्तन्नापि द्वित्वोत्तरं संहितकत्वैतस्थानिवद्भावेननतु नरमुत्तरखंडेतर अवर्णात्स्थानिवद्भावकृताका
स्रवर्णस्यतत्व हूत्रौनिमित्तत्वोयोगाच्च अतएवचर्णोस्था[illegible]वीरित्युस्यप्रथमोपस्थितत्वादैनोदाहरणविहायौकारांतोदाह
रणांतरं भाष्ये इतिप्राहुः णिजि वकव्यमनिस्रत्रो वैरहंताव मनेकान्वेन। पोपदेशात्वा थोमतिमत लोणिग्यकव्यइतिभा
वन्यत्रोत्तदा हृदाहृत इतिनेनगर्वतीति मथ्योदात्तं सत्रमत्र योःपाटे फलं चिंत्यंतत्करोतीत्यस्य सत्रयतिमत्र यतीतिभाष्येचदा राम॰
हरणांतवहंचेद यतीत्यर्थं वदेसत्रयती मिविह्वःयेघटःप्रसवनीत्यर्थं घटोमत्र यतीत्यपत योःपाटइतिश्चितगाणे ६४

संश्रमाहयातिपदिकादिति यत्तु तत्प्रकृतिकसुवंतादित्यर्थः तत्करोतीत्यस्यैतद्विवरणत्वात्तत्रहितदिनिकसमेपरंह्विती
यांतात्प्रत्ययइति तन्नोयेतरह्नोके सत्राद्युत्पस्थाप्रकृतत्वात् सुपइत्येवसिद्धे गरणम्सत्रस्यप्रातिपदिकपदाभंग
नेश्चत्र तुम्बस्वार्थेपरिहरणोमितिन्यायोत्रनानवाचारिकिं पुप्रातिपदिकादेवहृदमेवाभिप्रेत्यमलेतत्करोतीतिपर्वस्यार्थ
चरत्युक्तेनाधवस्वर्णाध्यवमेवद्वितीयांतादिति हदत्तस्यतदेमार्थकारिदर्शितस्त्रेणादिहर्थः अतएवात्परणमत
पटयतीत्यादौनकृत्वपहृत्वभावणरेतुतत्करोतीति हितुमपिचेतिसत्रेवार्त्तिकारटेरितिस्त्रेणाविष्ठवत्प्रातिपदिक
स्येतिवार्त्तिकाद्युगणसत्रारिणाप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइत्यत्रेष्ठवच्चेतिचाप्रामाणिकानितत्रेसत्रेवृत्तिकारादिभिः
रघुनाभित्याहीनांसत्रावयवत्वेनपठितानामपिवार्त्तिकेपुदर्शनेनाप्रामाणिकत्वकल्पनेस्यसर्वसंमतत्वात्वा
र्त्तिके करोतीतिधात्वर्थोपलक्षणं इष्टवत्वविधायकेप्रातिपदिकस्येत्युत्तरप्रातिपदिकादेवतदुत्पत्तिलाभात्या
दः तत्र वार्त्तिकेणाविष्टुपमेपेसमनी दर्शनात्सप्रत्यंताद्धारित्याहेटेपेपोति अतएवभावयतीत्यादाविष्ठस्यविहे
तिपिणगमोनःप्रस्थेत्याहि आदिनासकलपाष्टादेशाःपायमिकःकत्रचमन्याहोते अतएवमारद्धाजीयैर्णाविष्ठ

न.श.शे
६५ वत्त्वात्तिपदिकस्य पुंवद्भावस्य भावाट्टिलोपयणादि परत्वादिति विभक्तौ लुक् कुक कन्नु विध्यर्थमिति पांचमिक: कनेवोपात्तो
ननु तत्रादिपदमुपात्तं न्नापि प्रथमोपस्थितत्वात्स्यो व्याहानमिति केचित्तन्माधवाद्युक्तकन्ग्रहणामुपलक्षणाम
त्वात्सर्वपांचमिकादेशानामत्वेन यद्यपि मस्त्रामाप्येन हेश्यूनेतु घ्याप्युदाहरणमेतन्न पश्चिमाणामिति माध्यात्रस्यात्र
पिग्रहणान्तेन सन्निविशामाचे ष्ट्रज्ञयन्ती स्याहौनकुन्हेरापंन्नात्कि पिकत्वगित्याहेर्वहिर्भूतसु प्रतिमित्तवाहिरंगपद्त्व स्या
त्तरंगेणाभावेनावाधायोगात्कुत्विभवत्येवन्पुंवद्भावोदाहरणमिरविज्माच छेऽवेज्वि ज्पतीति ज्ञ छमिह छस्यैवान्तिदेश
इति त्रापिद्भहेनो जिरेशस्तमिहकु: परत्वाद्धृहत्वीति अत एवमुज्जिम श्रेत्सत्र हलकल्लेति हृविकल्पोरन्तत्वनिपात
नंभाष्योक्तंमार्थकं हृष्टेः परत्वेलोपेतु इकारलोपप्यगलोपित्वसत्वेन तहृप घ्यस्य एभेव लोपस्य शद्वान्तरप्राप्या ह्वे:
स्वत्त एवाभिन्नवेनोभयोरनित्ययो: परत्वाद्धृश्वावादेशात्पूर्वपरत्वात्तु लोपस्तत्पनग्लोपित्वात्सत्वाभकत्विवेतिमा
वःनचात्रपक्षेवाभि आर्धद्वीवरहित्याहो हृसो कृतायांतस्यापिटिलोपस्य स्यानिवत्ता हृस्वत्वं न प्राप्नोतीति वाच्यं राम०
चङ्परनिर्हासित्वात्प्रतिषेधात्तरर्हचमुज्जिमि श्रीतिसत्रे भाष्यैकैयटयो: स्पार्धवृद्धेर्लोपरत्वत्रात एव नाग्लोपीति ६५

सत्रेग्लोपीत्यत्राणिगिति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं द्दुदुपधेभ्यो णिज्जतेभ्यो दक्षू लुङ् ऊ नुन भाष्यप्रामाणापाहित्याभाव: सामसिकमेव
ज्यापः मुंज्जमि श्रेत्रिसत्र आस्थत्वेकदेशयुक्ति: अचक्तहित्याद्यौ हहे पिनित्यत्वमाश्रि क्यच शद्वान्तरप्राप्तात्रानित्यत्वपनिपात
कस्यमुंज्जेतिसत्रस्याभाष्यास्यतेत्वाव रूपकत्वाज्लोपस्य स्यानिवद्भावेन अनत्रपधायाः स्पस्यात्राप्राप्ते: अचो ञ्णितीस्या
:स्यात्स्यभावेनाप्राप्तेश्च अत उपधायाः स्पस्याभिन्नलक्षणात्वाद्धि तु स्यानिकत्वाच्च। अत एव णौ चङ्युपधाया अवीपर
हित्यत्राणिलोपेगलोपित्वाद्धस्व प्रतिषेध: प्राप्नोति नच परत्वाद्धुह्वो कृतायां लोपस्य परस्य गलोपित्वाभाव: नाग्लोपीति
सत्रे प्रत्याहारग्रहणेन हहेर्लोपस्य वत्नवत्त्वज्ञापमानात अप्यवार्यापद्धोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वविभा लोपस्य परत्वाश
क्य रोणीश्च पर्वस्यानेन पीति हरिण न देवाभिप्रेत्य समममेकैयट आहूत्र नाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तं ता
ग पकाश्रयणीत्युक्त्वायटद्वित्वंकिंचहल्कल्केस्यकोरांयोरकारांतयोश्च पर्यायत्वेन हल्कल्लग्रहणास्यनियमार्थत्वे
नतयोसंज्ञमावादित्युक्तमिहेहः एवं चचक्उपरनिर्हासे स्यानिवत्त्वनिषेधोना कार्य: तत्साध्यास्यावीवदटित्यादेणौ
णाच्चु परसंख्यानेनसिद्धेः अस्य पीनु तत्साध्यानामनभिधानमेवेति नाग्लोपीतिसत्रे कैयटेस्यपर्वधातो

ल.श.शे.
६६

रूपं चेत्तद्ग्रहणसंज्ञं वार्त्तिकमिति हेतुमति चेति सूत्रे इति शेषः। अत्र व्याख्यानशब्देन सर्वत्र प्रसिद्धकंसवधादिवक्ता नराद्यागम
नमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्यानं वाचकं कृत्वा तेनाचष्टे इत्यर्थः सिद्धः णिच प्रकृत्यर्थयत्वक्तोर्वक्तुःकृत स्य
वक्तुर्योयाप्रकृतिरिहेत्यस्यादिः तस्याविकाररूपत्यागेन स्विनरूपेणावस्थानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चेति कृत्यप्रकृतिः प्रकृतिक
णिजंतवदित्यर्थः तेन हहहेतुमस्मिन् चरमादिनात्र तस्यैव एष्य योगात्मा नागितपुष्पेणापाजयतीत्यादौ तत्तीयासिद्धिः जानक
गयतीत्यादौ द्वितीया च द्वितीयांतमित्युपल क्षणमाख्यानात्र हाचष्टे इति सिद्धत्यापत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिवच्चोपलक्षणं द्विती
यांतमिति। अत्र त्यथा प्रत्ययलक्षणेन कर्त्तृत्तयाक्रत्यक्रमस्यर्थकमन्वेन षष्ठीत्यादि हि तमावः परेनु प्रकृतिमत्या पत्तिरि
त्यत्रापि प्रकृतिपदे नु प्रत्यामत्याकृत्प्रकृतिः प्रकृतिकहेतुमत्यंतप्रकृतिरित्यादाः प्रत्यापत्तिः प्रत्यभि त्ताविषयात्रापप
त्तिः साच द्वयकृतमात्तेतित्रस्यकार्यमन्वेचभूवतीत्यनेनैवकारकवहिर्माणोवधाद्या देशानि हत्तिः कुलतत्वादिकं योजयति
त्या देकुत्वादिनि हत्तिः सिद्धा अत एव णिविधा सुमाचष्टे णावित्रिवामयती सुदीहरणाविषयेवं चनेप्रकृतिप्रत्यापत्ति सम
रितु क्रिमाष्येवीति नाथा। अन्यथात्र कृत्प्रकृतेर्विकाराभावेन नु टुक्रेवयथ्यमिवस्यात्तमममुकारकाहिर्भा ६

वायत्तुकिःसार्थिकाणवमपिकं मादेः पष्टीमामोर्तीत्यतः प्रकृतिवच्चेतियदिहमन्त्रोंतं तन्त्रं कारकं तार्शमत्रापीत्यर्थः स्वंव प्रकृतिप
दयोरेका यतामवतिचकारम लकेभिन्ववाक्यं च न कल्पभवतीत्याद्रुःकर्त्तृकरणादिति न हाहोव्याख्यानादित्याप्रायेनाहकर्त्तुर्व्या
पारार्थमिति चित्रात्रार्कचित्रकमर्वत्राह्णापृथाधेमानाभावहति सर्वात्मेति युद्धरत्पसणिजर्थत्वमनुनप्रकृत्येवलोके
कथाणिचेवाद्धमाभ्य इति पाठः अरंते घतिवदेत्यादिति हैशुक्कमात्र इतिभावः। शा कटायनरीतत्रात्राहचित्क
सर्वत्राह्णोपवाधेमानाभावहति सर्वात्मेति युद्धरत्पस्यणिजर्थत्वमनुनप्रकृत्येवलोकव्युत्पत्त्यानहोधातन्त्रस्य
गणासत्रत्वादत्रविवक्षितएवार्थः नारणाम्यणाविशमनेषुसेत्याद्विवत्तत्रानुहाने इतितत्वं चकेवलस्यप्र
मशब्दस्यात्रिपावाचकत्वाभावेनाधरत्वाच्चत्राचरितार्थमितिणपत्तेरुपकरोतीतिवोध्यं अकारप्रश्लेषादितिअद
तपकरणात्तेनागल्लोपित्याद्युपधाहस्वोनेतिभावः अस्यानुहानत्वेवयाद्युणेहटमानेविस्यम आदिस अत्रेमाप्ये
अवश्यमेग्रामयतःसोपसगोर्दुसाधितंकल्पा असंग्रामयतशूरस्त्यर्थमत्रियमाधैत्रस्माहेवमोपसर्गात्रात्यस्मात्सो
पसर्गादित्येवोक्तं तस्यायं भावः ग्रामशब्दस्यचयुद्धार्थकत्वेन हृत्कतस्यतदर्थत्वद्योतकःप्रातिपदिकादितिणि

ल॰श॰शे॰
६७

चिप्रभृतीनां हि द्योतकस्य प्रादेरिवास्यापि द्योतकस्य धातोर्व्यन्तर्भावो नस्यात् एवं च समनुग्रामयते स्यैव स्यादतो ग्रामपुद्गे रत्येता
वतैव पुद्गे वर्त्तमानात् ग्रामशब्दात् तारित्यर्थके नर्मः ग्रामिति विशिष्यानर्थणी वामिति संग्रामेपि पायोनियमार्थ यतिनियमा का
रास्त्विगृहेदृशिपि पातेरेवं चास्यानुदात्तत्वे मानं चिन्त्यं भाष्यप्रयोगस्य णिचेति पाठे कात्मनेपदे नापि तिहेरित्युक्तं वस्तुतो मि
निभवाति सत्रेतु पाठे न धातुसूत्रे ति भाष्यमतेकमुपादायस पाठोनापलकृणार्था यति पत्रा प्रति पाहेना थे दानिके यदे
नोक्तं तेने हमनाथमिति स्फुविल मकामीत्याहिहंस थांस्त्रे स्वसंगतेरिदीचेत्युक्त्वासिध्यर्थ इति दत्तमेणि वीतधातो रपित्व माथ
णाउंगात स्वेना पूर्वनिचग्गासतेः मंगलायेः प्रसंगात्र दृष्ट्वा सिद्धशद्वरत्यर्थः इति चराद्यः तत्रयोजको न चाद्वह्ने तस्व
तंत्रक कर्तैसत्रो पस्थितः कर्तृग्रहणात् येन च हेतुमणि च हेतुशद्वेनोक्तः कर्तृत्वाप्रापणत्वान्यथा विक्लिसनु कूलव्या
पारादीनामपि हेमत्वेनातिप्रसंगात् हेतुमोस्त्र प्रेरणादिर्वहेतुकर्तृत्वासौ मिव्याख्यानात तदाह प्रयोजककर्त्वा
पेरेति स चवासः एव योन्ये त्वेतु नस्य विशेषणाता पत्तौ गेमि ग्रामं हे व दत्तो यत्न द दत्ते नेत्याहौ माधास्ये नभात स्थितो
कर्त्रितिक्रिया संपन्नेरितिभाष्येस्पष्टं विशेष्यत्वेनु पाचयतिदेवदत्तो पजनदत्ते ने त्यादौ मयानीमत व्यापा

राम
६

रस्याश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं ना पत्निरित्याशयेनाह वाद्वे रीत श्लोऽनुयरा आःपरोपस्मात् हिनिवद्धत्रीहिर्न तु यस्मेति
यूपणादीनामकार्यवयवकत्वा भावात् रणो कृता देशस्यस्थानिवत्त्वे नापन्नादूम रीति हित्वे सन्वद्भावेनेत्वे दीर्घो लघो
रितिदीर्घेल्लहाहाबीभवहिनि अपरर भिवत्र्नेति नच्च वहुब्रीहिरन्य पदार्थेश्च पन्यास त्याच्चि कृ रमेव तदाह वर्णाप
रेरुपादिएकहल्व्यवधानेन सामर्थ्यात्प्रवृत्तिः ओः पुयणीत्यस्य तु नव्यवधाने प्रवृत्तिर्मानाभावात् अत एव
युस्फारपिषत्तीत्या दीनोदिः अवर्णपर इति किमुत्तुषतित्र चीवकार्मादतिच पूर्वरोणोपदेगतं स्पयोभ्यास इति व्याख्या
तेहरणामचीचामतएतन्न मेताननेरहति च ऊपरे णोथे द्वविधिरि भाप्यसंमतेप कृतस्य थेः द्वयोरपीति अवी वदेहिसादोम
च्यस्यापु पलकृणामिटीलामिमित्रकर्णोनो पस्यास्यानिवत्वेन वर्णपरणिपरोपधायास्तत्त्वस्यलघोस्थावा
तयोरसिभुच रस्यपि वोध्यं तणा कृतोमिते प्रणिपाहो गत्या कृतिनिर्देशवदिति भावः एतेन वर्ण ग्रहणमेव ज्ञाति
ग्रहणां नान्यत्र त्पयामत्संचचर परिणाम इत्या त्याश्रये का नेकाल्मिक परेन्यत्रयेरी वो ध्यं दे व दु त्सनुरोधेन प्रत्येत्र
कृतिनिर्देशो युनः जातेः पोर्वीयर्याभावेचहस्व सन्वद्भावविधायकेच रूपरे णा तिविशेषणासंगतेः वीक्र

न०श०शे हारकं पौर्वापर्यमिति हलन्ताच्चेति [illegible] कैयटोक्तं तु न युक्तं न नु युक्तं द्वितीयाध्याय स्थे आर्धधातुकस्येति सूत्रे जातिनिर्देशाज्जा
६८ त्यर्थो वा पर्यासंभवेन विषयसप्तमीति भाष्यासंगत्यापत्या तद्धारकं पौर्वापर्यमित्यस्यासंगतत्वात् किं च जातिपक्षे गुणावित्यस्याग्लोपविशे
षणत्वेन शास्त्रजातिनिमित्तकाग्लोपेऽप्यर्थे न एकशास्त्रनिमित्तकापरिणोपस्यापि शास्त्रजातिनिमित्तकत्वेनाग्लोपित्वं दुर्वारं शास्त्रजात्या
श्रयानेकशास्त्रनिमित्तकेऽप्यर्थे च कथं हित्याद्दोषः एकशास्त्रतो तावन्मात्रनिमित्तकस्यैवाग्लोपस्य ग्रहणमनेकमत्वेऽनेकनिमित्तकस्ये
वतस्य ग्रहणमित्यर्थस्य शब्दमर्यादया लाभः अनेकशास्त्रनिमित्तकाग्लोपस्य प्रसिद्धत्वाच्च अत एव सन्वल्लघुनीत्यत्र अणोचक्रीत्यत्र अग्लो
पित्वेपसंख्यानमेवोक्तं भाष्ये इत्याहुः शो च से० अत्र शो च से च्छ अत्र शो च से च्छ शोरिति विषयसप्तमी० एवं च तयोर्विवक्षितयोरजे
रंगत्वाद्ध्याह्येः एवं संप्रसारणमन्यथांतरंगत्वाद्ध्याद्यो० क्ष्णयोः पश्चात्संप्रसारणोऽप्यन्तरङ्गश्चावदि सा [illegible] ति द्वित्वादहसंप्रसारणात
दाश्रयं चेति न विप्रतिषेधः अभितस्तस्याभाष्ये प्रसारण्यामात्तः सावुमतुपसर्गे लि० उपसर्गे ति० उपसर्गाद्दृति वक्तव्यमिति वार्त्तिका
ततः फलमुदाहरति स्यसीषद्दिति। अत्राभ्यामाभिमिर्न्नेष त्वं भवत्वेवेति भावः अद्दिन्कारणादिति त्रान्त्यामित्यत्वा राम
द्वित्वेऽपवादत्वाभावात्साम्यभावे किं तेन भाभवान्निति० अत्र यद्वक्तव्यं तद्देन्वेधतीत्यत्रोक्तं श्रोहि म० नाद चः परोऽस्य ६८

र्थः तेनैनेदिदीधियतीत्यादौ हस्वनदिद्वित्वनिषेधः स्यष्ठं वेदं संयोगस्यन्तरस्य त्रे भाष्ये न ब्रह्मिनन्द्राऽऽत्त्यत्राजाहेरितिवर्त्तते स्यापूक्तं अद्रि
द्रपदिति० ननु लावस्थायामजिति पञ्चके द्रा देरचः परत्वमुस्त्वेव० किं च चक्रीतिद्वित्वात्परत्वादपि प्रथमस्तूत्याप्यरंति चेत्रन्नन्द्र
र्त्तस्याधिकारस्य त्वं चेत्ततत्त्वेन पश्यितीत्यत्र धातोरिति मत्त्वे न परस्मात्या व्याख्यानेन व धातुसंज्ञाकालिकाद्ये देरचः परानदुराट्
त्यथात्रदोषस्त्याहुः दृढशानामभिधाने दृष्टमानेविंत्यमिति कभ्रुवड़ापि वाणिः० द्वितीयः पवर्गीयादिः लोटि लोच यरति अ
घववर्गप्रथमोपधः चापवौत्यः वाणिलो दीनि [illegible] घोटत्यो घ्यादिः द्वितीयवृद्धि हत्तीयोपधः अत्र पर्वे सु भाष्येरलुन्मान्या
मादिमतस्याप्रामाणिकत्वे सत्यं चितं स्यापेच्छुरउ० च अतिविषयसप्तमीः तेन पूर्वे संप्रमाणेणोद्वित्वं० शाब्दमा त्र अत्र पाशद्देनाल्लु
प्तिवकरणात्वाहलादेशिकत्वाच्चापवे विग्रहणाभिमानकैयटः क्रः संप्र० शो च से च्छ शोरित्यनुवर्त्तते सा [illegible] विषयसप्तमीत्यो
पः पञ्च्याम्भ्यासेकारसमानियोगशिष्टत्वाद्द्वित्वे कृतेऽनपवा [illegible] प० अर्पयतीति वृद्धिर्वाधित्वा निरत्वात्पुकि गुणः स्यलोपप्र
तिलोपो व्योरित्यनेना प्राप्ते गौ० पुक इति अन्निरीहत्यत्स्यत्यर्थः अत्र लुगागम एव पील्यो हेशोऽत्येतेऽनन्तरपी सद्व्यागमात
एनिद्दत्त्रेयवचनं नेवोविधः अत्राबाबाते रेव ग्रहणम् भवेत्त्रो नापि वैरस्य स्वादूरिकत्वात्सानुः बधकत्वाच्च० केशान्वा

ल॰श॰शे पयतीतिसुगंधीकरोतीत्यर्थः लीयतेऽनेनेति लीलीडोतिरत्यर्थः ल्नातेश्चेति॰ आदादिकस्य कृतात्तलीयतेश्चेत्यर्थः व्याख्यानादितिवो
६४ र्थविपातनं द्रवीकरणं ननु कृतात्तस्यापि स्यानिवत्त्वे नली[illegible]त्र कुस्मादत आह लीरिति॰ प्रलंभमभिभवेत्यादि॰य घोपिमाप्य
लीयतेः प्रलंभनशालीनीकरणयोर्नित्यमित्येव पूर्विभन्नयापितदात्मनेपदविषयोपलक्षणं तेन प्रज्ञायामपीति कैयटः इयो
रेवेत्यपि मतोऽभिरेत्तेनैवोक्तं रहमेव भाष्ये संमतं॰ चिशिष्य इयोरेवोपादानात आशतीतिन्तु प्रकरणाच्चन्वं॰ आशिच्चात्रैपरिच
क्रीङ्जीनामित्यत्र पाठातभाष्येणाविन्नु कैश्चिलिया॰ संरह्य पिहृयोग्येह णांव्याख्यानानुदात्तलीङ्लि योगे[illegible]॰ शालीनीक
रणमभिभवः प्रयोजकाद्वयं चेविनिहेतुसंबंधिभयस्माव्याख्यात्कत्वान्त्यच मतेनमा मामअश्रीय नरति भावहे तुभयरत्युक्ते
भयस्मयाविन्नु[illegible]पत्रमत आह स्मेरेतिभीरत्रानस्यानिवत्त्व त्रैभाष्ये स्पष्टमेतनत्रानित्यं स्मा हेतुभयरीतिवचेनेभयरीति
धात्वर्थोपवर्णंकरणं तदा हहेतोः स्मयरति॰ भाययतीति हितीयोपितात्त्रनुबंधत्स्याः कथंतर्हि विस्मापयतीति आत्मं
कृतमात्मनेपदं चतेमत्रावीजाभावरतिप्रश्नः कुमोनात्यव्ययकाराववेभिनेहोषरत्युक्तं॰ यहेति॰ आत्मनेपदं भीस्मी
प्रकृतिकरणं पमोरेवेतिनेरपत्ताराणाविति भावः शोचा[illegible] अत्राधिकृतमार्थधातुकाइतिणाविति चविषयसम

राम॰
६४

६५

मीतिस्पष्टमाकरोतत्रारेशस्यणावुद्धिनिमित्तकत्वेपिगाङोहितेकार्येणावत्त्र आदेशोनेतिनप्रवर्त्ततेसतिहितस्मिनजादेर्हितीयस्य
तिणिचएवह्नितेतत्ररवैरुवणापत्त्याभावात आस्योवर्णादेशत्वाभावाच्च प्रजनेवीयतेः नायं शपनादादिकत्वात यकारिदेश
त्वकृ धातुः॰ प्रजोय हणाप्तुनेतस्यप्रजनेहत्रोमानाभावात तस्य शाङ्वासेभि युगपवाहेएकौविधानेनहृपोकिंतोघामावुत्रं॰ वेच
विपीत्यादिसंप्रसारणायामप्राप्तिरम्यः कास्य चूत्रस्ययोः संप्रसारणाविधायेकविहितनविहो वषा प्रकृतावितापकृत्योः फले
कायिकिवभावस्यसत्वा चूणतेनशपनात्किप्यात्त्व पकृत्येत्र्यः औरस्यादिरूपाणित देभाव पूहेत्ये वर्णयाविस्पादिरूपाणीतिविशे
षस्त्यथासंवेचासार्वत्रिकत्वाच्चत्र तएवभाष्ये विभाषालीयतेरित्यत्रेवात्रस्मामान्यहणाथत्वनोक्तमित्यत्वे॰ वाचित॰ णाविति वर्त्त
ते प्रामविभाषेयं॰ तेनेह न चिन्नसद्वोषः उरणामित्वति॰ तस्यषि[illegible]भावेनमित्वाभावाहितिभावः॰ आस्वेटरीत आनेनुप क्लावेटे
पिरजवाति पक्षिणारत्युवेतिस्म चयति अत्रमेतुरजयांचकारविरमाः सप्तगानिस्पादिप्रयोगान्सगारमृगायथाप्रकृतमेवआनुग
वभाषेम्म गरेमणाउतिकिमर्थं रंज[illegible]तिवरंजयावेस्त्रीणातिप्रत्युदाह नमिस्याहः जुयादिरीति तेमीमत्वाढ्स्वः चिनोते
स्फचिस्फुरीरित्यात्वे पुकिनस्यामित्वात्रतस्वः प॰ कैनायव्यौ हो पकारौःउ हंचुराहितिविन परेन्द्रमतेवाधि आपुस्फारि

त्तिः आत्वस्य परोक्षत्वेनस्थानिवत्वेन स्फुरितस्य स्थानिवत्स्थितत्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यस्मिन्नेवे विशेषणं व्याख्यानात्तत्त्वाह साभ्यासस्याति
देशे इति अनेनोत्तरखंड एव तत्र ज्ञातुत्तमितिमत्वयति एतेनप्रायो न्यात्रकारविशेषणत्वेभ्यासस्सहितत्वस्येत्यर्थे रसामानमेनरोपपद्येवोगिवा

भ्यासनिवृत्त्याचुभौ ग्रहणात्रस्यैवस्थानेणाद्वये प्राप्तरगिनी मिस्यणिहत्यपास्तं अत एव प्रकृतमत्रेभाष्ये उक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिति
निअनितेरित्यनेनतु नसिद्धिः अभ्यासस्याभ्यर्थे कल्वाहुत्तररवंडस्य व्यवहितत्वात् अतएव दमत्रमभ्यासे । नेति अभ्यासस्येतिवा
णोक्तं किं तु साभ्यासस्येत्येव मुक्तमिति तदाशयः परे तु साभ्यासानिति संबंधिन कारयोरुभौ णाकारौ भवत इति वृत्तिरुचितानेत्रा
भ्यासस्याति देशेत्यनेन सिद्धिः तस्यानर्थकात् अनितेरेव व्यवस्य तत्र षष्ठ्यवव्यवस्येत्यर्थेन् तत्तनुवादकमेवेदं तथा था
भावेनुविधायकमेवेदमुभयोर्णकारयोः अत्रणवेकः पर्वपरयोरिति सत्रेभाष्ये चक्रे च भौ ग्रहणात्साम र्थ्याद्वाना देशो भवत
इति । कैयटस्तु साभ्यासस्याभिन्नेरुभौ णाकारौ भवत इत्याह एवमपेवयुक्तं नत्तमौ नकाराविति नरत्यस्यस्य पत्यतस्य वाधिका
रेणोभयोरित्यायन्तेः अभ्यवस्येति वत्तनमौ प्रहसान्वादेशाहृत्यो पमत्रनाथान्वरेत्याघट्टवत्मकत्यहृत्तेवोमयानिवृत्तौ
स्यान्यभावो देवपुरप्रहृत्रावादेशाहृयत्नोभोमस्यादित्याहुः प्रवेत्रामिहीयमहितेवेरस्तुक्तेः पर्वेणान्वेद्वित्वेन सिद्धावपिक

चित्तरस्यक्तमिमायत्रायैमिरम्मिंयमिनिवोध्यं मि मित्रे सतीतिनत्त्वोपसर्गेरेफः णोगमिणाविति विषयसप्तमी अत्रवोधनंशाह्यमित्रानं
नार्थहितीकूष्मानोमाधवःरेघ्पंतीतिरे ध्पीतिस्युक्तमिकप्रत्ययान्तधातोरित्यर्थः सचरापतः मनंतस्त्ववि निगमनाविरहात्रेष्यतेणामःमते
नलिटोमावात् अन्यत्र द्वित्वाभावान्नेति दिकुःश्नितवार्थमितिमच्चार मित्र त्रेभाष्ये स्पष्टमेतत् षकारस्येतिरेफस्य तदुदाहरणनेनवा
तमितिभावः द्वितीयस्यैवेतिअत्रज्ञोहेहितीयस्येत्यनेनरेफस्य तु नत्त्वाहितिनिषेधसिंति भावः उहोपन्यासस्त्वाद्यद्वयोस्त्यानेद्वयो
णादितिवोध्यं प्रीतरायपत्तप्रक्रियाः धातोःकर्तृपिकेमणाड् मिकर्माहिकं वाघद्वारकं धातोर्विशेषणं एवं चेषिकमवाचकादितस
ध्यन्नतु कर्तुरेवस्य क्रियानिरूपितत्वात्समानकर्तृकाद्विस्तु तत्प्रक्रियावाचकाद्यानोरेव भविष्यतिकिं धातुग्रहणेनेत्य
तत्राह धातोरिति अजरुवेकोकहिनितिकिन्त्वंमा पेकं कमेणाः किमितिः प्रस्ववाचेच्छाया निय तत्कर्माकं कुत्तयात्तत्ता
ज्ञायंप्रत्यासत्त्याप्रकृत्यर्थकर्मिका या सेव विधाम्यंभविष्यतीतिप्रश्नः प्रत्यासत्त्याःमवै दुर्लयेस्तुअर्थःसमानेकर्तृकेति
मितिप्रत्यासत्तिमाश्रित्यप्रश्नः प्रागेव देवानुरोहद्दिवदःपत्ताकानुरोधिव्याख्यानात्तिवद्देः सकर्मकस्यग्रहणमित्याहुः मातिप्र
हःचकारनुगनुकर्षणार्थः अन्यथावुभषनीत्यादौ किंत्वात्यरत्वादिज्वस्यात्रकित्वाभावेनप्रकरत्वस्यापहृः

ल॰श॰शे॰ न्नेः सकारान्तेऽपि वृत्ति जागरिषतीत्यत्र परत्वेन षत्वकार्ययोः कृतयोर्भिन्नभावेन स्यादित्यत आह षत्वस्येति। किं च सनि ग्रहेतीप्र
७१ कावरति वनिषेधे प्राप्ने व चनेर्जागरिषतीति। इट् सनि वेत्यनेन समपवादत्वादयं बाधते। अत्रेदं बोध्यं सूत्रे ज्ञापकत्वेन तु नर
श्यतोह लंनानुदात्तत्वात् स एव मनसत्र्यनशाद्धः समीपवाद्धीरकारस्यात् इत्वं षत्वाविपरिणामत्वेन ताहे स्मामीति विप्रकृ
तेरन्तेमीति किरन्थयेत्यत्र समारणास्याहितिभावः जातिपरमिति। हल्वजात्यान्तोनैकानेकाच्कप्रमित्व र्णः मामीपमस्व
वक्तिन सर्वांन भावः अकृतः छ्वोरिति सूत्रभाष्ये कल्लनु इत्ते रु कृच्चाहाह कल्वाहो सनीर्जिजिगमिष नेतिगमेरिति
इत्यत्र हि सर्वोपगामिर्थच्चन्ते व्याख्यानाद्धिति भावः एत्वोः नेत्कोत्सः से ति विन्ते तेन्ते न तत्कासं वहुम पीहान्
वर्तमानसंनापिविशेषणाव्याख्यानात् नोपधेत्स त्वोर्वेति वर्तते नेति इत्रं सनि प्राप्यभावेन निषेधस्यवच्कु
मशक्त्वात्ताहाह सेटौ वेति मामाम्यापेक्षेतितौ वक्तीति सूत्रभाष्ये यदुपधायोपासम्यहितं कतोतितन्त्र त्नापु
यतिद्विवचनादुस्वान्तंवत्त्वीयर इति ज्ञक्तेन समासाम्यापेक्षज्ञापकत्वम्मस्वीचिन्त्य अत्रतल्लाहेरितिनत्यनेत्याद्येति राम
त्वं किंचाभावार्थं किंचरणविपिषतीत्यत्र मित्यत्वाद्धित्वेऽभ्यासस्य नैरर्थक्यादियोना पन्नोऽप्यपसिद्धिस्त्यादिहेत ७१

रत्नाभ्याद्विमास्याप्यनित्यत्वाद्व्योरनियोयोःपरत्वाद्विर्वाचमत्यतिनत्तोपिपर्वेपरत्वाद्गुणो नेष्टसिद्धेरितिदिक् सनी
वंतत्रअनुसन धात्वन्तानाद्विर्वाहिक्षुवि निगमनविरहात् अपह्नूसनिमीमेत्यत्तोस्त्वनिमनीति चमःस्वीन्यतः सेति
चानुवर्तते आवृहि भिरचो विशेषणात् इनंत्स्येमावकाशमीत्वं प्रबवि प्रतिषेधेनाणिघोपो बाधतर इति नोत्यस्पीगावृर्द्
त्वंयाह प्रवेविप्रतिषेधवार्तिकेदीर्घग्रहणेन नेत्व ग्रहणं विहानंत्स्येति वक्तव्यं अत्र लोत्र अत्र सनिमीमेत्यादिस
त्रच तु धर्योर्व्यो पोभ्याम स्पेतु पतिष्ठतेरत्स्यघ्नान्फलितमाह सनि मीत्यादि यद्वा सनिमीमेत्यादिविहिते
कार्ये कृतेसातियोभ्यासस्यत्वपं अत्राचोत्स्येतिनोपति हेनमानघेकरोतिनिषेधात् लोपस्यादिकारत्वाद्गुनम्या
स विकारसमस्याप्यद्वत्तिः य हा मनिमीमेत्याघन्तहत्वेव सिद्धे अत्रग्रहणात्त्राभ्यासत्वनयोनितोत सस्य लोपर
सर्वांन नैव नुपस्थितिः रम्मेतीतिपर्वत्रापि हीयमहित्वेरीतिच्च त्वेहकृतेमुशाद्यस्याद्वित्वं भुङ्क्ते दृ रमागमयोर्विकल्पा
न्नुत्वादिरूपाणि वृद्धो छोतित्र अनरूनेति दीर्घ कृतेरात भाव [illegible] पविधानेताहि व ठमे चौ तिपुशदस्य द्वि त्वे त्रोपु
वणितानीत्वं करोतेति इ भावे रूनेतिरीघः इद्वपक्षे विभाषो गोरितिवाडर्त्वचो रास्कि मतिहस्वादिश धयोरूभयो

ज.श.शे. रपिला हृसीाकन्वादिति भावः किन्त्वत्र पुगाद् इति सावरजिरा ध्वःसि त्वो ये नगुरणास्स्वाधर स्यपि वोध्यं आशंकायामिति अश
७२ काविषयार्थमभिपादकः हृतोः स्वार्थेसुनित्यर्थं पुंवामुम् षेतीति निवत्तमानसामीप्ये लदू आशंका नप्रयोक्तृगतामानिशिमाः स
शीत्यतः सीत्यनुवृत्ते नेन्मीशब्दे नक्रतद्दीर्घमीनातिमिनोत्यो ग्रेहणं व्याख्यानात्‌ शक यहूराने चह यो ग्रेहणाद् यो रपि सानु
वंधकत्वात्‌ तन्मु चोक किन्त्वाहुताप्राप्तेव बने। मूट्ट स निवासनियह त्वस्यापवादः प्रकृतिप्रत्यापत्तीति पुष्य यो गज्ञा नातेपु
ष्येणायोजयतीति तन्माधके पुष्ययोगे सीतिवचने भाष्यकृन्त्कृत मायत्स्तनुद्वित्तिसोपि कानत्रोहि चुम्नोरिति घीत
परतः कुतं अन्यथाहि छन्दुकिनिमित्तायायुपरिभाषयैवकुत्वमिहृत्तो सिद्धायोकिनतदनुद्द त्येसम्पत्ते विस्तरः तृस्कृत
प्रमैस्तत्पसरिभाषाभावस्यवाध्यते पुस्कारोपिषतीति ब्रवधानाद्दोः पुयागितिन स्तौतिरापोरेव एवकारर उक्तोवधो
रणार्थः अन्यथा पराये वेतिनिषमः स्यात्‌ तथा यन्दूष्टावेति न स्यात्‌ सानुवंधक षंगीतिके सुप्रप्य हृन्तपस
गोत्विनिस्तौतिरापोरितिनियमेन मध्ये पवादन्यायवलादाहेत्प्रत्यययोरितिषत्वमेववाध्यतरतिभावः सोपुष्य राम
ते: स्तितिसोपुपिषतर्त्या दौनषत्वं प्रत्यासत्त्यासनियोम्याहतस्त्रास्याघामार्थ प्रेतस्यास्वभयमेनव्याहते: अर्थंतु ७२

यस्तनिमित्तोभ्यासःप्रतीषिषतीति अत्राभ्यासंतस्याङ्गनमतीतिन दीर्घः सिषेवे त्यत्र पराद्दिवचास्थायैकाचौ द्वे इति
सत्वभाव्योकारीत्याद्वित्वनिष्पन्नस्यैवत्तरभागस्य प्रत्ययाधिकरस्थत्वाभावेनाप्रत्ययतयाथाभ्यासांतस्य समुदायस्या
गत्वाभावात्‌ अभ्यासेतिरूपसंवृत्वसेतु इति त्वं भवत्येसम्यतत्रस्पस्यत्वं गाव युवाभ्यासस्यासस्यात र निपर न उसे
वाधरसलंधात्‌ पसर्गका देशानिष्यतेरान मित्रम त्वाद्यावं उषत्वेनत्वभ्यासेरानमित्ते द्विः प्रयोगत्वाद् भ्यासस्य ष
णप्रत्वं द्वितीयस्य त्वनय गापरत्वं शेषिकादिति सन्निपातयके भाष्येर इं शेषाधिकारभवप्रत्ययांताद्वृद्धिकारभवः सरू
येम: शालीयेरतिशालायां भवेरन्यर्थः वाक्यमेवेत्येवकारे णाछं ए व्यावर्त्यते तद्दाह नात्वेति अ ग्राणुभवत्येवेतिभा
वः अभ्यासाजादिति भवा घृषोरणीता हि त्यर्थः अत्रमाहूप्यशव्द त एवते न जातार्थ छ्यात्तादवार्थी पिछनेत्याद्वः स्य छंवे
हं द्वित्तौ नवृशालाशीलीय योः पटेतिपिपादिषत्यो स्वैककालिकोपस्थित्यभावात्‌ कथं तत्रात्यस्यांत स्पर्शत्वात्र
त्ययप्राप्तिर्यात निषेधोवार्थ रतिवाच्यं नित्यशव्दप्रकृतेर्धातुत्वेन प्राप्ति प्रतिपदिकत्वेन च सवो वादे न विशिसंभ
वात्‌ अतएव त्वप्रत्ययांतात्वप्रत्यय सिद्धिः सन्निधानेन तात्पार्य्ये सिद्धमर्थकशब्दात्‌ प्रीमरे पुनरक्तकेसन्

ल.श.शे. मिधानेऽप्यव्यवस्थया त्वनभिधानात्तदर्थान्नात्तु प्रत्ययसिद्धिः सत्यभिधाने तथा स्यादर्थे सिद्धे स्वरूपः सनेनिमात् पंञ्चाद्य
तेऽर्थतो वा तेन समानार्थो विरूपः स्वरूपस्तु नभिवार्थसमानाकारो नेत्यर्थः ॥ देरिमाद्री ॥ यत्र षष्ठी सप्तम्य यो न्यतरस्यां ते सप्तमी
७३ षष्ठ्यन्यतरोऽर्थे प्रत्ययेऽर्थतः शाइतश्चासरूपत्वाबाधे दोषः इति मन्तु प्रत्ये श्रीकरे स्पष्टतं शहिम तथ्यौ पान्मतु वा देः प्र
तिषेधो वक्तव्यः तं चापि प्रवृत्ता समाने सरूपरसिद्ध वृत्ति व्यमिन्तु केसनित्वर्थमात्स्यव्यमेवाविप्रशेषणासामथ्यो
तः इति सनन्तम क्रियाभ्यशार्थः कात्स्न्ये न भ्यस्त द्योत्ये र निवाच्यत्वे तस्म नैते रूकायार्थवतस्य विशेषणत्वं स्यादितिभा
व पुनः पुनरित्याहि धातोः क्रियासमभिहारवृत्तेर्द्योतकं वा भयतेरीत ॥ क्रियासमभिहारे द्वे इति ॥ किन्तु तनः क्रियासम
भिहारे लोडादमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे इति क्रियासमभिहारे लोडिति सत्रे भाष्ये पाठे तत्र स्य लोडि विषयत्वात् किं
च यङः क्रियासमभिहारातिरिक्तार्थाभावेऽपि यङ्वत्र द्योत्यसम्भवात्तत्र लोडादेः समुच्चयोपविधानादस्मात
द्योतं नेद्वित्वापेक्षाभ्यशार्थविधिः ततः पौनःपुन्यविवक्षायां तु भवत्येव नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं पापचते इ राम.
तिभ्यशः क्रियासं पाहयन्मुनः पुनः पचतीत्यर्थात् पौनःपुन्ये यङ्नित्वनिमित्वीप्सयोरिति द्वित्वं ॥ क्रियासम ७३

भिहारे द्वे स्यन्तेन पौनःपुन्येऽपि लोडंतद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्यैकमेवद्योतने सोऽत्र द्वित्वाप्रवृत्त्यापनाद्रव्याभ्यशार्थ
स्यैव देशितिनिरूपितं द्वित्वं क्रियायामिति हि कृ क्रियासमभिहारे धातोरेव द्वित्वसंभवात् स्यदनित्यातोऽकिमिति न्यड्नी
ति त्वनभिधानादिति भावः यु रु धो धातोः कर्मणा द्वित्वतो वेत्यनुवृत्तेनेतनेधान्तं सवं धेपके यङोभावे मवाच्छुनीहि
लुनीहि सेवा येल्लुनानीत्यादौ लोटः सिद्धिरिति भाष्येऽप्युक्तं स विषमत्रैऽत्रैकाजग्रहणाद्धि ग्रहणात् प्रत्याख्यानफलमिदं स
त्रेमागकदेशानुवादः भ्यशोऽभ्यामतेरोच तेर त्या हा वति व्यामेः स च्चाहावव्यामे च्चतत्प्रत्याख्यानं यथास्थितसत्रस्या
सेन्तु तेषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं स्यादिति स्पष्टं भाष्ये यथान्यासेऽप णोति नेवक्तव्यः नुवृत्तानेन सिद्धेरिति चोक्तत
त्रा श्रीकितोऽभ्यासस्येति ॥ अकितः इति वहः ब्रीहिः ॥ किदहितनाभ्यासस्य स्यस्य षः ॥ अनन्तरस्येति न्यायेन तत्त्स करणा
स्य कि घुतानामेव व्यावृत्तिरिति चाछ्या यत्तेप् स्यादावत्तनगात्वात् किदीर्घो भवत्येवेति माक्षवादयः भाष्या दाहर
णादितिसत्ते नयसद्धित्वमप्रतिकार्यित्वेन हीद्यौ निमित्तत्वायोग इत्यर्थयास्ते ॥ अनेन भाष्यो दाहरणानर्यपत्तिकार्यित्वं
तं प्रतिनिमित्तत्वाभावस्यैव नहि कार्थी ॥ अनेन बोधनाहितिभावः ॥ बित्यय हराणं वाक्यानि वृत्ते वेविग्रहेणायङं त

प्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमितिभाष्यात् तस्मात्कौटिल्यपरत्वमेव धमराद्येतादित्याह कौटिल्य
७४ एवेति रहं वदृन्यनुरोधेन धातोरेकाच इति सूत्रभाष्ये तत्र रूपो विग्रहे विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यं क्रिया
समभिहारे च नैतेन्यायः भवितव्यमिति वेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुक्तप्यते वग्रदे गाकुटिलं गच्छतीत्यत्र न वक्रम्यते
रूपयोः संप्रत्ययग्रहणमाद्येन थर्कं कुटिलं यथा गच्छतीत्यिव संप्रत्ययान्नक्रियासमभिहारेत्वे स नद्यपसटे
त्वेतद्धि पर्यान्तद्विषयस्यैव भाष्येऽग्रहणात् तस्मान् त्स्यर्थ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवत्येवत्र नोपि वहन्नागीय
त्वित्याह मत्तमलगं तत्र्यतएवस्थोवरयतिहंद्य थकं नगमम इति सिद्धं स्यादिति श्लोकोहस्यावरम्स्तत्रातिहंहो भ
शंगंनाहिजमः यौगहयेनित्यग्रहणाभावेन योगयोरित्यस्यैवमेव व्याख्यायां चतो च का रस्वीरस्याचुन्यत्र नक्तेतत्र तत्र
त्याख्यानेतन्त्रत्र संवंधस्य हि द्वन्द्वे भावगर्हायामेवेतिदं रमपि द्वन्द्वनिरी स्यैव न्यत्रनुगतस्य प्यादित्यः कौ
टिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहिते नयङ् क्रियासमभिहारार्थत्वं कौटिल्यस्यायेनवाधमलाभ्यामपृ राम॰
भावात्तदर्थस्यवाध इति तत्र तत्स्यन्यायस्य विविधेयविषयत्वात्तद्वरितार्थविषयत्वाच्चत्र क्रियासमभि ७४

व्याहारादेर्यङ्योऽप्यत्यन्तहैवैधौतोरित्यर्थे नाविधेयत्वं क्रियासमभिव्याहारविवक्षायां चारितार्थ्ये यामेवादो
नैस्वगत्यर्थकात्क्रियासमभिव्याहारे यङ् हात्ततो भाष्ये नैकाजहलादिग्रहणं वप्रत्याख्यातं तस्य एव परशब्दस्माभ्यो
दृश्यास्यैत्यनुवर्त्तमानं पञ्चम्या विपरिणाम्यते हाहाभ्यामात्परस्येति अनहीनतया तस्य प्राथमेस्येतु तौ व्याख्या
भावात्स्थोपदिगिरनेरेवात्रग्रहणमाख्यानात् सेवसेवतरति न च सक्तरत्यस्यामवस्थायोर्द्वितुनिमित्तयङः प्रवमतो
गत्वात्पर्दिततोर्यदि द्वित्वात्परत्वाद्वीरूपवाहत्वाद्यादि चेतिगुणाः स्याहि निवाहहस्त्रवर्जितसूत्रभाष्यव्यनितेनगे
णनिषेधेन संक्रियतरतिवदत्रोषान्नतत्रोहमाध्ये सर्वमेतरंगतरकः सुटितुक्तं कैयटेनु चरफलगुणयोश्कमति षेधोव
क्तव्यएवेत्युक्तं एतस्य नाहिशेषनिष्पित्तेशयानिर्देश फलमाह कौनीत्यादि स्वादेरेव कुञोत्रग्रहणमितिभावः मी
यंचुकस्ंधान्त्स्यौहिरेवालुग्विकरणात्वादिति केचित् अकितरत्युक्तेरिति नन्वजन्तात्मनिस्तदी र्घरत्सयैनुगु
णाद्रोक्तेजन्तत्वाभावात्री किं विशेषाभावाद्विकिरी ग्विधाने नैवसिद्धे रिविधिसामर्थ्यादेवतद्भावसिद्धेः किमकित्त
रत्यनेनेतिचेत्र अभ्यासविकारविधौ वै पधिकरणपान्वयज्ञापनार्थत्वात्तेन द्यतेः सनि द्वित्वे तरंगत्वात्तु किविद्धा

ल.शे. ततेऽत्यासावभ्यासमुद्रस्त्वेनत्वसिद्धिः न चैवमप्यपवादत्वाचीगाहितिभिर्दीर्घं वाधे व्यर्थमेवतदिति वाच्यं अभ्यासविकारे वाधकान
७५ वाध्यं न इत्यर्थस्यापि स्थापनात् तेषां सनिसंभवे युगपदेव प्रवृत्तिः योगपद्यासंभवे क्रमेणैव तत्रान्यत्र वाधके प्रवृत्तेस्तत्र वाध्य
प्रवृत्त्यभावः अकृतेऽनुत्तस्मिन्कृतेऽपि मा भियोगपद्यं वाध्यं भवत्येव यत्र तु वाधकप्रवृत्तेस्तुत्तरं वाध्यस्य प्रवृत्तेस्तुत्तरं वाध्यस्य प्रवृत्त्यप
प्रतीतत्र पर्ववाध्यस्य प्रवृत्तेरनंतरं वाधकस्य प्रवृत्तिरिति अत एव मीमांसतेऽचीकरदित्यादावित्वकृते दीर्घः आनुस्वार
इति तस्य जवत्वात्त्यक्तेपरमवरोः घ्वाभाव इति अत्र य इति विषयसमभीतिपूर्वं घ्वाभावेऽपि पूर्वं नित्वादित्यन्यत्र
वोपसंख्यानाद्यर्थः लुकि नाचीम इत्यत इति एवं चरीमृ टदुपधस्येत्यत्र अदुपधग्रहणं कार्यं न्हादिको चेत्यत्र अद्
तदृत्यस्यैवानुवृत्त्ये तन्मत्वेत्यपि न कार्यमिति केचित्तन्न ऋदुपधग्रहणात्प्राप्त्यादृव्यामिमानाभावात्तत्रानस्य वृत्तेः केनत्वाभात
भाष्येनोक्तं न्हादिको चेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्याविरूपकत्वात् एवं च ऋजनेत्यस्याविरूपकमेव [illegible] एव
तत्रफलं तत्त्वमिति भाष्येनोक्तं न्हादिको चेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्याविरूपकत्वात् एवं च क्रमक्रो[illegible]य राम
लुकि न हमादि दीर्घ अनेनवार्तिकेन भवेत् सर्वेति परे ग्री दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्चापि वित्युत्तरार्थः शाशी प्यत इति पिकु ७५

नीत्यस्य विषयसमभीच्चा इतरंगत्वेनावृद्धि द्धित्वं अभ्यथादिग्यादेशेनेवत्रित्यद्य यिहित्ववाधः स्यादिति नवो ध्यं इति
यं उं नप्रक्रियायं अधि अत्राचान्यपरएव व्याख्यामात्तचेम वृद्धुत्वमित्यनुकृष्यते अतएवयोपूर्वयोरोसृ परत्वादीनः फलानंतरमप्याहु
कामत्रावृत्ताप्येतिवद्भलप्युहग्रणानुवृत्त्यावामेमेहेनन दर्थसिद्धिः मचहूद्रस्यैवमप्रयोगदर्शनात्तद्विषयएववाहुलकादेवकोचि
ल्लोकेपिवमिदीति चूडिर्हितिं इति एतत्प्रयोगदर्शनमेवलोके नोतेहृणु वोरितिसत्रस्थभाष्यस्वरसः अंतरंगत्वादिति लुकुना
[illegible]तापवोध्यं भातुत्वाहीतिच केरीत्यमित्यस्यादीहोपायातस्वाहिन्वे न मवाहि सत्रे योनिभाक्तः त्वस्यानन चायमनुवंधेन
देशरीति अथमित्यं यरीयानुवृधानिर्देशस्तात्प्रकृतिकृयङ्लुगंतेनस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैवाशंतमिदेशादिमाहचेयरांगी
कारातशितयाशयानुवंधेनेतिनिषेधस्यभाष्ये हृयना[illegible]तिभा वृत्यत्र हीतितस्य सत्रस्यानियमार्थत्वमेवसिद्धांतर
निभावः अनुवृधितिदेशादितिःपूरेतुनत्रिषेधाभावेपितितिकैः इतितिनिणतनेनात्रैवालनेपदंयङ्लुगंतेनान्यत्र
तिनियमात्रस्याप्राप्ते शनापयस्यहरूपतस्यातिप्रसनतत्वनेनत्तोवङ्भावो[illegible]हर्थीनरदृत्रेनुह
नेत्स्युपाटितस्यम्वादेरिहहः सं अर्थानरेप्यनुदात्तेत्वपाटेनांनुदात्तेत्वमस्यैव अनुवंधकरणसामर्थ्यात्तानं

ल॰श॰ ताद्यात्मनेप[stain]मितिगुप्तिजादिभ्य[stain]स्य भाष्यस्य क्रमादिरूपार्थविशेषेप्यनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यर्थः केचित्तु विहितात्प्र

७९ थमस्थितो धातुरेवं चानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदः पाणिनीय इति भाष्यसंमतमिति निरूपितं अर्थात्तत्र सूत्रेषु रोदित्वमेव

निमित्तं त्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधात् एवं चानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे सिद्धे नहुक्तनियमार्थं अत एवानुदात्तेत इति तस्यात्मनेप

दमिति सिद्धमित्युक्तमस्य चाङः नतस्यात्मनेपदं सिद्धमित्येव वदन्ति तत्र कारीषी ङित्वप्रयुक्तस्य तत्राप्रामे धुए तान्मत्सकार

वाद्रिहोवर्कुरीति चेत्तस्य परस्मैपदिषु पाठः अपनार्हयोगपिन चकोरीतं चेत्तस्माद्विशिष्यादादौ पाठे न तत्र गणान्तरप्र

युक्तस्यामा[stain]त्याह यङ्नादिति लुकोपि मतयल्लक्षणेन यङन्तस्याप्येवं छ इति निपातनादिति संकोचे मानाभावे

नयङ्लुगंतभ धातोः शब्दस्येव तत्रापि लोपे चेवम् गुणाभाव इति नियम इति भावः तत्रसूत्रे एकेन प्रहणेन कत्रेव

मिति वार्त्तिकारंभे यङ्लुकि भाषायां सर्वत्र गुणलुप्त इति नहैकफलत्वात् यत्नप्रत्याख्यानप्रकारेण विद्वाद्विधाति

यमस्येवोचित्यं अत एव वार्तिकारंभे ऽभ्यहितत्व सिद्धिः तत्र भाषायां यङ्लुकि गुणापत्तिदोषत्वेन भाष्ये तो द्वाचित्ते राम

तिरिक्तं परं तु लोपे चेत्येव नियमः वो भत्वियन्त्यस्य छांदसत्वेपाटक्ष्यं यङ्लुक्शब्दांदस्मत्त्वादेवं भाषायामस्य यङ्लु ७

गंतस्य प्रयोगसत्त्वेन मानं अत एव भाष्ये वोभूतु तितिनियमार्थत्वं यत्रैव यङ्लुगंतस्य गुणाभावो नान्यत्र वोभवतीति लेटि नु

दात्तेत्ता मित्याहुः नचैवं तस्य भत्वामावादिति भाष्यक ग्रहणादिति परं तु च्छंदसि उभयम् भाषायां नाभूतलेवोरित्यस्य सूत्र उदाहरणस्य त्व

र्थात्याम स्याति पेक्षस्य नियमः किंः प्रयोग तेपि विशिष्टानुपूर्वी भेदात्म कमनु ग्रहणेन मतत्य ग्रहणेन तते ग्रहणापवाहनां सम

वात तत्रातिदेशत्वे तरिति स्त्रे भाष्ये यवस्ते भेद्याहेशेय हिस्थाने द्विर्वचनं कर्मोहत्वे सर्वादेशो अभावः प्राप्नोतीत्यथ हिप

योगोहि वंचनं नहापरस्य भाववैकृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीति प्राहुः मित्यत्वाद्यु भिति जसि चेति गुणापेक्षपेक्षत

र्थः अपास्यादिति नचकीर्षति पिधातोरिति नित्यत्वमसिद्धं ० द्वे लोप सत्रेट् ग्रहणेन त्वराम सूत्रे उ चोद्गतिभाष्योदाहर

णेन च पूर्वत्रासिद्धमिति मन्त्रे पर्व ग्रहणेनैतुम्साय ग्रहणावोधेनात वनी वचीतीति न वनीयम्बच्छिस्यनुबंधनिर्देशेन

यङ्लुकि तीव्रलंभ इतिवाच्यं यङ्लुकीत्यन्यत्र सामर्थ्येनाहोषत्तेत्रे तएवस नीसमोहनी धूं से इतियः ओचि

चेत्यत्र भाष्ये मे युक्तं तलोपस्थाने यङीलुकात्वे पात्र शितुपा शायत्वस्य अमत्वाच्च वनीवके र तिलमोङित्वा

त्वलोपः इकोणाद्वार स्यम सामर्थ्यात्रिगादेन गुणाः सामान्यावेक्षेति अन्यथैकाचूनि वंधनस्येवाभि त्यपत्वस्यादिति

लशये भावः आशिषि तु वध्यादिति रुदंदयतेरितिस्त्र त्वस्य भाष्यविरुद्धमपि माधवानुरोधेनोक्तंमिस्त्रपिर्न चैतन्नादिशोषेधातोर्विशेष
७८ णमिति एनद्दषि अशास्त्रीयस्याप्यतिदेशस्तिमति एतेन साभ्यासस्य शास्त्रीयत्वेन तासो नित्याविहतत्वदृतिदेशात्मप्रत्ययमि
त्यपास्तम् असिद्धत्वेनेति त्रिपादीस्थत्वेनेति भावः बहिरंगत्वेगगुणो प्यसिद्ध इति चेन्न गुण्याद्धेन्नुत्वे पापवति रत्वम् अभ्या
सगुणो विमतिषेधसत्रे भाष्ये दूषणे नभवतीति एतन्माधवानुसारेण नवियानेकियामिनिति वहुश्रीहिगमे बहुव्री
ह्याश्रयणा जाहेतीस्याहावाकितरितिहीधं निषेधो न तन्मामर्थ्याद् वक्ष्यपरे शिवदावोपिनः गत्वेनेति संप्रसारणेनेत्यर्थ
:ऽग नेति एनदपि माधवानुरोधेन वादीगनुवर्तनात् इम्याहरीमिति अववंनितिरुदं माधवानुरोधेन वक्तत्तोस्या
नभिधाने राज्ञस्येत्यत्र तत्कारमहल्लेषेजलोपस्याभ्यासत्रमतेः आम्भाफलभेदापत्तेः चावन्नीनत्व इत्निमित्तीकृत्यां
तरंगमपिकृत तरतीत्वंनेय डोलुकालुमन्वान ऽरह त्वेभक्त्येवेति सिद्धपितं नलुमतेति त्र नच चाकनीत्व रामः
अभ्यासहस्वित्वे अत्र य याणिगत्वे तैरानि रीगुदार इति वा र्धः अभ्यासत्रकारमालय अत्रपितो ग्रहणेस्यत्वतर
तिन परत्वेपर्थ्येनन तहूहणस्य वकुमशक्यत्वात् नित्यत्वेनोरहित्यस्य प्रवृत्यात द भावाच्च स्यानिवविनुनात्र वीव ७८

धित्वात्चाकर्तिवाकीर्तेरस्तुपक्रमाकिरतिवर्करीतांतपचनीत्यत्र योनयेतूः मा प्रसंतन महंमते मारकुलेन संग्रहसंतिभाष्योक्तैः
पचनीतिलवः संज्ञानेनान्यत्रासाप्रयोगः समाप्तिः अरतीतिद्रलोपस्तिति दीर्घः नचदीर्घेयराः स्यानिवत्त्वं अभ्यासकार्येन तदा
नवयवधात्वव यवादेशस्यनत्यानिवंधकस्यानिवत्वेनेत्यर्थस्याभ्यासस्याभवर्णो इत्यसवर्णायहणोनतापिततया ऽहृतेः
दीर्घविधौतत्रिषेधाच्च अरियतीति यणादेशस्यस्थानिवत्वान्यरत्वाहिनात् ततः पर्वमेववा इय इः णाकाचरस्तनदृष्टेभीति इदं
हरत्नानुरोधेनवनकौनोस्माय दूलुक्मत्वेपिहीर्घस्य प्राप्तसेवनास्ति भाष्यकृतादित्वे ऽभ्यासविशिष्टस्ये वांगत्वागीकारव
तप्रत्ययग्रहणोयस्माद्विहितस्यापेनविशिष्टस्येवग्रहणं तत्वादात्र त्वांगीकारो नतु नस्यप्रहित्वमिति अंगप्रत्यय
स्यप्रहेर्धीहृत्तन्वाभावात् नदनुद्वविनिष्फलत्वेनेति नातिरेशेषाहादिशेषेचमित्स्पितमेवं बमाधवस्य भाष्य
विरुद्धत्वमपि चिंत्यमिति दिक् ज्वरः अत्रोपधायाश्चेतिचकारेणवाक्यमेदाहादेशिभेद्धेनोर्द्धयूनयोश्चमवर्णोदीर्घंजनी
त्यादिसिद्धिः ऊटेकएवरमोगमन्यायेन त्सरमयोर्भैदात्रिरिसन्य एतदुयमाप एकः पर्वेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं राद्धो
पवलिलो येनसिद्धे तल्लोपविधानमयेवाधनार्थं नयानुलो धानुलोपइतिवहुव्रीहिस्तादाहधात्वेप्रालोपेत्या

७४

दित्सर्वधातुल्लोपस्याभावा[illegible]दितिभावाः अस्य चेदं भाष्ये गुणाद्वृद्धीनेमि॰ संनिहितैकारिभावाभिषेधेन दीर्घी वेवीयामित्यसं वर्धस्यादिति
व्याख्यानात् गुणाद्वृद्ध्योरेवनिषेध इतिभावः नन्वेवंहल्यादिः श्लेषस्यागमिकारस्य चेन्नागादिम प्रत्ययनिमित्तत्वाद्विमेदस्याद्वावस्ते
ननिषेधाय न्निरिति चेन्न अभ्यासस्य धात्वनवयवत्वाद्विशेषेनिरूपितं किंच युवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्ये कारीत्यादौ त्व ड्डावस्ते
वास्याप्यनैमित्तिकत्वात् निरूपितं चैतत्र लुमतेतिसूत्रेसत्रोवाहरणोल्लोलुवः पोप्रुवइत्यादिः धातिचितिकिलक्षणलविताज
हभावेवनक्रीत्यात्वाभेन लोपनिमित्तहलार्थात्वाभात् तत्र आर्धधातुक इति किंतो नोन्निकितिचेत्स सूत्रस्थभाष्यात्तेषांयहू॰ लु
गंतानामभावएवेतिलभ्यतेतत्त्वार्धधातुकप्रहणांस्य हनयावहलोस्य छनयावहु व्रीहिलाभाच्च विषयासंभवे नेति भावि
स्नानस्यैव शाह्रीपविषयपदार्थत्वादित्याद्वः प्रत्ययलक्षणोल्लुनल्लुमतेतितिनिषेधात् इतियहू॰ लुगंतप्रक्रिया॰ सुपआ॰
त्मानम॰ किरीस्तः पुत्रमिच्छतीति॰ पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्तये सुप इमि॰ महांतं पुत्रमिच्छतीत्यादेवींकात्माभ
दितिवकाम्यचि पदस्यपदत्वाय वनतत्रास्यरदिति अवर्णांत स्यांगस्येत्यर्थः नाव्ययीति॰ नौलमानाक्ररनीतादितिते
करेशिमतं नतिद्धांतः अतएवनः कोरतिसूत्रेवाव्ययतीतिभाष्येप्रयुक्तं नः को॰ ककारोच्चारणंसामर्थ्यसाधुःसामन्यसत्येद्वा ७४

हृन्नयेत्यत्रन्यायात्रैवविधा[illegible]र्थस्यात् यस्य हल इति लोपमाशंक्याह संनिपातेति॰ राजीयतीति नलोपः सुप्त्वेरेति नियमादितिन
लोपोनासिद्धः चिंत्यमिति पुरंदृश्मिच्छतीत्यर्थे विप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन धातुत्वमस्येचेतिभावः प्राग्मादि कुरीनहलि
चेत्यत्र धातोरित्यनुवृत्तेरितिभावः अचूच्चौ स्त्रुमित्यत्र पत्ययलोपोनेनित्यजेवाच्यमीतिअत्र संप्रसारणं न धातोः कार्यमुच्य
मानमितिपरिभाषणात् सर्वं प्रातिपदिके भ्यइतिवार्तिकस्य हस्यासमिम[illegible]स्यतिहाविस्यातिमधुस्यतीत्येवमर्थमिति
शेषात् तदेहाधिमधुशाहृविषयमेवेतिभाषचकाम्यच॰ धातुत्वरेणासिद्धस्यचित्वंचिंत्यप्रयोजनं॰ कस्येत्सातुनफ
लाभावात्क नृ॰ कर्तृ॰ धातोः क्रमेणास्यनोवत्यनुवर्तनं॰ कर्तृरितिकर्ता॰ हूं॰ धोपवम्येतमपि सल्लोपविधौयोग्य
तथायस्य तेतं नतहेतविधिमितिवोध्यं तेन हंसायतरत्यादौसल्लोवानः संमि[illegible]गशिष्टइतिसांतसंवधिकं इत्यर्थ
तेनकाडि॰ तहभावोनेतिभावस्तदाहमत्रव्यवस्थितउत्ते इनरेवामितिः भाष्ये नानामनुप्रहर्षनेन विकल्पेनास्यर्थो
दितिभावः सपत्नीवेतिएतत्रात्वंभस्यादेशस्यत्रनिरूपितं॰ युवायनइतिवयोवाचिनोजानिकार्यवैकल्पिकमितिजाते
रस्त्रीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतेनजातेश्वेतितिनिषेधाद्विदंस्पष्टं दुर्लभमितिपरास्तं॰वाग्रहणादितित्रअन्ययादिशेषविहितत्वा

ल·श·शे

७८

तद्धितपाठस्यैवाघः स्यादिति भावः। एताननुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येभ्य इत्येकरणि भाष्योक्तेरस्यापि प्रातिपदिकादित्येवोत्प
त्तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य का उक्त विधाने न वचनसामर्थ्यलब्ध पर्याय स्येवान्‌ वादकोचा शङ्क इति भावः। भ नपवृद्धेरपी
ति। अतस्मिन्‌ धातु भिरे वस्तु प्रसिद्धिमाशंमा वगल्भांचक्रे इत्यादौ कृको स्वात्ययादित्याम्य थात्स्यादिति। क्विप्प्रकृतेरनिभा
ष्येतु कं न चावकाशो लिभ षेते इत्याहावाचारक्विबन्ता त्समनिये थे यं नाम धातु (श्चि) स्वत्प्रहृत्य थमिदं वार्तिक मावश्य
कमिति वा यं नाम शब्दस्य सर्वत परतया तत्स्कृति क एवास्य प्रहृत्तेः आचार क्विबन्तेभ्यः सन एवानुप्य त्रेस्य कारस्या
नुबंधत्वेन सांप्रतिकोनेकाच्त्वस्यात्राभावात्‌ वृत्तिसंभवाद्धिमिन चाचारे यं सर्वेत्य नेनाजंतात्क्विप्‌ पि अवगल्भती त्यादि
वारणाया नुबंधासंजनार्थवचन मावश्यकमिति वा यं सर्वप्रातिपदि केभ्य इत्यनेनाक्विप्‌ तथा प्रयोगे स्यापत्तिरित्यभि
नामः वस्तुतस्तु रहंस वहर इत्रानुरोधे नैतिन्न यन्नाह पर्ववार्तिकान्तु त्यनु वंधासंगा यमिति आचारेऽनंताक्विप्‌ अ
वगल्भतीति प्रयोगवारणाय सर्वेत्येतत्क्विवनुवादे मानुहानाराग रपां वोध्यत्तरस्य थः अत्र वार्तिकोक्तः परत्वे रा
गाल्भ्छेनानुनासिक आस्मन्यत्त इत्वने कान्त्वप्रयुक्तस्यामेः सिद्धिरिति भावः। हरदत्तानुसारेणाह। प्रत्ययग्रहणमपनी

७।

येति वाक्यतत्पादय त्वयेन ... निवेदितं प्राकृ एवं च प्रत्ययांत त्वाहेवात्रामसिद्धिर्वोध्या किं च तदपनयवाहिना एका
जभ्योमभिधानात्क्विवनुत्पत्तिरेव चाच्या अस्मयोस्तत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य प्रवृत्ति
स्तत्र फलभेदे पि प्रत्याख्यानमस्तु न चात्र तथा सत्यनेकाजग्रहणाच्चुलुंपा घ यमिति वटेकाज्वा प्रत्ययमित्यपि वदेत
किं चैवं सति तन्वेकाहं दिस्यादौ अनर्थकः प्रतिषेधोऽनिच्छाया मानित्यः कृत्य वचनादिति वत्प्रत्ययादित्यनर्थकमनेका
च आ स्विघ्ना नादिति वदेत इति हि किं तत्र हरदत्तोक्तमंभी कृत्य माधवेनोक्तं प्रक्रियाक्रममाह अत्रोतो गुणेन अप्रदीप
त्यादि आतो लोप इत आत्रे इति हीर्घं च वाधित्वांत रंगत्वात्‌ पर्वरूपं वा रागाहां गामिति तु नानि त्यत्वादिति माधवाभि
प्रायः हीर्घ इति परत्वाहतो लोपवाधित्वात्पर्वांतत्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायः मात्वानीति अतोनायः अतोऽनोरि
तिस्यासयोः फलैकार्थावत्तेभ्य आचारक्विपेव नेत्यपरे डीसाह च यथाहि तिर्ङ्कारस्वरूपग्रहणं तिस्यासंभवदिति भाव
ः कैयटास्वयस्तिर च गोश हाहाचार्स क्विप्‌ अगवीति तु पक्रम्य कैयटोक्तेः सोमिसकैयटेनोक्तमत्र अत्राहविवीजं
तु नवैमंध्य हूर मंत्य मस्तीति रकोगुणोनिवदप्रजेति सत्त्वं स्थभाष्य प्रामाण्यापाचोतः श्रुपनिआरे च इत्याहि सत्त्वस्थभाष्य

ल.श.शे. मामारापादेऽनंतेष्प आचारक्विपो भावरति सुगत्वं विधाय कर्वात्तिकोक्तमाधवरीत्या ऽस्यापि वार्त्तिकस्य प्रवृत्तिर्गृहमतीत्येवमर्थमिति
८० कालशेषान्नन्या अविषयत्वेवास्येति कश्चिन्न रहामतीति हलन्तेभ्य आचारक्विप्रास्तीति हस्वनघापरनिमित्तेभाष्येऽस्य प्रयोजनत्वस्य पा
यथीनतीति ऽइदं माधवानुसारेणाक्विवंगीकारेपि पथेनतीतिनु युक्तं न हि निमित्तमिव मेनदीर्घापात्तेः न प्रमियमस्य समजातीया
पेक्षत्वात्सुवानंतर्ये एव नियमफलं निषेधप्रवृत्तिरितिवाच्यं इत्यत्र प्रः स्त्रीवृत्ति धीत्वा याम सिद्धा पत्तेरित्यपरे ऽ हरत्वत्र रूपत्रात एहिं
हशीयतिमाधवरीत्या नाकरमेवेति च्वाव्य इष्टं व्यंतदुक्तं भृशादिभ्यो-भ्रशादिगणकृतिगणः सुमनसो हयावत्रु श्रीहय
ः आभूततद्भाव गृहणोकर्तव्यमितिवार्त्तिकं तत्र हा भवतेत्यादिः वार्त्तिकान्यथा सिद्धिमाहाचौरीति ल्योपबद्धे मे चोत्वा ऽयेत एवभश्र
ग्रहणांचरिता र्थं भ्रशादिभ्र शलोकादस्य थः केयटेन पापात्तमपि प्रतिपरिकल्पितमिति नतु धातुन्मयामनिभाष्योक्तेव कामा
गानामपकानुपपत्तिरितिभावः उपसर्गसमानाकारमिति अन्यथा त्वस्य संशब्दस्य क्रियायोगाभावेनानुपसर्गत्वाज्ज्ञापका
नुपपत्तिरितिभावः उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वबोध्यं चिकीर्षितं इति ऽ इष्टकृत्करणेन समासामासा राम
वकल्पनेनाधिकव्याप्तिरेवनतु न्यूनव्याप्तिरितितत्त्वं ऽ इष्टकृत्क्रियतत्र इति तेन जातसमासासाभावः कल्प्यते अते ह

पितद्विषये कथमुरिमप्यप्य विधाय केल ऽ कराभूतवंनादिशं शेषस्माद्विहितत्वतादीत्यंशाप्रवृत्त्यानेदोषः यस्माद्विहितत्तदसमे
नाधिकव्याप्तिरेवनतु न्यूनव्याप्तिरितितत्त्वं ऽ इष्टकृत्क्रियतत्र इति तेन जातसमासाभावः कल्प्यते अत एव सुमनायते त्यादौ पु
ः कांतेनसमासेस्य प्रसिद्धिः न इदुक्तं भ्रशादिधितिसूत्रे भाष्ये संग्रामयतेरेवसोपसर्गोत्तवान्यस्मात्सोपसर्गादिति अयत इति
शन्नराय दास्य र्थंकेनेतिशेषः आदेशेनेतिप्रकारादेशस्वरूपेणोत्पत्तेः अत एव स्वाशाश्व त्युम्मपि च इति तिमाधवोदाहृतं संगच्छ
ते अवगत्यमिति सोत्तरभागेनधातुसंज्ञामिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेके देशधातुनासमर्थमवादिकं तद्दृष्टान्त घटितं विशिष्टा
र्थेनापित्वेकं तेन सहसमर्थत्वं तत्त्वाकुगतौ तिसक्ष्मो समासे नैकोल्पवादेशः प्रकृत्येकदेशद्वारकमेववक्तव्यं सर्वत्र साम
र्थ्यमितिदिक् ऽ घशब्देनेति ताव चायि निगमनात् विरहेणावाध्यं इत्यत्रास्त्रोतरसि अत एव भाष्ये लोहितस्य सामान्यचितत्वात्सर्ववा
धकत्वं तत्स्य तिभावः अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनोमाडीरित्यस्यैव बाधः स्यात् मानुस्तीत्यस्याति वो ध्यं अत्राचेति
अत एव भाष्ये लोहितमित्रानां लोहितादिगणोपरपमानानां भ्रशादिपाठेनित्यात्मनेपदमेवप्रयोजकमुक्तं तत्र च भजंत
ङ्गावपिप्रयत्ना लोमापीभावः असंभवादितिअन्तःकरणाज्जुन्त्र विधानेनास्तु करणात् भंगाप्त्यापत्ननत्रततः संभवतीतिभावः तस्य

श्रा॰ कौ॰ अपादिशब्दस्य भृशादिष्विति नित्यमात्मनेपदस्यैव नेमुरं दृष्टमिति भावः न स्यादीति कथं स्यादीत्यर्थः योगं विनापीति तदर्थं तत्रा

८२ मात्रेणेत्यर्थः एवं च नदीविकृत्याज्ञाविकृतेतेन तदर्थं शब्देतिभावः तद्भाष्येति क भाष्येत्यर्थः कथं यक्रमणात्मनेपदमित्याहुः कृत्यायन

इत्यनुनागमनापत्तिवार्तिकविषये कोऽसाहमतौ मेतदाहोत्माद्दर्थ इति पापकर्तुमिति अन्तरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवा

नर्थकः विग्रहे कर्तुमित्यध्याहारेणा क्रियार्थोपपदस्यैति चतुर्थी वृत्तिसर्गोऽनन्तरं वृत्तिविषये तन्न वनत्रैवतत्त्वे कथाय

क्रमत इति विग्रहोऽनुहोऽनुक्तितो स्वपदविग्रहस्यैवौचित्यादिति गाच्छ अच्छस्य सत्राद्यभिप्रायेण प्रवृत्तेः अत एव भाष्ये कथा

यक्रमतीति विग्रहं प्र॰ दर्पसत्रादिषु सनदर्शितः पापं चिकीर्षतीति न स्यादन्यायः कृत्यर्थमिति यामाप्येनुक्रा

मतीति परस्मैपदं प्रष्टुः क्रमणं गमनमेवः पापो हेश्यकेन हि तेनन हि यथके त्माहोगम्यते इति क्रमेरुत्मात्यर्थत्वा

भावः करावचिकीर्षामित्यस्य हि तस्यागम्यायामित्यर्थे इति न हाश क्ता कर्मणा इति षष्ठी प्रतिपादकत्वं च ध्य

र्थः कर्मप्रतिपादकत्वमथ तयोर्ष्यामिति वाच्योर्थः फलितमाह कर्मण्यामिति वत्रीति तार्णनात्रात्वर्थमिति देशः कु राम

कैयट इति तत्केचभाष्येतद्धीरस्य निर्गीषस्य वामर्थो रामंथ इति तन्हीतीं तद्रहरन्तु यथा कृष्णात्र वगीशामपान त्रिंर्ग ८२

तं सुयस्सुवर्चसामिति तदर्थः शाद्वैरकर्मणा इति वर्तते कस्मान्नक्रियावाख्यानात् इति न्यासः इति भाष्यानास्तद्वत्वमत्राह

विशत्रुखादिभ्यः वेदना कर्तृसंबंधि सुखादिप्रतिपादके भ्यः सुखादिभ्य इति वाच्योर्थः फलितमाह वेदनेत्यादि पूजायामित्या

दिनमत्रादिभिः क्रमेणान्वीतेः चत्रज्ञोत्वमवयवैः वरिस्तार्थमिति कज्जनान्तज्ञानौ पुष्टादितित्र्यापु ष्यादयः स्वकर्म को

दसनक्रियादोषा कृताकाः ततः स्वार्थेणिहृ णाविष्टवादितिटलोपः वस्त्रादित्यादिसादि हल्यादिभ्य इति वभाष्येन उपतेमेव

स्त्रयतीतिवत्रैः समाद्धादयतीत्यर्थः पान्वा दृहोविविनिन्तत्रानिन्यो लोपः शान्तं तरमाप्यान्तस्याप्य निमत्वात्वाक्रिभेदमात्रेणा

चशद्वांन रमाभिप्रहसाम रंधयतीत्यत्र तु तस्यानित्यत्वात्रदोषः अत्र य कमन्तहुक्रं चुरादेसापेक्षे भ्योपीति स्पष्टं एवेदं

सुप आत्मनेपदत्रकैयटेगमकत्वात्सुयतिमाणा वकमित्यत्र नित्रजभवातिकत्तुनागमकत्वादित्यपितत्रभाष्येस्पष्टं

नदायपर्यंचार्थमेवमुं शादिप्रगीमाणावकेमुं जे करोतीत्यत्र वामेकमेसामानाधिकरणान्माणावकस्य कर्मत्वं दृष्टो नं ... च मौ

रूपफलाश्रयत्वौनत्त्ववोध्यं न स्यायच्यतीति आयुगिवधानस्यामर्थ्यादिलोपेन राणवृद्धनभिधाने अतएव गो

णपुडितिभाष्यं संगच्छते इति कर्मणाणयेमिपातनान्तकुत्वाभावः कत्रेयेजनरसोपिव केश्राव्यमित्यमेप्रतयती

ल॰श॰शे

तिः न चात्र परत्वाट्टिलोपः स्यात् अनिर्दिश्यमानकार्याणामुपदेशदेशस्यैवदेशत्वांगीकाराद्विनिवाच्यं भस्याटेरित्यस्यमतयोन्यत्रे:
८२ प्रवृत्तत्वात् रंगत्वाभावात् इतिशब्दस्य मध्याच्चाम वपुंवत्स्यात् सिद्धत्वाद्विषयोपिदुर्लभः आभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात् अतएव टेरितिसूत्रे
भाष्ये एतत्प्रतिरूपेण यतीमुदाहृतं रक्षसिद्धं दृस्ये वृत्तलोपप्लीमुग्न द्वन्द्वे लौकिके नतद्गति देश इति पुंवद्भावाद्विपुनः न लोपो नोकोम
तेनाप्युदाहृतः अतएवमातायतिभातयसीमुदाहृतं रक्षतइतिसूत्रे भाष्ये· पथयतीतिरभावटिलोपावत्र असिद्धत्वादिति हित्वे
तद्दसिद्धत्वेन हकारघटितत्वं ध्याद्धित्वे भ्यासे श्चुत्वसिद्धिः इहंपर्वत्रासिद्धमितिसूत्रे हृत्वौ। टीत्यत्सेनितनद। नित्सत्वं चेभौ साभ्यासस्ये
तिलिंगग्रहणात्सामान्यविषयमितिभावः ओउँद दिहितिद्धित्वे कृते तदा अयस्यकार्यान्तरे कर्तव्ये व्यसिद्धत्वनिषेधात् आभ्यासेचुत्वा
दीनि भावः प्रार्थवीर्गिनित्रेके यटे वौ जट हितिपृयोगो दृश्यते इत्याभितात्त्वमन्यविषये पीति अत्राहुः सप्रयोगपिच्छिते इत्यसे
रकुनपतावुक्तमितितन्नासंगतमितितन्त्रैवो... यटेभ्यासेकारपाठो लेखकप्रमादात् पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्यहन्ति प्रयोपाचि
त्यएकतन्त्रतिकठमास्येत ओजटहितिमुक्तौ औजिटहितितु कटिशद्दसोतुक्तं प्रकृतैका जिजितेनानिरिष्टादिलोपोन यस्मे राम
तिलोपस्यतस्यूष्ठनितस्याह्हस्वेनतद्गतितेदेशात् नैकाजितिसिद्धे प्रकृत्यैवमुक्त्यात् तस्य पिवाधा च्चदृष्टिद्धि फलकाविनिपाययती ट

निमाप्यप्रयोगादर्शनं चोक्तिगतीतिसूत्रस्थकाशिकातिन्यनतन्नप्रथायाइत्येवो ध्येन। किमर्थो योगविभागः सम्यर्थं इति भाष्यं तु प्रयोजनो
पलक्षणमितिभावः अनंगत्वाहितिवार्णापरिभाषा अनित्यत्वात्प्रवृत्तिरितिभावः अनित्यत्वा अयमोहृटतरमानाभावाज्ज्यास
येपीयायेत्याहोमतद्द्वन्द्वे स्वाद्यमेवन्माध्यमितिपरे अन्यथासिद्धेति एवं हि तत्र भाष्यमिच्छे मेपः स्पृष्टकृति भावे किमुदा
हरणं प्रेष्ट इति प्राह्यौ नामसिद्धत्वान्न भविष्यति इष्टं तर्हि श्रेष्ठः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति विनष्टोत्लुगयंति हिंसामि
तम्यः स्त्रजिष्ठ इति नाप्राप्ते टिलोपे लुक आरंभेन लुका टिलोपबाधात्तद्विषये तदभावादिति असिद्धत्वप्रयोरुपाने तुपरत्वा
न्माहिषु टिलोपं बाधित्वा कृते पुंसकृतगतिन्यायेन टिलोपाप्राप्तेर्बोध्या अत एवमेष्ठ इत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति नोक्त
किंच विनष्टोल्लुगिव प्राह यः ग्राह्यस्त्रनाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणास्तद्बाधका इति तद्विषये नेष्टि लोपइत्यस्य मेवम
वं साधारणमतएवक नित्य इत्याद्यो देशितिनः नत्तादिति इत्यपिनः अनुच्चारणसामर्थ्यान् सवादेशत्वकेत्यादेशानो
पिप्सिद्धं प्रेष्ठ इत्येवाश्येसमावानेक देशिनः परेतु किमुदाहरणमिति प्रश्नेपरोक्तो दाहरणानामन्यथासिद्धिमवदर्शो
दाहरणान्तरानुक्तेरस्यादाहरणाभावएव आपदेशिकोदाहरणाभावे आनिदेशिकफलोद्यमात्रेमत्वारंभस्यादर्शना

ल.शे. स्यमत्याख्यानेऽप्येव भाष्यतात्पर्यमाहुः टेरित्यस्मै वेत्यावकारेण न लक्षितरन्यस्य व्याहन्तिः नेनमत्ये ननाप्राप्यभावान्न तस्यानन्तं

८३ तरत्वाच्चभावाहितिर ह्रस्वहिन्यातिटेशेनभवानशवयुवेतिसंप्रसारणं नातश्वादीनामित्यत्रैपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वात्तद्दोषः परं

तुवहु श्वमघोनामतद्धिते इत्यत्रोऽपि नीतत्वाभावेन संप्रसारणाभावे वहुमघोनेव भाव्यमिति नु ह्रस्वत्रभाष्येनूक्तं तत्रा मघोपाली प्रसारणोः

मित्यत्वेनामीपासिद्धत्वात् प्रवृत्तेरावश्यकत्वेनकर्थं संप्रसारणं नत्वनकारप्रहणं कर्त्तव्यमिति वा त्रिकप्रत्याख्यानायभाष्येन हत्त

व्यकर्षः कृततत्त्वन्यहेऽस्य संप्रसारणं हुवारं लोपसमस्यानिवद्भावेनानयाऽनंतत्वस्यार्थसमाजप्रसक्तत्वात् अवन्तशब्दत्वं न सर्वेस

र्वपहाहेशाउतिन्यायेनैतिवा व्यं वान्निकैकवाक्यतयाऽह्वाषेनरस्यस्य यमाणानंतत एव प्रवृत्तेस्तस्मात् चेर्यणावाप्यधि

कारेणावहुश्वेत्येवेतिभाष्यविरोधेन चास्यापि प्रकृयमाणानंतत एव प्रवृत्तेरहोषात्. किंच षपर्वैतिसूत्रे भाष्ये पः कृतिभा

वस्याह्वोपोन रत्नेतद्वाधकतायाः अयुक्तत्वेनमेकाज्जित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमान्विधाय केन्यायाप्रवृ

त्तेर्वाधनेनचनलक्षितरत्नस्यापि प्रकृतिभावोन्याप्यरतीति टिलोपोपि दुर्लभः यत्तु पक्षत्ये काज्जितिसूत्रे भाष्येयस्येत्यादौ राम

प्रकृतिभावस्युक्ते तत्राहिशाहुः प्रकारलोपन्वेनेच तद्धेपमितिननाहि रोधः एवं च प्रह्वोऽवानयतीतिप्राहुः। सुनयतीति ८

ननु संप्रसारणोपर्वत्वं वाधित्वा पारर्ग्यादिगामिनियेन टिलोपेऽस्त्ह्रुपंडुलमभिलिवार्थ्यं मघुवनुरिमाहोसंप्रसारणोक्तौतेन

न्यायेनैरनेकाचूरजियणिरूपामि ध्यापवं स्त्रपविषयेमित्यत्वे नुमन्मा था प्रवृत्तेरितिभाक्ष्यं आहुरितित्रत्राहुचिंत्रं तु ब्रह्म च छद्मा

हिछनिमतोल्तु किं टेरित्यस्याप्रवृत्तेनैनसाहि तुउसस्य प्रवृत्तेर्मछन्देनेछनिनस्याहु छत्वाहित्यसंगतं. किंच ब्रह्मिधरत्यास

वित्यप्यसंगतं तथाहि केवलाद्दगुणावचनत्वन्न छनेव दुर्लभः मत्वंतादि घंतिमत्तोल्तु किं तेनटेरित्यस्यप्रवृत्तिमात्रवाध

नेनलनुगुत्तरं तर्हे प्रवृत्त्यापरत्वाहित्यस्यासंगतिः किं च नलाद्धितउत्सस्याटेरित्यस्येऽक्रयापरत्वमित्यर्थस्य प्रकृत्ये काज्जितिसू

त्रेभाष्ये ध्वनितत्वयापितहयुक्तमिति. नेत्येकइतिटिलोपेनासोल्लोपे वरत्वहुत्वे मंराजकीयमित्यादावत्ववत्. एवं च संप्रसा

रणापामेरेवाभावेनोगहत्तपरिभाषायन्यासोवृथ्यात्रिब्राह्मचिवीजेतत्परिभाषायाअभावाच्चेतिचरदमेवाप्रिममतइये

हृचिवीजस्तपंतुविहृयतीत्येवमत्राभिधाने. प्रमीचयतीतित्रचरमह्वोपेवाविनिहोयः इकोसवर्णेऽइतिनसमासमरति

तुनः पृथक्करणेनसमासीभिवृत्तेरुक्तत्वात्। सम्याचिचहिति. सम्यादेशस्यस्यानिवत्वेनोपसर्गत्वापृथकुकरणं. व्यर्थ

करणेनसमासस्यानिवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेप्यंतरंगत्वाजातः सम्यादेशस्यस्यानिवर्त्तते. समीचयतीत्यादौचकार

ल·श·शे स्यांवतित्वं तु स्थानिवत्वेन बोध्यं· अचेपीति। निरसोनुपसर्गत्वेन घ्वयकरणाभावेनानेकाच्त्वात्प्रकृतिभावात्प्रमेमितिभावः
८४ वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति वहिर्भूतत्वाग्निमित्तकात्वादिति भावः निरसलिर्यल्लोपस्तत्प्रात्रानंतरत्वनोपचारस्तत्रानंतरत्वे माव
रतिलोपस्यैव प्रातियोगित्वेन ग्रहणात् हिल्लोपे पितिरिःस्थानिवत्वन्वेनातिरेभ्यपत्वेनाव्यपानांभमीत्र इतिहिल्लोपो नेतिनस्त्वादित
तुमिसत्रे भाष्यस्य पाठेन परया द्वेध्यावा[illegible]त् अतएव च स्यैनिहलोपो न। अनेमसर्वे हिल्लोयवारणोपि भाष्यवोक्ता मभुन्वेययु
क्तिमा ह्यासिद्धवदिति। अंगवृत्ते निष्ठाद्धि ल्कभवृत्येव तस्या अनित्यत्वादिति भावः अंगवृत्तपरिभाषायाः फलाभावरतीहविंत
निरूपितं चैतन्यदूषणात्यकरणो हेवग्रंथ मिति विघकृद्देवयोरित्यश्चादेशः स्ववतीति· अव्ययानामिति हिल्लोपोति देशेनभत्वा
त्संज्ञापूर्वकत्वादिति गणा विन्यांगे नाति देशेन विनोल्लुकः सत्वाहंगवृत्तपरिभाषयानुवृद्धि। रितिकैयटः अनएवटे रितिसत्रे स्व
यतीत्यत्र वृद्धिर्न कृतामाष्ये परे तु एतद्भाष्यप्रयोगात्प्रापयतीतिभाष्यप्रयोगाच्च ल्लृकविशेषविषयकोयम गा
कोः भावातिदेशो पितनेष्टमिद्धिरुदाहरणाभावमितिभाष्ये[illegible]तहनुक्रमसंज्ञातिदेशवतत्कैचिदस्याप्यतिदेशेवाघ
काभावात्स एतेनसंज्ञापूर्वकविधेर नित्यत्वं न भाष्यसंमतं मंगे कार्येऽत्यपि नलृक्साधकं तत्रे तत्रेत ज्ञापकमुक्तो।

किंप्रयोजनंपिवेर्गुणाप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं नत्वेवंविधलकृतिसिद्धिस्तत्प्रयोजनत्वेनोक्तेनिरर्षोपकत्यंतरेणोपसिद्धे
र्भाष्याभिप्रेतत्वात्ततृज्वाहुः श्रीमतो मितिणौ चिपुंवत्वे मतो ल्लुकुच्चाशिश्रयदिति णावचत्रादेशो नेति श्रीशब्दस्यादिवत्वेउत्तरस्वं
उद्वृत्याचोः कृतयोर्नैतद्घटितामित्यत्वेन तामल्लोपीति निषेधाभावे हस्वत्वमितिभावः एतच्च माधवानुरोधेन सत्यभिधानेस्था
अपदिमित्यविनामित्यत्वेन्यवयतीतिस्थलहरीतियणादिल्लोपगुणो अंगवृत्तपरिभाषयानैतल्लोभावेन वा संप्रसारणं न· स्था
यपतिनेट यप्रसाधवतीति माधवानुरोधेन· पांचमिकयोर्वित्मतो ल्लुकुकनोरेव भाष्यकृता इष्टवद्भावनीवीगी। करादिल्लुकं
कनयतीति अत्रोपधाहिनेरजयतीति वतउपसर्गस्येतितत्रत्यकूकरणान विशिष्टस्याप्यादिपदिकत्वा[illegible]भावात्त्रातिदेशाप्रवृत्ते
रितिभावः ·रतिनामधातुप्रक्रियाः एभ्यो धातुभ्य इतिधातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्वादिपाठेनेपो धातुत्वमितिभावः कं दुरि
सकृतिगणाइतिगणारत्नमहोदधौतेनेरेयति धवल्यती त्यादिसिद्धप्रधातुत्वोस्य इतिकंटुरीयः प्रथमेकाचइति· अजा
देर्द्वितीयस्येत्यस्याप्युपलक्षणमेतत· तृतीयस्योपि। एकाचइत्यषष्ठः एकाचरत्स्न तु तत्रे·। कंडूयतेस्त्यतरद्यादित्वगतस्येत्यर्थ
:भाष्ये कंटूपि पिवतीतिप्रिचिशब्दद्वित्वकरणात्त नामधातुघटितनाम य[illegible]तिधातु चित्यर्थः नामधात्वेनसुवंतमेषु विद्यमाना

ल॰ श॰ शे॰

८५

नीत्रयाराणामेकाद्यौपप्येद्वमित्यर्थः अत एव पुपुत्री। यिषुनीत्याद्युदाहृतं भाष्ये अनोऽपित्यं रापनाच्छिन्ना स्वप्रवृत्तिः त्र
याराणामितिपकाचोद्दे जाद्दैः कद्दाहेरित्यत्र प्रवृत्तयाराणामेवोपस्थितेः प्रवृत्तधोधाभावार्थ कमावस्यनिर्णीयात्त्रया
राणानपुगपीह त्वंतत्राजादेर्द्वितीययोः पर्यायेणान्येषां न्तु त्रयाणां पर्यायेणाद्वित्वमिति वाच्यं सर्वावचनानां नच्छ्रारामित
त्रे पाठेन तद्वत्वाधिकारत्वाह विशेषणप्रवृत्तेर्व्यभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः तद्वत्राणामितिते षां मध्ये आदिभूतादच्चः पर
स्यैवेत्यर्थः द्वैधाह्यपिशब्दयोरिति नच द्विर्वचने चीत्यल्लोपनिषेधाद्यशब्दस्याद्वित्वप्राप्त्याविशद्रेत्यसंगतं नटभायावद्वंज
नानीतिन्याये नेकारसकारमहितस्य द्वित्वमास्याकायांनुभवेन नहि कार्यानि निषेधेन द्वित्वंनेचीत्यस्याप्रवृत्ते
नवयिमशब्दोन नामधात्ववयवः नामधातुघटकवर्णसवर्हेकाचामित्यर्थं नाहोवाम अत एव पुत्रीयियिषतीति भाष्ये उदाहृतं
॰यिशब्दद्वित्वेपिमनवयवेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वमिति नत्वोयोगोऽस्त्वेवेत्यनास्पयामतेयिशब्देसेवोक्तं॰ चं द्विर्द्वीयियु
तेतिरहंमाधवानुरोधेनत्रा आदिभूतादच्चः परस्येति भाष्यहंमते थेनरुचितं पि दंविवारापि चेतीतिमाधवेनहृष्यमीकाराग्रन्मते रान
रहं॰ रतिप्रस्रयमा ज्ञा॰ कर्त्तरिक॥ कर्मेह क्रियाकर्मव्यतिहारे वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थेन धातोः क्रियायां द्वत्ते रंत

रंगत्वेनतस्याएवग्रहणमितिमकृतलत्रे संख्यासंसा लत्रे द्वके यदेस्य वं॰ कर्मव्यतिहारविषये रत्यर्थमंमवेपिनकृत्क्रिमक मे
ग्रहणम्कार्थस्योचित्यात् जेनहेवद न्नस्वामिकंधान्यस्वद्रुव्यं हरत्यालनचनेनस्वीकरीत्या द्याद्यैकेटे वद न्नस्य धान्यसंख्यातित्व
नातीत्याहो नन्वद्यु क्रिसाधस्वभावे क्रियाणां परिवर्त्तनस्तु पोच्यते हारोमसंभवानिप्राणिदानंयती हार इत्येकोर्थ इतिद्यु संसा
मत्रेकैययातरहोद्यामा उ॰ व्यतिहार इति सूत्रोहाहरणस्यापामित्यवाचत उत्तस्य याचितावद्याणिपरिवर्त्तयतीत्यर्थ इतिकैय
दाचस्ववस्कदानप्र वंकंपरवृत्त्यंगीकारोहिपरिवर्त्तनेनअत एवकार्मव्यतिहारे हेवाच्येइति वार्त्तिकेकर्मव्यतिहारक्रियावि
निमयइतिव्याख्यानमपियुक्तंः एतेनास्यक्रियाया अन्येनकाणांव्यतिहार उत्तयात्तत्र नपयान्यक्रियामन्यः करोतीत्यत्र
रक्रियाभिमरइतिकर्मव्यतिहारं जयमंगलाकारः प्राह शेयतन्तथापितत्तत्साध्यत्वेनज्ञातक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यया
संम्मःपरस्परकरणाचसंःय्यांसमंप्रहतेराज्ञानस्त्रीति कैयटः तत्रवर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तरीत्यर्थं विनिगमनाविरहात्कर्त्तमा
त्रेप्रत्ययोचितेपिना। द्विवचनांन्तान्येवास्योदाहरणानि तत्वकवचनांतानिअत एवभाष्येकाप्यकवचनांतानिनोदाहृतानि
एवंच व्यतिलुनत इत्यस्यान्योन्यव्यत्यामेनलुनंतीत्यर्थः एतेनदेवदत्तनसहचैत्रो व्यतिलुनीतेइत्येकवचनांतप्रयोग

ल॰श॰शे॰ संगकऽन्तरा व्यवहाराश्चेति सूत्रे कथं चतुर्थ्यर्थे तृतीयास्मात्‌ एवं तर्हि अशिष्टव्यवहारे तृतीया च विधीयते आत्मनेपदं चेति
८६ सिद्धांतिनोक्ते इतर आह यद्येवं न्याय्यं येन सह पुत्रे तृतीया स्यात् दिहारितशेषविधिर्हि स्यात् तस्य प्रयच्छते इति भाष्ये च केचिदामे
विश्राणनयाः सहोपभुंक्ते इत्यर्थ इति कैयटे नञ्योक्तमिति परास्तं तस्य भाष्यस्य पर्यवसन्ना ल्वितत्वेनार्थमाधायकत्वाच्च तथा
हि तस्यै विश्राणनतामुपभुंक्ते इत्यर्थः केऽसंव्यतिहारे प्यशिष्टत्वप्रतीतेः तया सहोपभुंक्ते इत्येतन्मात्रेणाव्यतिहारप्रतीते
स्तत्र स्याच्छपन्ना तत्किं चीपपदविधौ॰ कोरितिन्यायेनाविश्राणन निरूपितवस्तुत्व एव पुंस्त्वं किं च धातोर्यं मीहरेरूपि
त्रावापि च नारी स्यात् इयस्यापि इति योक्तत्वात्तेनैवन्यायेन प्रथमो विना न सह योगस्तृतीया अत एव क्रियायोगे पुत्रे
णा सह आगत इत्यादौ कर्तृत्वे तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं तेन सहेति सूत्रमिति तन्त्रे उक्तं भाष्ये भाष्यकृ
ता त्वति फलगुत्वात्तन्न दूषणाभिनिवेशः कृतः एतेन भट्टिकाव्ये विश्वामित्रा आश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधा
द्धिकरोषीति गिरा मेराशिष्टं समनायं धर्म इति तेनोक्त इति धर्मो दासं तत्र तवरा यमन्यो व्यतिसेन्तु ममा पिच मेः ब्रह्म राम
द्विषस्ते प्राणिहन्त्रयेन राजन् पर्वं धृष्टे न कार्मुकेषु रतिरामवाक्ये न व धर्मेऽसाहेव प्राग्यां ॥ द्विषस्तु पेणाम मान्यो ष मे ८

न्तयोक्तिपोष्यन्त्यासेनभवतियेन घर्मे साधुक्तो हंयेनध॰ मैंगायुक्तानत्वमयं (धिनोत्र ह्य द्वि प॰ प्रगोहन्मीत्यर्थे केऽत्र यारम्भात
हमेः कौयेमपि प्रवैतिमुद्दमौ कोवें चान्चपि॰ वर्त्तमानसामीप्ये लट् रामवाणा यातेनमपुद्रस्मीपे पतितोमारीचालुप॰ मूरिष्य
तीत्येतन्नात्पर्यं केव्याति स्नेहरति प्रयोगोपि परास्तः येतोधातोरात्मने पदं प्रत्यासन्यातेहर्षक्रियायां तत्र क्रो ध्ये त्वासे एवा
त्मपदोचित्यान्वनाम सप्रोरीतिसूत्रे हृत्वुदान्हंत व्यतिमे इति तु छा हसंतत्रलिड्मध्येन द्विवचनाहिस्मानेएकवचनं॰ एचेति
सूत्रे व्यतिरेहे इति वत् हरयोरेहतस्य छौ इत्यन्नाच्च छौ इत्यमेवत्स्यादित्यतिसूत्रे व्यतिहरत्यथितथैव लोके लिकवचनान्तम
साधुत्वेवेति दिक् नेर्विशः नेरितिपंचमीनेर्यद्द्वाराराउं चित्नस्तयोत्पार्थकस्यविशेरित्यर्थस्तेनन्यविष्टाने त्याहोनहोपः परिव्य
वेभ्य इत्यादोवपिपष्ठ्यर्थे पंचमीत्यपूर्वघे इत्यत्रेः शितसूत्रभाष्ये अतएवन्यादीनामुपसर्गाणामेवग्रहणमितिदिक्
आङो दोऽनास्यविहरणे अङ्कअभिप्रायेप्यात्मनेपदार्थमिदं अनास्यविहरणे इत्यतेरेवप्रसिद्धत्वेनसंयोगवद्धि प्रयोगस्यापिवि
ज्ञेपावगतिहेतुत्वेन तस्यैवग्रहणमित्याह इहहातेरिति अनास्य ग्रहणमितिविहरणमितिविहरणाशब्दस्य क्षेत्रपाद
विहरणाद्यर्थत्वाभावबोधनपरत्वे कैविकल्पो यत्नमात्रेतात्पर्यग्राहकं इतिभावः प्रतीकमाहरहातिभिन्नमाह

न॰रा॰थे दानीमिचिंत्यमेवयन्त्र अस्मरणोत्राकारोरि॰ अत्रेम्या नाम्नेपदं नेतितत्र स्मरतस्यार्थस्मरतिविषयता द्योतकस्यैवभाष्यवल्ले
नादित्वल्लाभात्स्मरणापूर्वकैयह णोधात्तोर्द्वैनोतात्स्य यंग्राहकत्वेन। क्रियायोगसत्वेन डि॰ तस्यैवल्लाभात्स उ कारस्क अस्य
८७ चाशेस्यानुवादकः॰ एपंतस्यैमिभाष्यमाणंतस्यैवोदाहरणादिभिभावः हंत्पयोम्थतिगणास्त अगासि वृहंतेगत्य छत्वस्यापिसत्वान्नमा
त्वारिष्ठा इंगिसहस्वर्कविकालमित्यर्थः। श्राहैरितिअत्रज्ञि त्वास्तायामिन्तु के स्यानपदा ख्याहारे आत्मनेपदं तासर्वप्रा
हकर्वेपधिके आधारेसप्तमीत्याह धृनु विपद्य इतिः प्रकार इतिधर्मरत्यर्थः॰ ता— च्छील्ये नियमनतत्त्वभावना॰ विषया
इतिसमभिव्याहृतपदान्तरगम्या इत्यर्थः आलेखनंखननं अपस्किरत इति अत्र कृध्यातोः॰ खननपूर्वकोधत्यथ
हिंस्रेहे येप्रवृत्तिः अपकिरतिकुसुममितित इहालेखनाभावात्सुडभावः म्रियमाणो वृषभः पादैर्भुवमपकिरतीत्यत्र ह
र्षादभावात्प्रवृत्तिः नेष्यत इति अतएवभाष्येसस्तु कामेवोदाहरणमिह रूपं ते॰ गजोपकिरतीतिस्वभावाख्यानमत्र आ
नुतेडत्तिश्रृगालउल्को यः पूर्वकेशद्वंकरोतीत्यर्थ इतिकैयटः॰ शपइतिपरेतु उपलंभनेनेनात्मनेपदे भाष्येउपलंभ शप
नइत्यैवपाठदर्शनात्स्व उपलंभनंप्रकाशनं धातोः शपथकरणाकप्रकाशनेवृत्तेत इत्तात्पर्यग्राहकः॰ शपयमीत्रौवि ह

पर्ति तन्नतु प्रकाशनं स उपालंभ इति पाठ आक्रोशार्थोहीत्याहिव्याख्यानं वृद्धत्सन्दरोधेनेतिवहन्ति रेहाकायप
रिस्पंदरूपोव्यापारः ज्ञानमुत्रिछतीत्यस्योत्पद्यमानेत्यर्थः उपान्मंत्रकरणेर्थे वर्तमानादित्यर्थः संगतिकरणानुपाले
ष॰मित्रकरणमनुपशिल छस्यापिमैत्रीसंबंधः लिप्सायामितिलिप्सोपसर्जनकेर्थे वर्तमानादित्यर्थः उद्दिष्यां उहिस्यां किति
श्रयजि ज्वलतीत्यर्थः ल्यवंतंविनैवेति॰ वाकेवा सैकदेशप्रयोगम्यायेन अत्र तु शद्वो ध्याहार इतिभावः अस्यापुन
त्वं मन्नमानआहेमन्तु मित्यादीति॰ नद्य घटितवाक्यैकदेशावमित्यर्थः समीपमेत्सेतिवेतिविषमविलोचन सम
समीयमेत्यसंवर्हे आङ्गेशत्यन्ववइतिभावः वेत्तेरेवेतिभाख्यानादितिभावः अन्नीतिइ द्योरिति व्याख्यानादिति
भावः सत्रेजित्छातिग्रहणान्नोदाहिक अर्छेः संप्रवात्यस्मैपदव्याख्यानेयसम्म॰ छिपात इत्याद्यर्थं च॰ समानैति
श्रोति। कित्वाहुणाप्रामाणाद स्थोतिवाधित्वापरत्वात्सिज्लोपे हृद्धिः सिज्लोपएकादेशस्वसिद्धः कां उपाचादृष्टिं
प्रतिसिज्लोपोनासिद्धः यत्नु हस्वादंगादित्यत्रांगपहसत्वेनवाणोपरिभाषयाबहुः परत्वसिज्लोपइतितन्नतस्यावा
णीगयोरेकस्यानिकत्वात्एवमेवद्वित्रेः तेजापकससज्जीतीयायेहृतेनोगाधिकारस्यस्पेवागस्यनअग्रहणाचहृस्वा

ल॰श॰शे॰ दिमित्रत्रैंगपदप्रयोजनं तु तत्रैवोक्तं॰ अत्र ध्येयेन नितु मिज्ञलोपस्यासिद्धत्वात् परत्वाद्गुणाद्दीर्घागमस्य बलवत्त्वात् अमार्थं धातुके
८८ तिगुणो वृद्धो सिध्यतीतिभावः परे तु त्वा त्यायामजितप्रहेमवतो वृद्धेरंतरंगत्वेन तत्सकृन्मिज्ञलोपो दुर्लभस्तेनैकवाक्य
तयापवृत्तेनेरपितदेलोपप्राप्तावोचितः किंच मिज्ञलोपस्यैकादेशे इति सिद्धत्वमपि प्रत्यासत्त्यामिज्ञलोपनिमित्तकैकादेश
पत्ये वोचितं न तु प्रकृतविषयमपि तत्रैकदेशपदे सामर्थ्यं॰ नवशादी घपदापेक्षयाल्लघुत्वादित्याहुः मासमरते
तिसन्निशास्तीतिसूत्रे पुषादि मित्रत्र्यायोगविभागस्य मध्यात्परस्मैपदेष्वित्यस्याप्यनुवृत्तिरिति भावः अत एव समासमभीभ्राः मंक
त्याहुवसुपागमेरात्मिभट्टिः संगच्छते नेहन्नोचस्य ह्यमेतेन॰ परे तु शासदृदि निसूत्रे ध्या आत्मने रत्वा दावित्ववाप्राप्यय यम्सः प्रा
सेरद्विः हितलस्यप्र हसामिति भाष्यमपावायसर्वीनि शास्त्रीत्य त्र परस्मै पदाधिकारा आशास्तेर्दृशेः स्युक्तं केवटे नके वास्पति
वक्त्रीत्यनेनसत्रीत्याह योगविभागस्य फलं निरूपयितुं मशक्यमत एव भाष्ये प्रकृतावार्त्तिके धातुद्वयमाधारगापनमा गा
सम्मतेत्याद्यौतान्तं नं एवं च भट्टिप्रयोगद्वयस्यापि चिंत्यमित्याहुः अकर्मकादित्यवतिसमोगमीत्यत्रोपसंख्यानत्वादिति
भावः नवसमोगमाहिपुचिषादीनामुपसंख्यानमिति भाष्ये आदिशब्दः वउवबनान्यासमः ज्ञानुवरत्यत्राप्यपानुपसंख्या व

नेनसकर्मकेभ्योप्यात्मनेपदे इरकर्मकादिनेवेत्यसंगतमिति वाच्यं तेनैव सिद्धेश्चोपसंख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः नहि तत्र सकर्मका
दिव्यत्तियेनाकर्मकार्थमिदं स्यात् भाष्ये धृड्वचनेन तु प्रयोगमेदाभिप्रायेणोत्याद्भःवहतीति प्राप्ताणार्थस्य वहतेरर्थान्तरे वर्त्तनाद्रेसे
इनेहविशिति भावजीवतीत्यत्र जीवनेकर्मधातुर्धृतमत्ते अकर्मकत्वं च प्रथगुपस्थितेन च्छाद्युविहितं कर्मसंज्ञकानन्यपर्थे
कत्वस्य हेचेद्रमु पत्र्यात्मनेद्दितिसूत्रे भाष्ये वर्षतीतिदर्दविंत्ये अत्र प्रसिद्धयाकृद्दितु परस्मैतत्स्य प्रविशपुरीमित्यादावि
चान्वयसंभवेन तत्र चकानुपादानमात्रे नत्वेनावता कर्मकत्वन्याय्यं॰ कदाचित्केवलयोजनं वये तीति प्रयोगात् अत एव
तत्परसूत्रेस्युक्तो येनिर्देशःश्रतिमीनेक मृपाहायन्यायेनासंबद्धत्स्वर्थेन्यायशब्दस्यानुप्रयोगः प्रसिद्धत्वात्रकृतःकदा
चिन्नप्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तः इति धात्वर्थेतमेनत्स्यानुप्रयोगाभावो नहि भवतिजीवतिप्रमाणानि तीति
केयटेनोक्तमा वरीत्याःकर्मकत्वस्य भाष्येनुपलंभाच्चेति॰ कर्मणो विवक्षा नामकर्मविशेषानुवादविवक्षामावश्च चितस्मा
वेहिकीयथामलोदान्हतेन त्र तिचोधं भावोलादीनां साधुत्वं॰ कृ चिन्तु कार्यप्रहतेत्रिवेलायीतरविवक्षापक्षानुत्तद्विवक्षा
यथाकृतप्रवीक्षटमित्यादिवत्त्रिविषये॥ किंच कर्मणो धात्वर्थप्रतिसंबंधसामान्येनान्वेयदि वक्त्रनतु कर्मत्वेनेत्यय

भ॰गी॰श्री॰ ३४

मप्यविवक्षुपदार्थः अनतस्वमातुः स्मर्थेन इत्यत्राविवक्षितकर्मतयाभावे ल्युट्‌ ज्ञो बोधार्थोयमुभाष्ये हिता अय इत्यत्रापि हिता
तुरुषार्थिहिता थैस्य यो नूतं स्त्रागु जेन ज्ञानात्ती जिपत्तौ तेम्यो तुः समर्थ तरजिवदे का विच कृत्। तलेने दं पत्ति ध्यागता थमिस्पष्यास्तामिति
न्ये·भिधन्नामिति मो पर्शगोम्यं स्तद्योः सकमकात्‌ दिन्ये तमेवं व[illegible]नुमपा सन्त्वादि दि निभावः स्पष्टायो· स्य हाविषये रत्य घ
ःस्नाहपञ्चे· शाहनुएव हृतेरीतिभावः बेः शत्रुशौडः कर्मकारक पस्मेनतः कृज्ञोविप्र वाशानेने पहामित्य पंसूयोगापा
धयरतिय थाशास्त्रेनयत इत्यत्र नयतेः प्रार्थ याम थः शिष्यादिमंसानत्तंमृतत्फलतेर्यामानमवो ध विषयः एवं मागावक
सुपनयते इत्यत्रविधिना वेदाध्यायनफलक सुपनयमाख्यं संस्कार ग्राम्यत्तमीप प्रयाणं नयते र्थः एवं वाहिमो ध्याय
कत्राचार्यो भवतीतित्राचार्यकरणीमात्मसमीपे विषयः कर्मकरणानुपनयते इत्यत्रा प्रममी पप्रायणं नयत्यर्थः
तत्सूत्र इति हानकरणाकर्मैवेति तत्मानम बोधविषय इतिभावः कर्तृस्य कर्मत्वे ति कर्तृस्य कर्म कारकं मत्ती त्यर्थे
ःशरीरशङ्केमेति· श्रीरता हानयापत्रस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य ताम्यस्त्वार्यमवः अवयवानांत्तु सर्वं भवि शेषणात्तस्या राम
त्वमेव इतिभावः कर्तृस्येति किं·गृत्तः औयो विनयतिन यतित्यमेतु विश्व थमि हेत्र कर्तृ गोपि क्रियामलेन ३

र्णित्पोरुषमितितुपमाह इत्याहुः व पपराम्पा अस्पानि यमत्वं हृत्विसर्गेत्यनु वृत्यावोधथं विधिपेतु अनेनैव ग्रहेमोपाम्यामि
तित्त्रेनपप्पहृणावैष थ्यो पत्तिः प्रान्ताग्रं मेड मेव सिद्धेः केः पाहविधात्तनाम नेकत्र यन्तुं बोधयितुं सत्रेपाहकिहरणाद्वत्तु
नंकृ अनुपसर्गा हाद्वृतं सत्रेति ठिअ शीर्लिङ्क च तत्रास्यविकरण्योतिय मो वक्ष्यी यामित्यर्थे त्तायुकतापमानु हानं उ
तद्दति सत्रस्य भाष्यप्रामाणापात्तमित्यमेवाति· पर्वविषतिपेधे नेतिमावः सं मति भ्यां तत्वं का पर्वकं स्मरणामा भवति
।योगो विभज्यते इतित्र अत्र हत्यादिक मे वमानमासमानइति· शिष्टैः स्तूयमानो हिभासेतत्था चोपर्युपरिशास्त्रार्थप्र
तिभासात्नुपूनि· निर्वहति तेजोमे गेतुनशक्नुयादिहितु मितिभावः स्थानेइति शास्त्रवदतः इति वो धोत्रं शास्त्रविषयके
ज्ञानवन्ते मन्नसावुध्यत इतिभावः यत्त्वत्वाहुः हेस्त्रेवदत इत्यस्यतद्विषयकर्मत्वाहमाविकौरातीत्यर्थः किंव
हंतइमिवेमत्वाहेतुकं नाविधं मापतइत्यथेंव हेव्यक्तवागर्थेत्वेनव्यक्तवाचामित्तुपादानमामर्थ्या ह्यषोपमिद्धत
ंव्यक्तवाक्तं तेणवेग घ्नतेतेनवारत नु संप्रवदे लोकेकुत्य इत्याशेनारसितिविरमुमनिद्य नीतित्तं ग्री प्रतितदिशमोचि
त्यजौ निकानिरिपं तहालमनुष्यासीनामिति· समुच्चेत्यादिकिं। क्रमेणास्मयेव इति· द्विभाषाविविप्रयुगपत्स

ल॰शे॰ रविरोधेन कथनं विप्रलापः भाष्यमिति। गाथं चन्द्रा देवयग्रहणमिति भाष्यः समस्तः। तृतीयेत्यादि कं चभी ल्यो को संचरमी
पू॰ मंचामुंचद्देवलेति गाथास्व। इह माशिष्टव्यवहारे रथ्याते। गानपूर्वकं मो गेत्रेहा गाधातुः सत्रह्याय मिति शरेमिति सत्रे भाष्या
नुपर्वंत्रीवषष्ठीस्य [illegible]प्रहन्त्रिमिनिलभ्यते। स्वाहिकर्त्रिको करगाी त्वीकार इति चिस्त्वप्रकृतिविकृतिभाव्या विवह्निगा
नत्वस्यानुसर्वत्राः स्वतोत्पादनेहस्य वृत्तमत इत्यनुत्पत्त्यानिपादिकामिति बोध्यं। एवं सत्रेस्येव [illegible] एवंचतस्यस
कर्मकविषयत्वेन सकर्मकस्यैवेति पधोकर्म के तु यत्वात्स्वेवत्सुमनरेपात्मनेपदमितिभावः प्रत्याः इष्यो। प्रत्यास
त्याश्रुधात्व [illegible] विशेषका वेषप्रत्याडोग्र। त्वे तैत्ती चर्म [illegible] वेन्याशये नाहकर्म प्रवचनीयादिति। नैहिसेवंधपारेछेदकान
क्रियाविशेषकारकस्य इमेव। एवत्सतः प्रत्यासत्यासत्तः पर्वरत्वे यं त्वाभः प्रकृतिगतमेव निमित्तं सनात्वेवधामि
प्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। ननु शिशिक्षतीत्यादौ शहादिषि पयशदेगात्मनेपदविधानाद्विपयमनंतास [illegible] पि गा
प्राप्नोतीत्यतआह दाम्भेहेनेमि। स्वरानुपसर्गात्स्वरालोपसर्गो येसर्वः। गोरगौ। इह वा कात्रयं स्यादिति अत्रगोयत्कम
गोचेद्धिनिचसकर्मेति वसत्रस्यादिसंनेनाधं व्याख्यातं। द्वितीयं भाष्ये ऽगाविति कर्मात्रक्रिया। यन्न हीम

तासंवंधात्तवद्धेनतद्धाहाद्दे पान्नैव चेदित्यर्थ त्वाभः तच्चात्र सन्नैव प्रतिपाद्यतां किमेवकारेणेति वा अंशत्र ध्यारोपितप्रेयुगा
द्वितीकश्चायामधिकप्रवेशोपितन्मन्त्रा वाच्यकृत्यावाक्यैवेपथ्यपद्मेः तृतीयं भाष्ये अत्र गोयत्कर्मेत्यादित्रत्र पर्वंवा समनुवर्त्त
तेकर्मशद्व अकारकृपरो व्याख्यानादितिभावः सकर्मेतिसर्वनाम्नां पर्यायेणोद्देश्य विधेयान्यतरलिंगतेतिभावः तत्राससतिप्राति
वंधकंशद्वेशपतावद्वेदकावद्धेहेनेदकावद्धेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया ऽ तांपुत्रावस्थास्यकर्मकारत्वोकत्वावद्धे
देनगोकर्तृत्वलाभंत्तनस्वदेशोगोयाचेतव सत्तंत्रं छेव त्रोगांयाचद्धनिय्यलहतेन। वस्तदत्तोगांयाचयतीत्यादौ नात्मनेपदं। यद्
झकेपोपसतातिस्पष्टार्थः। ननुगोचोर्हतिवर्थेअगोयत्कर्मसकर्तृस्त्रकृत्रेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्त्यायत्रात्मनेपदं तत्रेत्य
र्थत्वाभाहितिचेत्रयत्रद्धवृंदस्य शार्थत्वात्तत्रत्रफलकत्वेनानुभाष्यान्तिकत्वाहर्युक्तेति प्रामागिकाः अगावकर्मका
द्विति यत्रकाप्याप्तावस्थायामकर्मकाहित्यर्थेन प्रामिरितिभावः प्रवेविप्रतिषेधेनेतित्रत्रचमानदेशयत्तेराजेतिभाष्ये
हन्तेर्गामरस्तोन्निमोकर्ये विवहृयेतिभावः अत्रकर्मस्याक्रियत्वाभावेन कर्मकत्वयुपिशवादित्तत स्वतिफलवाचकात्तत्वयि
करगोवपारेरत्वर्थः। पुनरायर्थस्येति गांपतस्य तद्दुहितेर्थलहणगां गांगादिपरस्य नीरलङ्गायामपिचा श्रप्य तिवतगोच

ल॰शे॰ स्थितिरितिभावः प्रथमतृतीययोरिति · सर्वनाम्नोऽवृत्तिमाचष्ट इति पुंस्त्वात् एवं तृतीयकक्षायामित्यत्रापि · यावन्तीत्युक्तोपानमयानीयाम
५१ र्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते ताभूमयः कक्षा इत्युच्यन्ते यस्या इति · चतस्रोऽप्यारोहन्तीति हस्तिनं हस्त
पकाङ्कुशेकाककक्षा · तेनाऽऽरोहणव्यापारीत्यर्थे तीतिः स्यादतो मध्यमायां कक्षायामारुह्यते हस्ती स्वयमवतिष्ठते तत्र त्र्या भवनमात्रम
र्थः ततो रोहणारोहन्तीत्यनेन समानार्थो हस्ती योऽद्वितीयचतुर्थी तु यवाकीर्णव्यावृत्तम् भवता · उदाहरणाक कोपपादिकाचं · ततोऽवा
पारम्परोऽध्यारोहयति हस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणभूतानाम् तु कं नाम भावु मगमवतरन्होऽरोहन्ती यत इत्यमाच्चनान्यगमवनं गंपनेपि प्रति
पद्यते · अत्र स्यां पंचमी प्रकृत्यर्थे तेन कर्मकर्तृणि · निवृत्ते मेषशाबुद्धान् पाकृत्रार्थे णिजन्तात्तत्र इति अत्र पंचमीत्वं यथाकथंचि
दुपपाद्यं स्थमवनमथो देशस्थितस्तु कुल्यो व्यापारः तत्र कुल्यो व्यापारस्य स्वतन्त्रभावेनाऽत्रा धुक कक्षायां स्वगमवने स्वत्वसंस्य
योग्यतानिश्चयेनान्यगमभावनीयाकर्तुः प्रवृत्तिरितिप्रतीतिः अन्यथा शिलायामंकुरोत्पादहनायवाप्रवृत्त्यापत्तेः द्वितीयायां
तु मयोऽभ्यासस्वव्यापारेणोवप इतिरितिमोक्तपूर्वप्रतीतिः तृतीयायां स्वगमवनेनवस्तावत्प्रवृत्तं हस्तातन्त्र्ये माध्य कर्तृप्रवृत्तिरि
तिमोकर्यम प्रतीतिः उदाहरणे तु हेमाध्यमपि न स्वव्यापारमित्र प्रयोजककव्यापारापत्तेः इति मोक्षवोति शयप्रतीतिरिति वाच्यं

अथ फलहेतुत्वे प्रतीयते उत्पन्नेनार्थीप्रतीतिर्नेतु तदुच्यते तंतयोरितिमच्युतिनयाहिक दृशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो हत्यर्थः
हिहर्गमत्यर्थ इति यद्धितु यदि मित्त्रभाष्यात् · तद्वच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वे नैव ग ... कर्मत्वमत एवार्थकर्तृस्यान्ययः संयोगस्य कर्तृ
र्यम्पत्वान्न परिगमानस्यान्यगभवनो हि नाउसंभवान्नस्याऽपि मानसो बोध इति बोध्यं यदूहे इत्यत्रापि पच्ते क्रियासाम्ये निवृत्त
यैवणाद्वितीयकक्षामाहाय वोध्यं · तस्मात् अप्यतस्य लम्बात् आधिकमात्रव्यवस्थे हे त्वेतास्ही यप्रथमामाहायायितद्दोध्यं अथमपि
पक्वत्त्वेहरिणा केषाञ्चिद्धेवद्ता हेव्यापारोयः सकमकर्मविना हेवदत्तोटेः फलादिषु विवक्षते · सप्रह्मप्रयोजककर्त्रोरम
तरणापि कर्मणीविवक्षते तदेतस्मात् अथः स्वीकृतप्रपणाकर्मस्वस्यकर्तुः प्रयोजकैः प्रेरणान्तरसंबंधे णपतेत्वेनाभिधीयत
इति · प्रेरणा स्वीकारस्योक्ष्यति शय्य प्रतीतिः प्रयोजनेः प्रेरणान्तरसंबंधे · कर्तृ विषय प्रेरणान्तरसंबंधेतेनस्वाविषयप्रेर
णामवेत्र स्वस्मिन्नस्मीतिहशितं अत्र पक्केस्वयंहूतीत्यस्यषुं निदर्शन · आद्यपदे आरोपावृत्तीसापेक्षात् तस्मालोटनपेक्षतापिति
दर्शनं द्वितीयकक्षायां नत ऽ.ति · नन्वेतस्य समानार्थाऽतेभो विनयापूर्वस्यापिवक्तुं शक्तत्वेनैतामादयाक्रियास्यस्यमत्रापि · न
च सागापतस्यनमलभतानन्नर्ते द्वाम्यरापंतधान्तुप्रकृतित्वेहिर्णपतमत्वान्वमितिवाच्यम् एवं हि भिद्यत्नमेषणाचतुर्थक

ल॰ शशो॰
६२
ण्यर्थकर्मणः कर्तृत्वमाद्यकर्तुरादायोपपद्यमानमनुपपन्नं स्यात् तदुर्थक ण्यर्थो तत्प्रकृतिकर्णपं तत्त्वाभावात् द्वितीयकर्म
स्य प्रकृतिकर्मपतत्स्यैव तत्र सत्वात् न च पदे र्थकाद्यर्थक मूलकाद्यप्रयोगात्क र्णान्तरे र्थस्य तत्रागो द्वितीया मा मूलभूतात्र
णिजाद्यक कार्थैकदेशस्योदाहरणाभूतकर्माद्यर्थीत्यागः द्वितीयककार्थैकदेशस्यापि तत्संज्ञात्वाण्गाद्युत तस्यात्र अपि फलत्वेने
व मूकृते रणि वाच्यं कर्मण्यो मूलमूलिभावस्य तत्र भाष्याकृराद्यनोस्त्वात् ओतभावितरायर्थक कार्थस्य धातोर्निर्देत्तृमे
षणानां कृत्वाशोचिकृतेतस्मे मानो र्थापतस्य योगेसायस्योप्यपित तत्फलत्वात् कृते स्वतन्त्रार्थमूल कात्तत्र द्वौ द्वेः मत्वाद्विति
येत्रगमकं विनोत भावितस्य पितायोत्राभावात् - आणाविति किं - मिद्वृत्तमेषणोप्रयोयक्रीय द्वितीयकक्रीस्यवा मतो
हेतुत्वाराणां द्वितीय हेतुमयासोह शर्यं तिभवीभकैरित्यत्रेवमाभदिलिक माने प्रयोजनकस्यापारस्य सामविषवीभ
वनमेवेति हि कुः मध्व पाययत सद्यो मोसलं हयितोमिकेश्मामा नसुरवा भोगविश्नमो त्यादा नेमुहुरितिमाद्वि शलोकेश्ना राम
मानसुरताभोगविश्रुभोत्याहनं दर्शपिति तिशेवः समधुपिवमि मधुपाययवतत्स्थाहनेनैवात्मनेपदं भ्रुनित्यैन जयमगल्प
यांकेसाणरोह यतेनिषादिनमिति चैवात्रापिणौ चक्षुस्सेव आत्मनेपदमितेस्य स्मरयत्वेतिमिनावहस्वः अपरेतुक ए

र्तरिकर्मव्यतिहारे इतिसूत्रे क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिसूत्रकारशिक्षां कुर्वतो वार्त्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभि
प्रेतमिति णिंपतस्य व्याकर्मपद्गणं पतेन देवकर्मभवतितदात्मनेपदमित्यु पत्त्रमवार्त्तिकस्य कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्या
नं न युक्तमित्युभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपर एव अत एव तद्व्याख्यानभाष्येपि कर्मशब्दप्रयोग एवकृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः
नापि कर्मवद्भावस्वात्रमकर्मकाणां प्रतिषेधो वार्त्तिककृतोक्तः तत्र द्वितीयवाक्येनाणौ यत्कर्मणौ चेत्तदेव कर्मतिकर्मान्त
रनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते न त्वणौ कर्मत्वं तत्र वाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्यैकस्यां क्रियायामुभयरूपत्वास
वात् न च दृश्यते भवो राजानमाजेति भाष्योदाहरणाविरोधः स्वरूपस्य कर्मणः स्वत्वादिति वाच्यं तद्भाष्योदाहरणप्रा
माणापदर्णा येकर्तृकर्मणोतद्विवकर्मख्युहाले तात्पर्यात् कर्तरिकर्मेत्यूतः कर्तृग्रहणमनुवर्तप्रथमयाविपरिणाम
यच्च यस्य यदित्येकर्णांपेणायमर्थो नलब्धः कर्मान्तरनिवृत्तकवाक्यफलं तु आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमा
णो हस्ती स्थूलमारोहयति मनुष्यानिति भाष्योक्तेः तत्र हि स्थूलमविवेके कर्म तत्समूलं न्यायपेतानस्यामनुष्या हस्ति
णो हस्ती स्थूलमारोहयति मनुष्यानिति भाष्योक्तेः तत्र हि स्थूलमविवेके कर्मान्तरत्व प्रतिपादनायैव कजांशाद्व्याहिक मत्वं अ
नमारोहंतीत्येवमौकयोतिशयप्रतिपादनाय प्रेरणाद्विवक्षप्रतिपादनायैव

ल.श.टी.
प्र३ त्रोर्ध्वदेशः तत्स्थवृक्षाग्रतदुभयसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः स्थलशब्दे नगजस्थस्थकाष्ठादिमपमुप्रवेशनस्थानमस्य
तेनाजोर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारेणानभ्यासेवनरूपेणात तस्य वृक्षे संयोगोऽपि जात इति सोऽकर्मक एव धातुः शयोत्र वोध्यम् आरोहन्ति
नित्यं हस्तिपका इत्येषा नारोहयमाणास्त्यस्मैव कर्मत्वम् तात्आरोहयमाणास्त्येतत्स्त्रोदाहरणम् प्रदर्शनं हस्तिना र्थंय यान्तत्रा
नेनात्मने पदं तथात्रापि स्याहिति तदाशयः किंचास्तोदाहरणस्सन मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति मल्लवृक्षामापितान्स्य व्
नारोहयतीति स्थलकर्तृत्वारोहयमाणाहस्तीति शानज्जैनमप्योगेणामनुष्यकर्मकारोहणस्वरसतो हस्तिना एव कर्तृ
त्वप्रतीतेः शब्दशानजाध्यतात्यानास्वभावतः क्रियान्तरमाकोकृत्वान्तः क्रियान्तरस्य चानुपस्थितेः एवं चुम्बदी त्यामलकु स्वामि
रूपाणां गौणकर्मणो गौणकर्तृत्वाभावात्प्राप्तेः प्राप्तुदाहरणासंगमित्यवक्रहणीयतस्य च दृष्टान्तादयित्व नित्यं तमेवाच्यायेत
किंचकर्मपदस्य क्रियापरत्वे समानक्रियात्वप्रदर्शनाय हितीयकृताप्युदाहरन्तु मचितोऽकर्मणः कर्तृत्वे वाधता राम
यपधमकर्त्रावदितिनत्तद्वृत्त्याकारकपरत्वमेवाभिप्रेतल्लक्ष्यते एवं पश्च मपृघट्टकेनाकर्मकाणामेकाणामे
वैतदुदाहरणान्नमन्यमानेनसकर्मकाणाप्रतिषेधस्सत्र कृतानुक्तेच्वनमत्रातित्याने सपिकर्मवद्भावाम हस्त्रिमन्यता। रा

नेनवाचाय्येहेशीयेनकर्मकर्तृत्वाभिहद्विमित्युक्तेऽत्रनात्वामेरतिप्रतिषेधस्य प्रतिषेधसमर्पणं पेहमित्याशं मान्यानार्थे
कानांकर्तृस्वभावकत्वान्नत्र कर्मवद्भावस्येवाप्राप्तेर्निषेधेन फलमिस्तेनमुख्यमप्रद्यहकेनरूपत्रवेपश्यत्रावायेदेशी
येनशंकिजेयुष्मातवाद्धानविषयेकर्तृस्वभावकत्वाहप्राप्नेर्निषेधवैयर्थ्यन्तथाकर्मवद्भावाप्राप्नियोग्येविषयेत्रात्म
नेपदार्थसत्र भित्यात्रायेनाचार्येणातदेवत्रापयतिभावतत्स्वंवर्जीतियकानामात्मनेपदंमितिविधर्थमिदमितिमीयप्र
घटकेभिद्धीतिनन्तत्रसर्वजातीयकानामित्यस्य कर्तृस्वभावकजातीयानामित्यर्थः तज्जातीयत्वे चकर्मवद्भावप्राप्य
योग्यत्वेनाएवं चकर्तृस्वभावक्रियावत्त्वकर्मकाणामण्यस्याहाहरणानीतिद्वनयतोहात्तदह शयनेभन्ता नताजे
ति। अतएवद्वितीयपक्षन्तु सादकर्माकयोःप्रेरणाद्विद्विप्रदर्शनवत्प्रेरणाह यत्नागोविषयाहाहरणाकर्मकेऽपि दर्शने
नक्रतमाद्यपक्ष एव तेन तत्र द्वितीयकात्स्याप्युदाहरणामितिमत्वेन। किंचमुमीरायोनद्यामित्याहो गम्भीरेन दीनीरवो
धेनले क्रियाणां सर्वथाह केन यागभीराहियह प्रापकावदिह कर्मपदस्य शाचक्षसा येकमन्वयावा नोपपाद्यि
तुं प्राक्तः नचकर्मपदग्राचूर्णितस्यापवृघातितस्य नत्वर्थसंवद्धलक्षगोमितिहोषोऽतएवशास्त्रस्य शास्त्रीनिवास्म प्रेरणाह

न॰शा॰शे
८४

पेक्ष्योऽशास्त्रेणासाधुतया बोधितस्यान्यार्थे लक्षणयापि साधुत्वस्य क्रमशक्यत्वात् तस्माद्दर्शनविषयीभवनसमानाधिका
रणामेरणागत्वविवक्षारोपितावाणिजर्थे णिचः साधुत्वेऽकर्तृत्वं चस्वस्योपपन्नं त्वन्तावर्णितार्थे ज्ञधीन्नग्भवनेऽनुकूलव्या
पारयोः प्रतीत्यनुपपत्तेः यत्नेऽयं पंचम्या मवस्थाया णिजनुपपन्नं चेच हरिणानिवृत्ते प्रेषणाद्यातोः प्राकृते पंचप्रतीयते (नेऽदं तुक्तमिति)
णिजुच्यते प्रवीतिपचतेरर्थे सिध्यति नेविना णिचा । सूत्रपतः पचतेरर्थे सर्वथैवावभिष्टनेतदद्रुहरणोगोचन्तुल्यापत्तेमप्रतीय
तेरत्युक्तमिहमुक्तन्नजीवक हेतुहरणाभृतपंचमकहेतोभयमाधारणोमत्राहिणीयक ह्यायान्नगभवनसमानाधिकरणैर्व्यापा
रोर्थः तत्रोणि चाटनीयाकाह्वातत्राणिजर्थे व्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य चत्त्वागेष्वारूढत्वात्तेहस्तीतितु यो कहेतुतत्रान्नगभवन
समानाधिकरणोत्प्रवर्तनात्वेनापि विवक्षितेव्यापारेणाव्युत्पादरणाभृताकहेतोः एवं च तस्मात्युक्तं पंचमकस्मार्तं स्वरसतस्तपपद्य
ते एवं च पद्धतिपत्ताहर्ययोरपन्नत्वेसमानाकारोऽभिप्रायएव । एतत्सर्वं मन्वाख्यानोपाधायमात्रमितिबोध्यम् एवं च समानक्रियत्वा राम
संभवोपि बोध्यः कर्मवद्भावाभिसिद्धमिति प्रतीकमुपादाय सावयमिकेहरोहे वत्सनेनत्सत्रकेयदेपरस्मैपदं तु तद्दीनावाध्यं प्रायेणा
त्मनेपदपाठप्रवतत्त्वे हृष्टपतेकरिष्याणिद्वांतानुसारी त्यमः एवं परुवेचिंत्यः भाष्येनुक्तेः दर्शयतेरा जेत्यत्राणावकर्म ८४

काद्दित्यस्याण्यन्तेः संभाष्यप्रयोगो न मानं त्वयाणावकर्मकादित्यत्रौ द्वेश्यभावद्वेहकावद्वेदेनान्वयस्पलोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वया
मणातावस्थायां वृद्धेदेनाकर्मकत्वप्रतीत्या उत्पन्नताविद्यमानकर्मकेष्वेवतत्प्रवृत्तेरीदृंवाणावेव सकर्मकेविधित्तिविषयत्वमेवाणौ विभाषे
पप्रवेस्तासमानवाधनेवमानेपुरुषामइतिप्राहुः विभाषा व इत्यप्राप्तविभाषेतिनाचेति सूत्रे भाष्यः स्वरितञितः इत्यादि पंचसूत्र्यामनुव
र्त्ततेकर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयेऽत्रात्मनेपदमितितदर्थः अथापितत्र कर्त्रं द्योतकमात्मनेपदमेवमपिव्याप्तिबृमीतरत्या
दौव्याप्तिस्यां चौत्तितेकर्मव्याप्ति हारेत्यात्मनेपदमिवेहापिप्राप्तोन्तीतिप्राप्तविभाषे वे ति तदाशयः इत्यात्मनेपदं प्रक्रियायां कर्त्तैव यज्ञतिका
र्याभिदेशोव्यतिरिज्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवेदशाइतिमतेत्यमेव कर्मना वाध्याऽत्र भ्रान्त्या भाष्यस्वरसोप्यत्रैवेपदेकोऽठ्य
त्मत्वेपिभाषेऽशास्त्रेतिदेशकार्योतिदेशयोरभेदएवमभिचेत्तनः गवमग्रे पि के चिदितिमैतद्भाष्येइष्ट्रपुम्नेनाकृत्तिवान्यत्रोपेतस्यैवानुवृत्ते
चैवोभागविभागः वुधयुधच्चत्राकर्मकाणां पर्सतमाविनशापूर्वत्वेनमोपसर्गाणां विनवासकर्मकत्वेतदर्थमविनवृत्तकर्तृकार्थं चाकगहु
णोविनववृत्तकर्तृकाणांस्मकर्मकेत्यं प्रीतिर्भक्ष्जनम्भयोऽज्ञमयतेरत्याहिप्राप्तमाहि कंपयदाभजनः प्रीतिज्ञानयत्याम नत्त्वम
ताप्रीप्रुव्रोजनयेतरणिशापंनागरणोमा धुंप्रयोज्यकर्तुः शोषत्वविवक्षायामक्ते जनस्येतिषष्ठीत्याहुः निमरणाचत्रत्ने मि

ल०म०टी०

गगगाशब्देन न पाक्मीतिमत्रे पाथयगात्पानमपिन्दात्दाते॰ इर्मांकिमाचामयमेन च कृषीरतिश्रीहर्षप्रयुक्ते हमाभितपस्यैतन्मुखचंद्रबं
प०५ द्रिकाभितच्यैनाचामयतेः सादरगात्मानत्वात्कर्मणाकनयानिगरगाघन्चाभावाश्रोनेन परस्मैपदमत एव चकृपीः कमंत्वं मानां
थेत्वादितिवोध्यं॰ वदिक्तुत्वगोनवनैकस्तात्त्वापारएव यानं सर्वैद्विवागा च स्वमतेनिष्यविषयकेन्कुत्व सेहत्यायेस्यैतरे योपनिप
दिमश्चात्वाह्न नलह्कगाकिंतु मुख्यमेवमिगरसांतद्वाविंत्पएवोच्यप्रयोग इतिवोध्यं प्राप्तस्यैवायमितिःश्रनंतरस्येतिस्यायादितिभी
कृत्रगावाचित्वविहितत्वादितिकिं सुष्वंति वीहयस्तान् शोषयतेत्र अकर्मकात्णिकर्तृकर्मणितत्प कुर्तेकर्तृ कारयते॰ इतोरति॰ दमि
कर्मकोपिणन्तस्मामारणाचेअनेएवहेभिःसकर्मकस्येतिहिवादिस्यग्रंथेनोविरोधः परेपक्षेअकर्मकत्वेस्यसत्त्वप्रमाणत्वेपि सक
र्मकत्वेमानंचिंत्यमित्याहुः वासयतइतिलुगविकरणापरिभाषया दादेःसकर्मकतया चेत्यादेरेवप्रवृत्तयगांव तेःपरस्मैपदं स्यादि
वेतिअनंतरस्यितिन्यायेनयोगद्वयप्राप्तिपरस्मैपदस्येवनिषेधादितिभावः यायवतीति॰ प्राच्यांमिति युक्त॰ इतिपदव्यव
स्थामार्चधातुकेयकू धातोरेकाच इत्यतोधातोरितिविनाभावे त्यक्तोभावकर्मणोरितिचानुवृत्तेत्यादेः॰ फलोत्पत्त्यनुकू
नो व्यापारःफलंतंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेनद्वात्वर्थविशेषणात्वेसत्तीमदात्वप्यात्वंअन्नेकपद्ययोगणाशनंचतनावेजन्म

क

इतिफूत्कारत्याग्रादीनांक्रियात्वं धात्वर्थत्वंचवोध्यं वित्तुअतएव पचतिपाकंकरोतीत्यादिकर्मणाकृत्रासर्वधातूनांविवरणमितिभ
वादिसूत्रेभाष्येसुष्ठुं॰ क्रियात्वंधातुवाच्यत्वसमानाधिकरणोजातिविशेषः तत्र घटधातुत्वेच जातिविशेषः तत्परिचायकंच
भूवादिसूत्रे॰ धातुत्वनीतिः तद्वाप्य पचित्वादिनैतत्त्वेः फूत्काराद्दीनांचतत्त्वहमेणशक्तनाप्रामाणिकत्वाच्चनानाशक्तिकल्पना
नदोषायधातुत्वंतुनशक्ततावच्छेदकंतत् ज्ञानातोपिवोधात्सर्वधातुभ्यःसर्वक्रियावोधापत्तेः आमकत्वेनिअकर्मकाणामप्यं
शाद्यवाभिधायकत्वात् फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्येसकर्मकत्वंसमानाधिकरण्ये अकर्मकत्वंवोध्यं॰ धातुवाच्यैर्नकर्मेतिकर्त्रै
त्याहेतत्याल्लक्रमूत्वादीनिभावः सामानाधिकरण्याभावादितित्रसत्त्वभत्ताक्रियायाःसत्ताश्रयकपुष्पदादिसामानाधिकरण
संभवइतिभाव्नामकृदच्येति॰ तिङन्तघोत्यवचः लिंगाद्यनन्वयित्वेसर्वनामप्रामर्शयोग्यत्वेवा सत्वं॰ श्रौतलिंगिकत्वेन
त्तएकवचनं [illegible] वस्तत्रमुत्लगिरतिभावः परेतु क्रियापामेकत्वमस्त्येव एकक्रियेत्यभिरूपवादिसूत्रेस्थभाष्यात्
एवंचतस्यप्रकृत्यर्थेन्वयात्तएकवचनादित्वाहिकस्योत्तरति ह्राच्यकारगा तंतत्त्वारोप्यत इतिकत्वेकमितिदृष्यहि
वचनादितिध्वनितं॰ तस्याप्यन्वयःप्रकृत्यर्थएव यथा हंतशायिकाः शय्यंते इत्यादौहंतशयनसदृशानिशयनानी

ल.श.शे

५६

त्यर्थे केच प्रमाणेन वृत्तौ पादानता मच्छेद्यो पमेये तिङः ध्वेक्रियारूपेण प्रमाणगत वहत्वारोपेणो वहुवचनं महत्तानि हान्यका
रकगताया एवारोपो नान्यकारकगताया इत्यत्रार्थशक्तिस्वभावमेव वीजं न तद्व क्र। हरिणाराकत्वे पितृक्रियाख्यातेमाधनाश्रायसंख्या याभि
धातेनतु लिङ्गार्थाभेदस्तत्र मदाश्रय इति। न च प्रथमपुरुषोपि न स्यात् तत्स्यापि शेषमात्रमान्नाधिकरणानियतत्वादिति वाच्यं
शेषग्रहणोत्पन्नो प्रथमस्य गत्यनूँच कारणोनत्तिद्विं डः त व न त्रैकवचन वचनेकवचनमित्युत्सर्गेणा अयमयप्रकारणोक्तरीत्या
ऽव्ययेभ्य एवमवैकवचनापत्तेः स्याद्दृष्टे चेद्दृष्टुम हीति सत्रेभाष्ये रामिवद्दृ नि स्यमिचूत्र त्रयथासंख्यं नास्वारितत्वात्तत्वप्रदेशे उत्तमचमव
विशेषणानामन्यथा मध्यमिचारान्नत्राही प्रदेशेय इति। अर्जितिष्पवा इत्युम विभक्ति केसो त्रोवाममात हीनभावः इति धायकेसादी
नामिति विभक्ति विपरिणामः। अंगस्मत्तु ने इभाष्ये अर्थधातुक इति योगविभज्य यावामिदं स अर्थधातुक इति योगविभज्य वीमप
रिभाषणान्न लच्छाणुरोधाच्च। चिपरिणामः। अंगस्य तु ङ्क रादि दिनिमन्त्यनाइति: इत्यरशनानाचिदावदावात्र प्र
धानमिद्धरत्तुचेनतत्र्मतियोगविशिष्टः भावकर्मणोरिति तिनस्या हीनोविशेषणामी पुष्टोभावकर्मका चितेपिस्पमिचूतासी नीतत्वाभावात ग्राम·
नापिभावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे येस्मा इत्यत्र यः स्मा हीनोत्त इकृ प्रत्ययपरत्व संभवे पिसी युटो संभवात् आगमविशि [illegible]

ष्टेपत्यवत्तार्थवत्ता घुंगीकारा इतो विषयसप्तमी त्याह गम्यमानयोरिति। चिराभावा इत्तेरिति चिरानेतु त्यत्तले इति चानुवर्तते। पुनश्चिरारग्र
हणात्तु नरुध्यर्तिनिषेधानन्तुवृत्तये इत्याहुरिति अत्रारुचिवीजं तु साहचर्यात्स्पुगोइटमानाभावः ननुरापतस्यापदेशाभावात्तत्र चिराव
हिइ न स्यात्तत्पदेशे योत्रादंतभंस्येत्यर्थे पि अग्नितास्मादिनेत्याहो निरुत्वा हुणार परत्वे ह्य चिरावदिहनस्मन्न नहि ताम्त स्यापदेशो
यो वृत्तहंतत्व मस्ति। भनी प्रभृती नां गुणो उपदेशे योत्वादंतत्वाभावाद्दोप पणवेति चेत्र। अतो लोपइत्यत्रे वोर्धधातुके पदेशे यदर्जनमि
त्यर्थेनादोषात्तत्रे वात्राप्यावृत्तासौ युद्धिशेषणात्मपिकृत्वातोसदुपदेशेनैनाचैतुव्यपदेशिवद्भावेनयोध्ये त यथा [illegible] चारव
: कर्मकेन्नूरीत्यतः कर्मकर्त्री त्यनुवर्तते चिराणतेर लिमत्त्राचिरिणालि नरुध इत्यतो नेति वर्वर्तते भावे वाच्ये इत्याह पा
ये नेति अपिचापि कर्मकत्वा पश्चाह शोचीत्पघःकर्मकर्त्रेरितत्वा हा इत्यतेत्राचिरणा लोपइति प्रसक्तप्रतिषेधेचिराण
द्भावेन निषेधः। पूर्वुह्यासेपि नदोषः अनिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशस्वाभाव्येनानैमित्तिकाणामिति भावः द्या
निष्पन्नइति अरुद्धनोरिति वाधित्वात्भिस्मात्पाचिरावदिद्दवत्वोतिहिं तत्रवर्तते। नन्वार्धधातुके इत्यादेर्विषयसप्तमीत्वे
नवधादेशस्यान्तरङ्गत्वे न चिरावत्वे वाधिन्वा स एव स्यादित अत आह अंगीत्यि [illegible] तित्र अपवाद इति वाम्मा यत्वोधवेलायां वाधका

ल॰श॰शे॰
पृ॰ ७

भावेनहंतेरपिसीयुटार्म वं नतस्यनिरवकाशत्वान्त्वाश्चहं संस्कारवेल्नोपस्थितवधवाधस्तेनन्याय्यः सीयुट्तु नत्रविषये चरि
तार्थइतिभावः परेत्तभयत्रापिहंहनिर्देशात्समुदायस्यसमुदायेनसंवंधोन्याप्योनश्चीस्तः सीयुट्तुतुनपरेयकंचनुर्णामेवं
शहाद्भभ्यन्तेएवं च नमिरत्वमतएवभाष्येविप्रतिषेधसुत्कः वधिभावान्सीयुडिचिराइवर्त्वविप्रतिषेधेनेमिचिराइवद्दाचवाकेपिस्या
दिधितिविषयसप्तमीतिभाष्याशयइत्याहुः अहर्शीषातामितिनहशइर्मोनिषेधात्तद्भेः क्तान-मिचः किन्चादित्तित्लि इमिचावाम
नेपदेचित्यनेन-लत्वमद्विविभाषेत्यनेनादंत्वविभाषटइत्यनेन-हित्वत्रयं मस्यदधयोस्था नचीतिवस्ययरोमयरोतित्रयं-ट
मानामितित्रचोरहाभ्यांयणोमयोनचिचेत्यतेः नस्थानिवदितित्रामीयामित्यत्वंतु नव्याश्रयत्वादितिभावभाष्येत्वितिनपदं
तमत्रस्थिरतित्राहिः नन्वे-वंरापंतारारणोदीर्घविकल्पानापत्तिर्य्यंचश्वानाहनत्रमादराणवितीनिमपटांतमत्रस्थमाष्यापे-क्ष्या
प्रकृतसूत्रस्थणिज्वावेतानांयङ्लोपेचोपसंख्यानमितिवार्त्तिकस्यस्थानिवत्वनिषेधेनप्रत्याख्यानपरंभाष्यंदु
र्वलमकारांतरेणापिप्रत्याख्यानसंभवादितिमिमानःमकृतसूत्रस्यैकमेशिणिडिनिसूत्रस्यैचभाष्ये ः त्रापिदीर्घस्यानिवत्वे
निषेधोतएवहीर्घग्रहणांचरितार्थमित्युक्ततत्रामारापाहरेयल्लोपस्वरवंजेहविवचनादीनिनकर्त्तव्यानीतिवार्त्तिकेवर्ज
राम
पृ

कोहोदीर्घोपधपलकरणीयोहेत्वात्स्वघटाहावसांप्रदायिकः शाणाह्नमित्तिनिर्देशस्यवक्तुमशक्यत्वंचोपपादितंप्राकृकिंचमित
भ्योयङ्लकुसत्त्वेवार्त्तिकचेयघर्धापत्त्यातदनभिधानावस्वकत्वेनयङ्लोपेचेत्यंशस्यप्रत्याख्यानामंभवः दीर्घस्यनस्या
निवत्वंशास्त्रेपाद्विकपदरत्नभिमानेनवचनारंभस्तदभिमानत्योगमभाष्यकृतवन्नरभिमिमभकस्यद्विषनस्थाय इतिनपदांत
सूत्रभाष्याशयइत्यर्थः निर्देशद्यनुन्नरेदीर्घग्रहणांचेदंमात्वित्यपाठःहेद्घटाहोपटितावोराग्राहितद्य हितित्राह
इतिमिपाघ्रतत्वात्-हस्वविकल्पोमिहइतिस्थानदहेकेयघटोस्यदभाष्यरीत्यातुस्थानिवत्वनिषेधायेवदीर्घग्रहणं
मावश्यकमित्याहुः शामिष्यतेइतिस्याहीनोचिरावत्वात्तदीर्घःशम्यतेमुणिनीति-त्रकर्मकत्वादावल-तोहानोपदे
शचपरेशेतितेनतशमीत्पादौहितनुणावर्ज्यमानसूरेराणनुद्दात्तेत्वोपतिषेधःत्रनाचमीतियद्यपिभाष्येत्राद्ध-हितएवपटपतेत
थाप्याचामस्त्वेवभाष्येभ्होहराणाहाऊ-पर्वएवयपुंस्पत इतिभावः विभाषाचिलमेश्वत्पतोलमेरितिवक्तेनिमाटी
नुपसर्गोपलद्घोरणभाष्येध्होदमामातमचेहित्रपसर्गात्खल्मितत्रपसर्गादित्यनुवर्त्तनमुदभ्यामित्यतानीतिचानुवर्त्तोपव
र्गस्यलभेर्विभाषानेतिव्याख्यातंचिरासुणोमुनीरनुपसर्गस्येतिवक्तव्यमितिवचनमेवतार्त्तिककृतोक्तंतंहिकमकेषुत्नाहीनां

ल॰श॰शे॰

९८ व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां त्विति । इत्यादेरित्यनेनाकथितं चेति सूत्रविषयाणां परिगणनात् प्रधाने इति एतेनुक्ते पि दुह्यादिष्वपादानेमर्गत इति
दर्शयति अन्येषां गत्यर्थाकर्मकेत्यादिकर्तरीति । नीवह्योस्तु नियतमेव वस्तु इष्टं चेदकथितं चेति सूत्रे भाष्ये एतद्वचनेकर्मनिर्धारः तत्र
वेनुमुख्येपि भवति गवां दोग्धव्यः पय इत्यादिरुक्तकर्मकथितं चेति सूत्रे भाष्ये गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे प्रवेद्यतिरितर्यन्निर्गु
चाप्यगुणेऽपरः आह प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति । तत्र तदमतेऽप्य
प्राधान्ये नयतिरूपये पाहेगामिहराजानमकर्मकाणामिति । लः कर्मणीति सूत्रे भाष्ये तमेतेति इति भावकर्मप्रक्रिया । न विवक्ष
तइति नञ्ञकारकव्यापारस्य प्रधानधात्वर्थत्वेन विवक्षित इत्यपि बोध्यं । कर्मणामविवक्षित फलमात्रमनाधिकरणव्यापारस्यैव प्राधा
न्येन विवक्षायामित्यर्थः । प्रायेणाकर्मका इति व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादिति भावः । द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्व
विवक्षायामपि सकर्मकत्वात्प्रयोगेति अकर्मकत्व फलमाह नेत्याभावः इति क्रियावाचः कर्मणा सधर्मेतुल्यत्वोपमवान्त मशाव
न्तस्था क्रियालक्षकः मंचाः क्रोशन्ती त्विवत्तु तुल्यक्रिय इति वह्नेः श्रीहिः एकरूपयोरपि क्रिययोः कर्तृकर्मभावस्याभेदेनौ एतः
पाधिकभेदारोपेणातुल्यत्वमुपपाद्यं । कर्तरि शविर्त्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमवार्त्तिविपरिणाममत इत्याह कर्त्तति कर्मसंज्ञकस्य यंशो ९८

कावाच्यत्वात्त्वतिः नाह श्रोर्थाहिसकर्मकत्वाद्भावेलोनस्यात्कार्योत्तिदेशः इतिप्राप्तौ त्वात्स्यादितिभावः नच कार्यातिदेशोष्यतिदिश्य
मानकार्याणामुत्पत्तिदेशाव देशइतिभाष्यसंमते पक्षेपरत्वात्पूर्वपरस्मैपदेपवस्मानेनुपगामनेपदेइति वाच्यम् नहृस्मनमां
यक्चिणोरुपिरज्ञोदिस्याधारंभसामर्थ्येन परमपिवाधित्वात्तयोरिति देशानेलेहाहतेनेत्यादिद्वितीयास्यादिति नचोक्तेरीत्यापरत्वा
च्चनीयापत्तिः । द्वितीयेत्यनेनुक्तत्वादेरुपलक्षणेनात्मनेपदार्थ कार्यातिदेशेतिदेशहेशादेशवहेशइतिमतेमलमिसनां प्राप्तिदे
शेनत्वमिसाकर्मकत्वस्याविधारणेनभावेलोनस्यादितिनशंकितं यदितु अभिनिर्दिश्यमानविरुद्धप्राप्यामावेनिर्देशात्वा
त्वाव्यात्वदात्रदापिनापितोवाधायकेचित्लकारवाच्य इतितत्रतस्याविधानादिति भावः द्विलकारकादिति । सत्रनिर्दे
शाच्चान्यपदार्थः लइतीति अनेनतस्यध्वसपक्षंतत्वदर्शयति कृत्सकैति इत्समुपलक्षणंकृताकृतीहभिहानाः कुमलार
त्पत्रचामकमेवतुभितिनयागम्यापिवोध्यं । कोत्र निर्दिष्टमित्याह इतिहितः कर्मार्थकोमंटाद्यतेनेताकर्मकत्वमप्यहुक्तःकर्त्तरिकोम
वत्वैव आत्तणवपिनोत्नेयासकर्मकर्त्तृकस्यात्मिमंगच्छतेनेनपरस्मैपदः कुमलइत्यादौ तृतीयाकर्मणीति एवंवपहम्
कृतिस्वरस्याभावसिद्धिः एतेनस्तजस्यात्मानमात्मनेत्यादिविवक्षोपाधिकर्मेहमाअप्रसक्तयोमनस्यात्मनेत्यर्थात्कर्त्र

व्यु॰टी॰

चेनोद्देश्यकर्मत्वात्प्रत्येकमेवापेक्षमस्य योरस्तु किमपि देशेनेत्यपास्तं चक्रादीनामप्यापत्तेः निरुक्तप्रेषणानायं समाधत्ते शिष्टानन्वी
तिवत्सवत्सोहनरत्नस्यापत्तेस्तु नमतेर्द्वैरूप्याद्दौपीकरणोः मतिविषयेशापृष्ठकोरनापत्तेश्च क्वचित्प्रयुज्यमानं त्यजमेवेति
तु कर्मतया भावप्रतिपादनपरमिति दिक् व्यवहारयतेरपि व्याहितमेतत् मत्या मत्याप्तसमानधातोः कर्मस्थक्रियया तु
ल्यक्रियान्वाश्रयणान्नवत्वोद्देहेवहन्तुरित्यत्र कर्मणोरापत्तेरिह नु दृष्टान्त्र कर्तृत्वेपि न कर्मवत्त्वमिति वोध्यं न
नु करणात्वाद्यवस्थायी वस्तुतः मन्त्राप्यासप्याप्त्यो व्यापारेण धातुनोपात्तः प्रकृतसूत्रे च धातोरेव कामवति मिति
वोध्यं ननु करणात्वाद्य स्थापी वस्तुतः मन्त्राप्यासिस्प्याप्त्यो वडन्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातोर्वा क्रियया तु
ल्यक्रियत्वस्य धातौ नार्थं ह्योपात्तत्राह किंचेति कर्मणोन्येन तस्मात्प्रत्यात्तद्दृश्यमानकर्मभिषां वशात्प्रयोज्ञ
ककर्मस्थक्रियायान्न कृतरीतिभावः नेतरत्रेतिग्राजहशेन ग्राममगमनादौ कर्तृस्थवत्त्वं समाहितलक्षणाविशेषदर्शना
१ कर्तृस्थे स्वेव व्यवहारस्तिभावः उत्पत्ता इत्यापि त्रयात्स्यानुकूलव्यापारार्थत्वात् स्पष्टं स्पत्निफलकोयत्नोवाच्यं रति
तु न युक्तं वीजेणां कुरुः कृतरत्यनापत्तेः एतेनज्ञानस्यकर्तृस्थत्वेन नन्वात्मनेपदमित्यग्यानजित्यर्थः यगात्मनेपद

योत्वनुव्यवसीयमाने रतिस्यादिति भावः अन्योन्यं स्पृशत इति अन्यभावः कर्मपदेन तत्स्यागक्रियाजन्यफलेनेतत्कर्मत्वोपयो
गिनोत्तस्यात्क्रियामानाभावात् एतेन चान्योन्यमित्यादावुभयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वाच्चैवैकस्मिन्संयोगानुकूलक्रियामेयो
गोवासैवा प्रस्मिन्कर्तृणि कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्तृत्वसत्त्वात् प्राप्तिः आश्रयभेदाद्द्वैतेन तत्त्वमनुपपत्त्याव्याप्तानः यद्यपि उभौ गर्भा
त्वशानरत्नत्रकर्तृस्थः स्पर्शस्तथापि प्रकृतेकर्मणोस्तयोरन्योन्यसंयोगकृतहेषादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थः स
ति ग्रजामिति इहन्तु विंश गमनानुकूलव्यापारस्य पेशगानि प्रफलेसमवेतत्स्यापारेणवात्र विशेषादर्शनेन कर्मस्थक्रि
यत्वाभावात् यदि ग्रामसंयोगस्क पेनुच्यतेतर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामेपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनात्तस्य
स्यापि कर्मस्थत्वं स्यात् अत एवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्येव भाष्ये उदाहृतं दुहिपच्योरिति अनयोर्हि कर्मकर्तवेक
स्य कर्मणः कर्तृत्वेप्यपरेण सकर्मकत्वात् दृश्यामेव चने द्वयेत्वात्संचेस्तं इत्यानोऽदनं पचतीति वद्धि कर्मकत्वय
ह्यादृक्रियाकर्मतरेणाफललाभकालेसंभवात्पचिरत्र विषयः हि कर्मकः कालेमेकतदाकर्मा वद्दलघ्रहणानेह पक्षे परस्मै
पदार्थं तस्यानामिश्रत्वातावि क्लृप्तेनेष्यनरभिनादुहेश्वेत्यनेनेतिभावः कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिणा वा तितदर्थं गो

ल॰ शब्दे॰ ःष्यत इति अत्र मध्ये गौणरूपकर्मणाख्यातार्थाविवक्षानान्यस्येति भावः गौणस्य वस्तुगत्या तत्तदर्थे ऽप्रधानकर्मणि विधाने तस्याभिधानमिति दीयज
१०० नेऽनेनोक्तस्यासाम्भिनिवेशानुवर्त्तते इह सूत्रे सत्राख्यातानेपतितेः करोतिप्रसंगेनोक्तं चितं । अत्रैवोपपत्तिर्दीप्तस्य चन्द्रस्य कर्तृत्वे तिनत्राम्यनाप्र
मकमेवदृष्टावार्थे पुंजेलक कर्मकर्तृत्वे सकर्मकत्वेन प्रतिमसवविध्यर्थे न्युक्तं सत्त्वे तत्र हृष्टेति गौणो ब्रह्मचारिणां युग्मक्रिसंबंधान्क
लव्यापारवान् कर्मवत्तीतिपूर्वक इत्याः तेनोपृज्जेः प्रतियोगित्वाद्द्विचित्रमेवं धौर्य्यकत्वब्रह्मचारिणाः कर्तृत्वं प्रतियोगितास्त्रयत्वाज्ञ
योगस्य कर्मत्वबोधः एषां कर्मेति कर्मेणा हः क्रियापरः यद्यपि भूतावाचिगपनेषु शिष्यो लेनयकुचित्राणः प्रतिषेधः भिदुस्तथापि
चिराव हिइ भावायेहं अन्यत्रात्मनेपदाहेत्वुक्ते स्वराणामपि निषेधः इत्याहर्यापियादि अवकिरते हातकृष्णास्या स्याद्दिमा
क्तिनमवकिरतीतिपूर्वक इत्यः कृष्णहृदये पद्यूः किरा इयः नत्राद्द्वयोः कर्मस्थक्रियत्वयात्मनेपदहर्षितिरितिकर्तिप वो थे
मन्येषां कर्त्रस्यक्रियत्वेनात्मनेपदविधौ पुरस्तादिहि विधिः पश्चात्कुर्यादिति॰ अयं भावः न पच्यमानादिहृतपदस्यापमत्तयातिहः स्वय
तीत्यर्थः एवं चतायसस्य कर्मत्वेन यैर्दुःखजननतमर्थः कर्तृत्वे तु जननसमर्थत्वापमत्तपदत्वे ते जेयतीत्यर्थः पार्थं वृक्षियाने हाम
हारक कर्मकर्तृत्वाच्चापामीति विधिरिति॰ इत्यनेकशोऽरिहाति भाष्ये त्वेवसकर्मक कस्यैव च नियमार्थत्वेन यरेवसकर्मकनामाप्य १००

स्तामर्थ्यान्नियमार्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मककाणांप्रतिषेधो वक्तव्यः इत्सम्यक्त्वाद्व्याख्यानाय तत्र येवं सकर्मकस्य च नियमार्थत्वमे
वेवसकर्मकस्य नान्यस्य नान्यस्मिन्निति यथेष्टिति योगविभागेनायं नियमः तस्य च तपः कर्मकस्यैव कर्त्ताकर्मवद्भिः तिनेन ठनच्च
प्तिमुवर्णांसुवर्णाकारः तत्रप्यमाने सुवर्णंसुवर्णाकारमत्रपतीति उक्तं तस्यायं भावः यत्र प्रपुपवासादि हृपं तपस्तापसं प्रती
त्यत्रतोपर्दुःखार्थः न यस्तं दुःखयतीत्यर्थात्तापसस्तप्यते इति तापस्य कर्त्तृत्वे ज्ञानार्थः तापसस्तत्र जयतीत्यर्थात् एवं च क
र्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वस्य कर्त्तरि अभाव इति न कर्मवद्भावप्राप्तिः यापि शरीरसंतापोत्पत्ति यः क्रियायात्र वस्था
हृद्येपि तुल्यत्वान्नात्मनेपदः तथापि तत्र तपस्तापसं न पतीत्यत्र ज्ञानजनकोपवासादिरूपसंतापविशेषः तापसं तापयतीत्यर्थः अन्त
र्भावितण्यर्थोऽत्र तपिः तापसस्तत्र शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः संतापविशेषस्वरूपविरिति बोधः तदनुकू
लव्यापारस्य संतापविशेषस्वरूपावस्थानस्य च तापसे शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारविशेषस्वीकारएवोप
पत्त्या गतोऽपसस्य कर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यत्र संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्य पसकर्तृत्वेक
इति बोधः स व्यापार एव चार्जनं तत्र क्रियाविशेषणत्वात्तलोकमेधते इत्यस्य विवनपदः कर्मत्वं भाष्यमामागापादेवमी

ल॰श॰शे॰ मान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणतोतापत्ते नन्नपरत्वम् तदुक्त्या द्वितीयकर्मणि लकारो भवत्येवेति बोध्यं तदुक्तं भाष्ये यथा
१०२ गोषोषमपुषादित्यादौ सामान्यपुष्टेरवयवे वपुषिः कर्म एवं नायमनेन तत्र यस्य प्रत्ययः इत्यादौ सामान्यतः परत्वयवतः फिः क मीमत्र वयवतापि
रित्यस्य विशेषविशेषणत्वयित्तो नजुणको पवामादिरूपं तत्परत्वर्थः अत एव कर्मणि लेकः प्रत्ययार्थं प्रश्नेस एव मंतापरोनभाष्येण कै
मस्कतेरस्मि भस्मवनात्कृत्योत्कं येत्या इनेह्योनेरर्थः प्रासनो ह्येनिस्कुक्रमोरितिनियमाद्दलादिस्ककृयोऽ राम॰ केवलनमनेक
मकत्वाहा ह॰ अंत भो वनेति॰ चिराव रिदृतिमिक्क वीजमेनता ब्रुतेक र्थानिम्बचारगोनशङ्क्या कश्चरूपविरोध इशी
नान्कमत्य क्रियत्वम स्येतिचोर्थं॰ सिध्य॰ अत्र कर्मकर्त्रर्थे विनायेक मकान्नेत्प्रात्मनेपदाक मूकशष्ट्वेनम्न्याने॰ कर्मक
त्वेनाकर्मकत्वस्याभिधानित्वात् तेषामंतर्भावितराप र्थत्वेन सकर्मकत्वात्क्त्वा पुनःमोक यानिशयुविवक्षायाकर्म
कर्तृत्वं बोध्यं नदयुयुत्तेति पुत्रमेह हावामित्यर्थः व्यकारिष्टेति चिणिनिषिद्धेरार्पतत्वाभावाच्च॰ भावेषु चिविरचदिति राम
दृष्टिः नदभावपक्षे आहव्यकृतेति हस्वादंगादिति सिचो लोपः इति कर्मकर्तृप्रक्रिया॥ लकारार्थाकाजविधेये न स्मर्गो
पर्वाह शास्त्रपाठाभि ज्ञाभतरत्वाधिकारः अनद्यतनेलङ् ऽ॰ त्यन्तीन घातन इति वर्तते॰ एवं चभूयसेद्द्यादि॰ अनद्यमा १०२

नंहर्टचिर्त्यं अमुंप्यहोत्कृष्ट अभि हो विल्प्योने नानिषेध औत्सर्गिकोल्लङ् सार्कांक्ष इति विद्यमानाकांक्षेत्यर्थः तेनाकांक्षा नि
रूपके तद्विषये चातिव्याप्तिवत्त्यामह इति लङ्लङ्कृता भावस्यवि वक्षितत्वात्साकांक्षता बोध्या॰ लङ्कोऽपर्कं॰ लङ्त्वार्थ
पात्वादितितेनोऽमि यत्र विभाषेय मितिभावः विप्रविप्रकृष्टे न तित्र्याहिनास्वायमनो॰ संनिधानादि संग्रहः अत्यंतेति अपरोक्षार्थ
मि ह॰ तदेशागमनोत्तरकालिकवाप्तमप्रश्नेनत्कारणागमनस्यैवा पलापाह त्यंतापहृवद्भिहासीबोध्यः अबाधित परोक्षविपरी
तवोधनापत्तदूपयाहकाभाव इति पाहनमत्यंता पह्नवः अत्रकलिंगवासाघुपपाठककालिंगगमनाहृतेनोच नानह संभ
यात॰ नाहं कलिंगानजगामेति च याह॰ जनपूर्वाचिनोनिस्यच हु वचनानलोऽ प्रश्नेचप्रसज्ञ प्रश्नविपुपो भनाप्रत्रकालिक
भताप घतन पणेन घाहानोरित्यर्थः यजतिस्मेति स्मशङ्खाभतकाल घोतकः गवं स्मेति॰ एवं शङ्खोपगो कृत्य घोतकः
मनोप्प ह्यपहरां वच नेवृच नेपतोन्द्याघ्र घर्मभावनावारगायय यराश्नमाविह शीनेनतके॰ यामह ति निमारोप्यवर्तमानेल
हृतदानलुक वंते पश्यति शत्रा विभवति॰ स्मर्त्तेल न हनाग्रे पभतलविवक्षायांलृ इ॰ वाधनार्थः शानानंतरस्यनित्यायाइ
न्नेमाने त्ल ऊ॰ वत्र अनुवर्तने इतिभविष्यति गम्यादयइति मत्तात् किं वृत्ते॥ किमाह वृत्ते मि प्यत्रं तस्मिचु पपद इत्यर्थः तेव क

ःकतरः कतम इति त्रय एवेति वृत्तिः यत्तु त्रैत्यादिनिस्तत्र भाष्ये इत्यास वियहणाभित्यन्ते न्ह दाहरणोनाहृश पत्रे नपर्वलि
ष्प्रागम्पते उत्तरस्त्रोदाहरणोपिताद्दृश प्रयोगेणावत्कुलि ष्प्रागम्पतेत्र्यत्र किंवृत्तयहणांतु लिफ्पमानमिद्धिरहितायां
लिष्प्राप्यामकिंवृत्तेलन्यो निवृत्त्यर्थ-न्वोऽर्थो।न्वोऽपेप्रेवादिविषयधात्वर्थलक्षेणोऽत्यर्थः कुष्मभोजनेपिविषयो
चारणास्पलक्षणांवोध्यं-क्रोष्टुमितिद्वितीयांतेत्र्यकर्मकधात्वनुयोगकालादीनांकर्मत्वोक्तेःत्वर्थमिति द्विकुशब्द
योगेत्रुहन्तादिनिपंचमी-तद्वितापेत्वत्रादिकंसव्येरत्यनुवन्ननात्समानाधिकरणाधिकाराच्चेरमसामोदुलिसोनत्र्या
हाभिपानेनादितिभवार्थेकालादञ्-स्वार्थेष्यञितिचातुर्वर्णादित्वात्करणास्म्यपमर्थमाहयेनोपाधि
नेतित्र्याशंसायामिस्मरणामी ह्यत्राग्रासन्नस्यवान्नेसानत्वेपिमद्विषयस्यवर्षादेर्भविष्यत्वादृतिष्यतीत्युक्तौ
त्र्याशास्यमानक्रियावाचकाद्धातोरित्यर्थः देवश्चेद्वर्षिष्यतीत्यादिकृषयाहभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापलकार
ःपर्वविषयेइतित्र्याशंसायामित्यर्थः तेनतदप्रवानोर्पनहोहनेनीतिःनभन्तवृरितिनापिवर्त्तमानेवहित्यपिवोध्यं
-त्र्यस्यामशंसायामित्येतनदपवाननित्रि प्रयोगोपपन्नत्वादिदमेवेत्याहाशंसेति क्रियामिति-नानद्यतनवत्-प्रवंधसा

गत्यां लुटोनेति-अनानद्यतनेन्वृत्तमविष्यत्यनद्यतनेत्वुकूनेति भावः सामीप्यं चात्रकालकृतं तच्च प्रयोगकालोप
क्षेया।कालस्य सामीप्यं तु त्यजातीयेनाव्यवधानेन शसामीप्ये योयं देशोतिक्रांतत्र्यागामी वा तत्सिन्त्रा।धितत्र्या धा
स्पतेरन्तुदाहरणमितिकेचित्ताभविष्यतिमा चृक्रियाप्रवंधार्थसमीपार्थयेहं पद्यपिभाष्ये क्रियाप्रवंधार्थमिदंक्रियाप्रवंधार्थं
विवचनानर्थकं सिद्धे क्रियाप्रवंधेप्रवैशावेतिचुक्तेन्यापिनह सामीप्यस्याप्युपलक्षणमितिकैयटेः त्र्यसामीप्ये गमिङ्गिवयो
दाहरणानभिधानमित्यन्येत्रभविष्यतित्र्यमपोहायांपरस्मिन्नहोरात्रविभागोवाक्रियाप्रवंधेनानद्यतनवदितिसर्वसूत्रमेवेष्ट
तइतिभाष्येस्पष्टं भविष्यतिकिंयोमर्धा तिक्रांतइत्यादोसक्तनपिवाभेत्येव-मर्यादेतिकिंयोयमाद्वागंतव्योनिवधिकस्त
स्मयहवसंप्राकेनाद्वित्याहोपानास्मेसवत्र्यवराग्नमितिकिं-तस्मयत्र इतिप्रयोगपानास्मेत्येवयथाप्याहितिःकालकृत
मर्यादोत्तावराप्रविभागसनीत्यर्थः अहोरात्रसंवंधिनीति-त्र्यानहोरात्राणामितिशिपषष्टीनकेनेरिनापिकर्मणीहिभावः
मर्यादोवरयोरत्यन्तरमिन्नप्यहोरात्रसंवंधितिनेतिनात्यर्थः-प्रतिवधार्थमितिक्रियासातत्याद्यमन्येइत्यर्थः तन्त्र
त्वेहोरात्रसंवंधितिविभागेपिनानद्यतनवदितसिद्धेःतस्ययोवरःपंचदशरात्रइतिपंचदशरात्ररामवहुव्रीहिरत्र्यन्यच

ल॰शा॰शे॰ वेति योगविभागात्समासान्तोऽतः पुंस्त्वं पक्षेऽन्यपदार्थः एषो दशादिश्चात्र समपूर्वयम्सका हित्वाह्वामथुस्त्वं परस्मिन्निति कालविभागे एवे
१०३ हमिति भाष्येस्य हं च ऽस्मिन्निति रूपं तान्क मेराप चोद्यत नैव प्रवृत्त शमिति अत्र तु ह्नन पूर्वस्मत्रकोयमधिकारः ममान्तकु त्तके ति
ति यावत् ऽनन्ता प्योऽति तः प वर्तुवाय्यहे शो संवहे मेत दृधि क्रियेत तत्र गर्हा यालट् पीत्स्यमानास्य संबंधः लिङ्विधानेन तद्विष
येलिङ्निमित्ताभावात् प्रत्वाहिति॰ इत्यत्र बन्धा हन वक्रा शन्त्वा दि त्यर्थः गर्हीपामिति भ वि ष्यती त्यादिनिष्ठत्र तदाह कालत्र
येऽपि॰ अत्र भविष्यतीति क्रिया। नियत्वाविद्यापि वोध्यं कथमोगर्हा याश्च लिङ्निमित्तस्य सत्वादिति भावः किं वृत्ते कालत्र
त्रयेऽपि तौ लः लृङ् इति नोक्तेलङ् ह्रस्वाम्या। प्रागवदिति भते वा भविष्यति नित्य मित्यर्थः लिङ्निमित्त इति मत्र मत्रानुवर्तत्ववाक
मे देन संवृध्यत इति भावः गते न तद्विषयेऽपि परत्वाद्दिह मेवो वित भित्यपास्तं अनवक्लृ प्रतयो विषये कालत्र येलि ङ्ल
टा वित्यर्थः इह यथासंख्यं नेष्यते प्राग्वदिति भते वा भविष्यति नित्य मित्यर्थः लिङ्पवादः इति पूर्वसूत्रे णामर्ष
प्राप्ते लोट्प्रहणेन लिङो निवृत्तिरिति भावः अत्र लृङ् इति लिङो निवृत्त्याऽगत धुक्ता नेव क्लृ मोरो लिङ्निमित्त राम॰
त्वाभावादिति भावः यच्च यत्र योः अयमपि लृङ् पवादः योगविभाग उत्तरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः लृङ् प्राग्वत् लिङ् १०३

वेति अनेन परत्वाद्विभाषा कथमीति लटः किं वृत्त इत्यस्य च वाधारि तिभावः लृङ् प्राग्वत् शेषे लृट् अत्र लिङ् पदि सोधी यीतेति
ज्ञातव्यदे ऽत्यत्र यद्यो शिन्तु पर्मंस्थाना त्वि लिङ् भवते पीतिवाग्रहणेऽस्मिन्वृत्त्वाद्विभ्यतीवभते पिनित्यर्थः कामप्रवेदन सर्व
लापवादः अकच्चिति त्यस्य कच्चिद्वृत्प्रयोगाभावेऽप्यर्थः तदाह नविति कच्चिज्जीवतीति। अयं प्रश्नार्थकामप्रवेदनसो
तक इति भावः कच्चिद्वृत्तस्यैवार्थक त्वाभावादिह वार्थेऽपि नस्य प्रत्रनप्रवर्तते प्योऽदि॰ क्रियायाः कृत्यसाध्यतावि रहवो
धनं संभावनं ॥ क्रियायोऽप्य ता विपयोक स्वकोटिकताने विपरिणाम्यते इति आवन्त्यं विपरिणाम्यत इत्यर्थः तच्चेतिति॰ इ
मां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेतत्संभावनमिति भावः अत्रापि लृङ् प्राग्वत् सिद्धाप्रयोग इति यत्र तत्प्रयोग
विनापि तदर्थो गम्यत इत्यर्थः अपि गिरिमिति संभावनमस्याधात्वर्थविषयसामर्थ्यविषयतां तु नकापि शङ्कः कचित्कुरणादि
कमपि तथेति वोध्यं संभावयामी तिभो ज न भवाम शक्तेऽत्यर्थिकरत्यर्थः प्रन्तु साह रागोपदेशालिङ् वास्यादिति विभाषेति पूर्वम
त्राप्यनुवर्तते इष्यते इति लिङ्निवर्तमानेषु न लिङ्ग्रहणादेतद्विशेषलाभः हंगीति॰ हननं हेतुपलायनं कार्यं गर्ही यो
लङ्गीत्यतो भविष्यतीति निवृत्त्या कालत्रयेऽपि एते प्रत्यया इति अत्रमा मिः लृङ् प्राग्वत् वपमेवा राशंकयोरपि

लिङ्गाच्चः उपसंवादः कर्त्तव्येयणावंधः यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामित्युदाहरणं अत्रावध्यवधिमद्भावाभावमती
यतेन हेतुहेतुमद्भाव इति न हेतुहेतुमतोरित्यनेन सिद्धिः आशंकोव्येक्ता· तेन सर्पिः पोषित्वा त्वासाद आसामिष्टकानां
स्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टं वेदमुपसंवादाशंकयोरिति सूत्रे भाष्ये·उ[illegible]र्थे पुनर्वचनापवादः स्यादुप्राप्यत्वात्·उद्धार्थेषु·उद्धार्थे
पदेऽप्यपदेऽइति सूत्रार्थः कामप्रवेदने·स्वाभिप्रायाविष्करणे·तत्र मम योनुग्रीतिर्योधीन इदं न स्वतंत्रं विधायकं·किंतु सूत्र
शेषभूतमुत्तमुन्यावर्त्तकमेवातो भावर्थमेव दर्शयति नेह छिन्नि·विधिनिमन्त्रण·विचारमार्थनाविषयायां वाच कोहा
तोरित्यर्थः प्रैषातिक्रान्तयोर्विध्यामंत्रणाभ्यामभेदे पि निमंत्रणादिषु कृत्यव्या हृत्रयेत्र गृह[illegible]पाप्रकाले च कृत्या श्चेसु
केहिते स्य पितेस्युः सामान्य विहित कृत्यान्यानां प्रैषादिषु लोटा बाधामाभूदिति कृत्यविधिः प्राप्तकालो र्थापि त्रिप्रैषा
तिसर्गेषाः इत्युक्तेर्णाल्लोडिति सूत्रेणासिद्धत्वादिति भावः॥ लिङ्ग प्राप्तकाले· प्राप्तस्य लिङ्गोविधानार्थमिदं· अन्यथा विद्या
दित्सूत्रेणासिद्धेः वाधित्वात्प्राप्तेर्लोडृत्कृत्याश्चान्यथा लिङ्गतयो र्बाधः स्यात्तदुक्तं इष्टं च युक्तं प्राप्तकालमित्यर्थ
:स्येल्लोट्प्रैषादयत्र्यो द्धं मौहूर्तिकरणे चानुवर्त्तते·य त्रन्तस्मे ति·स्मश र्धो धिकारस्तु च केन भवान त्राधिष्ठत इस १०

र्थः आधीष्टे·विशेषपवादः योगविभागादूर्ध्वमौहूर्त्तिक इति निवृत्तं लिङ्गादिकालसमयवेलास्वित्यनुवर्त्तते· यद्दुवाननुगृह्णीत
मस्यकाल इत्युदाहरणं॥ र्थः भावेपरत्वात्तुमुन्नमयं वाधते सर्वत्रापवादो यत्र हेतुः कृत्यो स्येकर्त्तृगम्यमाने स्याद्य इत्य
र्थः शकिभावे·शिक्प्र· शक्तौगम्यमानायामित्यर्थः सर्वत्रापवादत्वाद्धेतोः कर्मणि निमाशाब्द इति सूत्रे स्थलकारविषये ऽञाद्
हितत्वुं इतम प्रयोगाच्चैव लक्ष्मतेः स त्रा स्रेव आ दूमां डोहू तिसूत्रभाष्येन प्राकृतितत्वात्॥ धातुसंबंधे·प्रत्यया इत्युक्तेर्विधिरयं
धात्वर्थसंबंध इत्युक्तरत्राप्यनुवर्त्तते स्वाभिन्नत्वात्सर्वधस्य हि छत्वाद्विवचनोत्तेन समासः धातुशब्दे न त दर्थेलक्ष्यते तेन
गोमानासीदुविविति सिद्ध्यति तदाह धात्वर्थानामिति द्विवचनान्तमुचितं यत्रकालेऽइति वर्त्तमाने सामीप्यइत्याद्युपका
लासत्वप्रतिपादनस्य वर्णनादिति भावः नन्वेवं सत्यदर्शनत्वादोभते लडिवर्त्तमाने लिङित्यापत्तौ तत्राह तिङंते ति
·भतेलिङिति आर्थभावः अनेन प्रयोगे अयमारणानार्किं स्यांतर विधानं क्रियते नावं च भूतेशान्तु॥ साधुत्वे वोधितो धित्वेतेर्था
पत्यात दर्थेकोलिङ्गपि कल्पितात्तेनानेन च घापिपुनरेत छापारेमामाभा यादृष्टतादुर्लभ इत्य पास्तं·भाष्यकृतस्तुभाति
कृत्यमासीज्जनिष्यमाणः पुत्र आसीदित्यत्र भाष्यादि प्राचेनेतप्रत्यये आसीदृष्टपर्यायत या पुगपत्य योगानुपपत्तेः

ल॰श॰शे॰

१०५ यद्यप्यद्यतनं कालं भावित्वाद्विना व्यवहितं न ह्यासी। दितपत्त्वयस्तर्हि उर्पाति चेमया जीत्येवं व्यवहारिष्यमाणो भवितेत्येवमत्रापि
बोधसंभवात्समुच्चयार्थेन्वसन्देहदर्शनात्सोचन्दर्शनकालिकं वा सम्पवृत्तमानं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययस्तत्फलं चतत्समानका
लत्वप्रत्ययोरदर्शने॰ शास्त्रस्थत्वेन क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः नन्वेतत्त्वेवं चूर्ण्णलोपं चोदितः स्मृ इति सरूपसूत्रस्थ
भाष्यप्रयोगास्याप्येवं भवाययान्निरित्याह क्रियासमभिहारे॰ धातुसंबंध इति वर्त्तते॰ क्रियासमभिहारे इत्येतत्कृत्स्नं धात्व
र्थविशेषणं तत्र हि शिष्ट क्रियावाचकाद्धातोर्लोट् सर्वलकारापवादस्तस्य हिस्वौ स्यैतां तस्मै नित्यं लोट इत्यर्थः यद्दृति वा हि नास्य नेम्या
नान्तस्मान्निवृत्तौ वैद्यौ वेनपित्वाह लुनीहीत्याह यावत्राहि नस्या हि इति भाष्यः नोचेति लोडिति स्वनुवर्त्तते हिस्वौ लो
डादेशा हि स्वव ह्रिस्त थ इति भावः अक्कानिदेशवला हेवा हृति इत्यसंसौ चेति तेन पहत्यसिद्धिः अक्कानिदेशवलाद्वेवसार्व
धातुकत्वात् इशिष्ये शिष्ये तेवा यमी हि इत्यत्रेशः से हत्यत्यसमी हि नि हि नि: ननु वा वात ध्वमोरिति वाक्यशेषाभेगमेति तिङोहि
स्वाभ्यां बाधेन तध्वमोरभाव इत्यत आह तध्वमोर्विषय इति विषयसप्तमीयं इति भावः तत्र शब्दाम ध्वमे कवचनमेव व्यत्ययाय राम
नाम॰ हिः कर्त्तरीति कर्त्री इत्युपच्चकालसंख्याव हनुप्रयोगैरोवा नेरोया॰ एवं कर्त्तरीत्यादेः कर्त्री घयकानुप्रयोगे १०

रौव भिरोर्या: एवं च कर्त्रीत्यादेः कर्त्री घयकानुप्रयोग इत्येवार्थः भावकर्मार्थकानुप्रयोगे पास्कोपहिस्मो पिस्वर तिपुन्क्
॰समुच्चयेन्य॰ अत्रसमभिहारपदहिं तं पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्त्तते॰ समुच्चीयमानक्रियावृत्ते धातोरित्यर्थः अत एव कारकस
मुच्चयेनास्य प्रवृत्तिः विकल्पस्य लोटेषा न्वयो नत्तु हिस्वाभ्यां व्याख्यानात् न्यथाविधेयत्तु॰ अस्य व्यवहितादिप्रयोगोपि लुनीहि
लुनीहित्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगात्समुच्चयेपास्य सामान्यवचनत्वं च सम्भूय तीर्थवोधकधातोः कृयैवो पहास्यत्वाप्रेतत्वं चान्
पविष्टस्य समुच्चितधात्वर्थकार्यकत्वं॰ अपि चाम्भव इत्यतीत्यपानुप्रविष्टत्वान्न तु नान्यदिहायापारूपार्थबोधकत्वं ते नोभयापून
तमीव्यापुरुषकालाच भिव्यक्तिः हेवाच्यत्येति इदमी धमत्रेति हितलोडं तविषयमेवेत्यत्रैव प्रकरणे भाष्ये स्पर्थ॰ लवनादीत्यादि
नाभी पगाहर गोत्र अस्वाप्स्या। क्रियेति अत्रास्वाप्स्याभिति प्रथमांतं क्रियाविशेषणमिति भाव इत्यपि शब्दवृत्त क्रियायां मान्यसमन
चक्रे इत्यर्थे अत्र भे त्वन्वयतात्पर्यमाह कहृति तात्पर्यमाह क इति त्वर्थ॰ पुनः पुनरिति लोडंतवाच्य इति हितेषां व्याख्यानं अन
नुवृत्तेरिति भाष्याहावनुक्तेरिति भावः लोडंतेति अभयविवक्षायामपि समुच्चयस्यानेकविषयत्वेन समभिहारस्यैकविष
यत्वेनांतरंगत्वात्पूर्वसूत्रस्यैव प्रवृत्तिरिति द्वित्वापत्तिरिति भावः परे तत्र व स्क इत्यादिपदीय स्थितानामित्यर्थः पदनाकांक्षा

ल॰श॰शे॰ मुख्या व्याख्या पक्षेन मतो हः स्वार्थिकेनान्यये जातेत्स्य चक्रे इत्यनेन कर्मत्तया चयः ॥ एवं च यथोनामं गतिः ॥ इत्यभिप्रायस्य व्याख्यानस्य मते
१०६ चननत्रप्रकारः ॥ हृष्टीपिदेन ॥ बाणाः स्यैवोपारान्तात्कत्रैर्थकत्वावगतिः तस्याजीतनोयालोकप्रसिद्धत्वयानत्कर्त्रैकक्रियाया
मपितत्वावगतिः बलीत्यस्यैवकर्तृत्वानुहृषोपावगत इति नात्रानुप्रयोगापेक्षा ॥ किं च क्रियामात्रप्रतिपादनेनास्यात्र
हनुप्रयोगः ॥ एवः पौनःपुन्यमपि अहरिविमिति तमपि व्याहारद्रावगाम्यन्त पाकमशालितेन प्रसिद्धत्वास्त्वं जनयेव वुध
ते मद्यावस्कंदेत्यादौ निर्विचिलाउनोन्यैवुत्वस्ते वकप्रो गणाः विवयास्कंदनादिभ्यसंभवाभ्यामनोद्रः एवं चक्रे इत्यर्थः
अत एव तानीमानि हृद्रापसक्रंटावर्तीनिभूतानिमर्वं भिजायस्वभिव्यस्वेत्यनन्तनीयंस्पानमिति अकेनावनुप्रयोगाभावेपि
समुच्चयेलोडुभवति ॥ क्रियामात्रविवक्षणेन संख्याकालाद्यभिव्यक्त्यनुपयोगेनात्रानुप्रयोगाभावोत एवानुप्रयोगविधाय
कं द्वयमपि भाष्ये प्रत्याख्यातं अक्रन्तोपौनःपुन्यमसक्रुत्संहगम्यः एतद्भूतिसमानार्थं कोश्याच सत्यलोकादाचावीचेतोयुस्व राम
भ्रियस्वेति विपरिवर्त्तमानमात्मीनेजीवलोकंचालोकामिनत्सन्नूसारे निस्यासुचिदुःखान्मके प्रसंख्याने सुपावृत्ततुरक्षिवा
चस्वतिप्रयोगे प्येवमेव बोध्यं ॥ आचीवीचेरा चसत्यलोकादिति विपरिवर्तमानमिति च पदद्वयमपि व्याहारो पोन्तनु १०

स्पावगतिर्यन्त्रुकल्पतक्रणाः ॥ क्रियासमभिहारे इति सूत्रेणापौनःपुन्ये लोडित्युक्तं तत्र हित्वाप नोरिति यदुक्तमिदं दिति एवं यथा हिः स्वित्तस्य सर्व
च्छेदेंडुशेखरे बोध्यः ॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे तिङन्तं समाप्तम् ॥ ॥धातोः ॥ सोपसर्गाणामं
गत्वाद्यत्र ये इदं स्यादिव्यवधाने आदेशा प्रवृत्तिः स्कधातोर्विहितस्य लस्याहेशाः इत्यर्थादक्तानुनातीत्याहोला दे
शव्याप्तन्तवे आत्मनीयसमासेष्विकार इति भावः तत्रोपपदे कृदन्त इव्यासाज्ञेभावाममस्ता परिभाषेयमिति अधिकारत्वेस्वरितत्व
कल्पनागौरवमिति भावः अससरूप इति लिंगं चात्र सरूपप्रत्ययविधानं तत्र चेदपि इहत्रस्यार्थः न च प्रत्ययस्वैव स्थवाकाध
वौधेन्नरं तानेन पर्वेन हि विधित्वनामासंभवति वा वचं यस्य प्रत्ययत्वभावितहि धाविन्यर्थात्वयद्वाक प्रत्ययोभवति सचवेनिवा
कामे देनान्वयः अससरूप इति छेदः तत्रासरूपत्वं किमपेक्ष्यत्याकाङ्क्षायां यस्य विषये सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षया प्राप्ति
नत्वात्म चोत्सर्गापवादप्रत्ययत्वगतिः पययस्वत्रापवादाप्रवृत्तेरतएव विप्रतिषेधविषयेतरप्रवृत्तिस्तदाहोसरूपो
पवाद इति नत्वसर्गस्य वाधकोपवादो वा भवतीत्यर्थः वाधकत्वं विकल्पे शास्त्रयोरविपक्षेसमावेशः स्यात् अनरावन
वेतिसप्रधानाधुवविकल्पितस्यैवपक्षेऽसाधुत्वमापादितं धर्मनिषेधधर्म्यभावे मानाभावात् सर्वं च अपवादो वा भवति

त्येव सिद्धे उत्सर्गस्य बाधक इत्यस्य फलं चिन्त्यं अपवादपदार्थनिरूपणं तु दित्स्यते। स्त्रियामित्यस्य स्वीकृतत्वादधिकारो न
१०७ मिति अपवादमिति शेषः तेनष्यावङ्कोऽशी व्यावक्रुश्चिति सिद्ध्यति क्रमेव्यति हारेणावः स्त्र्यधिकारोऽन्वाभावात अमपन्ह
ष्यं चोपदेशे क्रमेवेति क्रियादिषु नेत्याह न तथ्यनुवर्धमिति कृतमेव तद्धात्विति ध्यात्वे त्विति णावाधकश्चास्येति कल्पात
अतः कारणेन समावेश इति हि कृत कर्त्री कृते नव धातोः परः कृत्यस्य यः कर्तरि वर्त्तमानमित्येव मस्यमत्र अस्यार्थो नो ष्यञ्चि स
त्वेऽत्यभावेनुप्रत्ययनियमोऽयं भवतीति काष्ठभिदं पाक्षणार्थ इत्युकारस्यापि तत्र वृत्तिरिति तस्यापि कृत्त्वं तामत्य
यसं तेस्मान्तर्भिनिवाचायः स्वभाववत्तः कर्त्तरि च्वित्ते स्पष्टकृत्वं तेनान्य इति संज्ञानियमेनाऽपादानत्वे सप्ताद्ध
र्थसंबन्धनित्यतादाम्भिः एवं सर्वत्रार्थबोधके षष्ठ्यार्थस्य हे चेदमत्रैव भाष्ये तयोरेव· छ्छद्वन्द्वेन कः कर्मणीति स्क्त्रस्य
भावकर्मणोः परामर्शे तत्रास्मतिस्तस्यैव भावस्य निर्देशेनात्रापि तथा भूतस्यैव परामर्शेन भावे एकवचनस्य भावाच्चास्या
भावस्य नपुंसकत्वं बोध्यं· अत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्त्या भावे कर्मकेभ्य एव भाव का रः स्यष्टार्थः कर्त्रे आवृत्ते येत
नामर्दिश्यते न कर्त्री कृदित्यस्याप्राप्तेरिति हि कृ स्त्रीर्थावित्ति न्स्वरितं सुपोत्तमेति तामिस्वरात्र्यावित्यर्थः तद्वाव्य

नितत्र भिद्वेलिमा इत्यत्र स्पष्टमेन व्याहृति विवरणमिति भावः कृत्य चः कृतीनीति विघ्नसंधाने हेतु रेणान्तस्य विशेषणं तदाह· कृत्यस्ये
तिव्यत्र च व्याख्यानमेव शरणं अच्च चः पत्न्याभावादिति इकारेण व्यवधानाऽहतिभावः न कोपणा व्यवधाना नैतिपाटेचोहेतो वो
श्रः आजपिद्धः तस्य एवं भितु नश्च का व्यक्तं यहीणा इत्यसिद्धापत्तेः हलश्चेत्तु· कृतः प्रत्ययत्वेन मत्य युयहणाय स्मात्सावि
हितस्य इदादेरिति एं च स्पतोऽप्रियत्या तस्येमे विशेषणं तत्रेजुपधस्य हलन्ताव्यभिचारा दाह हलादेरिति अचः किंप्रति
त्रः इजादेः हृवादेरित्यर्थे कृहेहलन्त स्य तु कृत्ततमपि मामप्याहुलन्तपरं इजादे हलादि तासंभवात्तविहितविशेषणं च तेन
स्यानियमत्वं· अन्यथा णाव्यापहलन्तात्परत्वेनमस्यचलकृणापा मेणो विभाषेति वाधित्वानित्यर्थः विधिरेवस्यात्तुय
इति नियमेमामवाधः मिद्रुत्स्पुनः पाठानारुद्रनवाहलोपष्पुतथा पूलहन्तसा इभाष्यमेव तिप्रमेमानेमितिवोध्यं
· अनुस्वार स्व सवर्णा पियत्य इत्याख्यानानुरोधादेव योमम्भणामिन्नितानाम मंत्री स्नुत्तौ निदामित स्थिति देशसाम
थ्याताणात्वतिमिन्नमित्याह कृतिपर इति· पूजेर वैतिन्यादिषु पूज्यो सहणं कृते वामिनिवार्त्तिकादितिभावःऽपि
तभाहीनामिति प्रभायमानमित्यादौ णत्वानिषेधाय माहीनामीत्वविहितेविशेषणे एवे वै र पते प्राप्तिरिति भावः

प्रकरणोपरीति अत्र वर्णानांपर्यायव्याख्यानमिति व्याख्यातेऽथ रूत्रस्य भाष्ये भाने कृतम्ब्रूटौ । पाठाम्भो ह्रियते पाठ्हारक इत्यादिमि

१०८ त्यर्थेऽकजो वहुलमित्येवं भाष्येउक्तेः शक्तमकर्तुमिति अत्र वर्णांगादि वहुत्वं नाऽपिशापनाबाधादितिभावः कं प्रति अतो लोप इत्य

नेन आतः इति वर्त्तते स्वरार्थं इति प्रतीतावर्त्तनादुक्तान्यार्थमित्यस्य पोरः नपरकरणात्स्यामित्यत्र ना आ मोयिर इति तत्र्यत्ताद्

मिति लभेर्येयत्नोलभेरिति वचनात् विवक्षितदर्शितानत इत्यत्र भाष्यस्य हगंट मव श्चानुपसर्ग इत्यस्याभावेन जन तत्सूरूपः प्रत्यस

त्यागहादिसर्वंधुपसर्गाभावे मतीत्य प इत्युक्ते नियमार्थमिति यो रद्धुपधादित्यवति हेमितिभावः महीयामिवेत्त इत्युदीत

अभावे इति नापद्यते इति सिद्धांत इतिभावः अजयं संगतमिति माभोमिति घुरूपमिति प्रयान्ते वैश्री कर्त्री इतः अजयमिति वाति

पानात्कर्तरीति वोध्यं वहः स्यपि अत्र उपपहरणे उपसर्गेहरणं नस्यात्तदितिस त्रेऽपसर्गेपीत्युक्तेः तत्र विहिरपीत्य व सैव ध्याते

इत्याकृष्यते इति सूत्रोऽक मन्थे नीनाइत्र व्यर्थत्वाद्यद्यपि मामावे ते दीवितताष्य यत्वे वासक मकता यापित्र प्रसिद्धत्वात्रत

हरणमिति भावः इदं चित्स्यमुवो भाव इति सत्रेऽत्र राधेभावग्रहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्य कात्र्यादि कृमेयो मरा वनाप्रमनुपि

धानादितित हाशयः एक इति सकर्मकत्वादिति भावः अयमेव युक्तः स्पष्टो भाष्य वृत्त्यादिसंमतत्वात भाव ओषो द्यपि त्यादि तद्गा

इसंवाहुलकाद्वेति वोध्यं अत एवानुपसर्गे इत्यस्य प्रत्याख्यानमिति मन्मृदा वृत्तं नाऽपत्यस्यात्कर्मण्येवान्यथाप्यवा इत्तिभाव धर्मेन

प्रत्युदाहर्त्रव्यं स्यात् हननं च तकारस्यात्रे ज्ञातुं व्याख्यामात्रस्युपीतिकिं घातः शापान्नुनसकर्मकत्वेन तद्यापोः भावे किं स्वघातं होता

ऽपत्नः अनुपसर्गे किं प्रघातः निरूपपदं हत्येति त्वसाधु शिष्य इति शामस इत्यत्र निश्चिकीत्या होपसिद्धत्वाद्यस्तौ वृष्यहरणानत्वा

शास्त्रेरितिभावः नघ्न उ इति घ्नजोऽग्र हरणाकर्तव्यमिति वार्त्तिकमलाद्याख्यानादितिभावः वा या इति अत्र निरोधस्यापि विवक्षणा

त्रावघे स्यस्य प्राप्तिरितिभावः पुनरिति नकारस्यादेशत्वेन च कारं विनापि पर्व सत्रेका र्णवेध संभवेननत्र तस्य चोनक्र इत्वामा

वादितिभावः स्य इत्येचे इंभा ष्ये आह अवादिति आपत्तिन्कुत्वन लोपाभाव तित्स्य हारणा मा प्रतिरितिभावः ह स्वस्सुप इति निपीत

भाषेत्यत्र य इत्यस्य चिषयसप्रमीत्यपि जनादिसाहचर्याहायादिप्रसयोत्पत्ति पूर्वकालेनात्र सैवाप्य विधाने नात्रतद्

प्रामानस्वे अाहुर्णोनरूपसिद्धिरितिभावः एतत्प्रेशयरिहारायैव दीर्घो च्चारणमिति तत्त्वं वक्तव्यमिति अयं वस्त्व विकारस्य

प्रयुक्तेः साम्यात्तु मन्येवं भार्यावधमिति वतभार्यायाः कृत्रियाइतास्यापि सिद्धाव संज्ञायामिति व्यर्थमिति चेत्तत्र भरतेर्भार्या

र्यांत्र प्रवारणायत स्यमत्वात्सु जैर्वि अत्र हुपधत्वात्स्य प्रविभाषे यं च जौः कुंय थासस्य मसाणाहित्यापहितिंदं ज्ञात

न्यङ्कादीनां च एष्टरागात्पिपायेव्युत्पत्तिवाप्याकरणान्तराभिप्रायेणोत्पन्नः राजमपुग्ये तद्विशेषः निपातनादिति पर्षोन्नमान्यादि
न्कापोफडि नि निपातनादिति शे[illegible]वमप्येपि फक्योनिपातनात्कत्वे रि एवमप्येपि धनं ध्यन्त पात्रादिरूपं न तु वत्स्यादि
तत्त्वेनाप्रसिद्धेः फ[illegible] जि न्यादिसाहचर्येण शुश्रविकरणस्ये वयहणा निति भावः पाय मिति त्वे लाहावोषधी हि प्रे पात्रम
नन्तरं यह जीवंति त्यारुः जित्य राति नस्यमि जि आपिमवे कार्षमिति हलि शहवा चूमित्यर्थः पशस्ये न पञ्चवनुषेय
हेमावित्यर्थः पदविषये नमिकषोप्रहेरर्थः वस्य पह्सांव प्रहः मग[illegible]यसं[illegible] चाक्रिय ते न दाम्यामनुच्यते। मत्यक
इत्यनुकंथा याकनग्रामम्प्रति वहिर्माषोप्रहेरर्थः युगपद्गतिपुन्नतशोकदारि नेत्यर्थः पुग्यमिति मन्त्रे मामान्ये
नपुंसकः यत्र यात्रपवित्रह्रोत्राः पुंलिङ्गेपि लिङ्गानुशासनात्यत्र शङ्कः पुंस्यपि पुग्यपत्रे च वा हवीं न मिति कोश
नुपलक्षणं पुग्यायुग्या इति कुह्वः मारयोःप्रभ्वनोदयमित्यनुयोगपर्वेशि मयोगाः तेन पुग्यदन्त्यं गजमित्यत्र
अभावः अन्नान्यतरस्यामितिति पात्समानह स्वसं वृद्धेराण इनित्यण् ए व मन्त्रेत कारोच्चारणान्मकरणाप्राप्त्यपि प्रम
प्रसारणाभावनिपातनशंकावारणायेत्यर्थः वधोन्नतमितिवा त्रिकस्य मन्त्रद्वषणाप्रहनन्ता द्याष्प्रकृतौ च वा। त्रि

कमतेशोकदन्यस्यामितिह्रिमाशंकानन्त्रकारमतेपिराणमिकुत्त्ववारणाय नियम्यर्थमाव श्यके न पञ्चेर्यज्ञीतिवचनेनममा
धानाह्याग्नि कमतस्येवाप्यनुस्तानावेतिभावः भुजन्युब्जौ भुजेरगुणत्वं निपातनाज्जवा हो भुजेरुत्यर्थ आघ्यजंते न्युब्जं
तेनि चहारहिताश्रुवो हूमुखोशरतरत्यर्थः यद्यपि न्यज्जयतीनि अधिरोगेन्युब्जः मि हूलघापिन्नुहरत्ति न द्यादृन्ये
न्युब्जग्रहणमितिवाच्यं अवरूपपाद्यमिति आवश्यकाधमर्णयोरिन्युनवर्त्तमाने कृतो द्विपतिशपजन्प्रवा च्यमि
तिरदंष्टतानुरो धे न भाष्यनुमवाच्यः शाह्मसंसायां भवेति बचोप्राप्नुत्येव मिद्धितिति अत्र प्रवक्त्राचियग्रहणमत्याख्यातं
चिंत्यमिति पजे नित्यग्रपुत्तत्वेन जहहे फलाभावरतिभावरतिभावः नह्यहभाष्येपि मोऽश्मनमन्द्यमत्र सर्वेन नु स्वरादि प्र
हमे च व्याख्यानात्पुरुजितिसुनोति रित्याद्यौव्यवत्त्हनत्वेनप्रसिद्धत्वाहितिमावः मिरनुवंधकप्रभाषापुगपदयोस्त्य सि
तोवे वेमितात्यर्थः आचाम्या मिनिपाटः चाम्य मिनि पाटे हिटे न भावि शेष इति सोमाऽर्द्यत्याहानीयते तस्ते स
र्थः प्रगाप्यो अर्तमता वितिवहुवीहिः आतोपुगिति सीनानोन्याकृते इति भावः मा जेवाऽर्हविधिविशेषइति गौदेव
योदधिवेत्यर्थः संवाय्य मिति वहिरमानार्याहेरार्पता मिद्धे सन्त्रे समन्त्योतिवार्थमितिमा र्थक चिरो ति अन एव न्वेको

न·प्राद्ये

मप्यये नातु नुनीमनिम्पबाधरति त्र्याप्तिवासंनेके त्र्यास्पतेभ्यानेकेमिति चभति इति भावः कर्त्तरि वे तिकर्त्तरि कृदित्यतः कर्त्री
१०० त्यनुवर्त्तत इति भावः आवश्यकाधमर्णयोरित्यनुवर्त्तमाने कृत्याश्चेति सूत्रेण च भव्याद्यर्थ॥ इति कृत्यप्रक्रिया॥ गाव
स्त्रस्त्रौ॥ अत्र यो वर्त्तमानेकाचा हस्त्रापयोगो नमिधामा हिति भाष्यते ऋहि नज्ञादिषु वर्त्तमानकालोपादानं कर्त्तव्यं न के
नैयमस्येषांप्रत्ययानां वर्त्तमानमात्रे दर्शनात्व चोपार इत्युक्तो तच भूतकालस्तोकशङ्काहमितु सिद्धेमे यास्विनस्यत्रतस्त चोः सामान्य
ग्रहणाविघातार्थ ककार इति भाष्ये स्पष्टम् गा दीनीभ्यस्त्र त्वमनन्तप्रयातमात्रो तस्य ष्ठ इति नेष्टय मोदेशे नामिमित द्वा
वः अत्र व्युत्पत्तिपक्षा श्रयणेन मात्र यतीत्यादौ मे वक्तृवान्ते लोप इतिरत्नत इति कित्रे कय ह्वो वा तु मे इति त्र्यहे कुस
तच ह मुनेरिति भावः गोटेति अनुदात्तत्वादिङ् भावे धुत्वत ट त्व ष्टुत्व ह लोपेषु सहिव ढिव ढोगि त्या त्वे वनु इति
ङित्वविधायके नु योगस्य यासमहे सेव कृन्तोस्पष्टमापरत्वे वमतिच। किङितिसूत्रे वर्त्तनाम व धके धाहमया
मितिभ्रमतस्व ङित्व वृद्ध्ये इत्य त्रवधिग्रहणाच हिनाधे न्वधाहे शोनृ ह्वोपस्य स्याभिवन्चा त्वे इत्पत्ते भीनाम्प्या धे धातुके
नप्ययोग इत्यपासरहं सवेद्वत्तोस्पष्टमापरत्वेवमतिच किङितिसूत्रेत वङ्लनाम वर्वधकमात्रविचरेणाम

जिराघ यमिति वार्त्तिके धवकपूरणावैषव्यर्थ स्निभ्य नेनधातुनामि द्धत्वान्न घातक इनित्विष्यन्तगव्याद्युलकान्तव धक
मित्युपादाय गावुलिवधादेशाइत्ति के यटः तु यास्यातिवास्म सूत्रे वार्त्तिके वधा हेशो वृद्धितत्वयोपतिषेधः वधकं पृथक् रभिति त्र
न्यायकिंहोराना दिकोवृधकगा कृपिव कसति यथ तिमा पर्यवामं मंतु स्यात्तस्मादयनिर्मुक्त आधधातु कैवास्य मयो भो
निर्मलत्त्वत्रनिवध्योम्पृतिमसूत्रे वधिग्रहणान्त्वादेशो हलंतत्वस्य सिमाप्येणाद्यत एव हनो वध इति सूत्रे किमयमहंत आहो स्वि
द्धंजनांतः किंचातः यदि हलंतः वृद्धि तत्प्रतिषेधः उपधा विध्व अथ अथहलन्तो न दोष इति भाष्य मुपादाय केयटः अ लक्ष्य
वधीदित्यत्र हलंतलक्षणा वृद्धि प्राप्नोति तत्प्रतिषेधोवक्तव्यः वधक इति वुण्वधिवहलंतणा तवधादेशोऽनक प
धायारतिसामावृद्धिर्जनिवधोश्चेति प्रतिषिध्यतेस्यानिवद्भावा दमुस्यानिनत्वं प्राप्तत्प्रतिषेधोवक्तव्यः अनुवधी
हित्याहावेकानुत्वात्न इह निषेध प्राप्ने ह्रोहेद्येयः अहंतस्तेवह्योपस्यस्याभिवन्चा इ द्या द्य भावर इ भाव श्चेतिप
वंचाहतत्वपक्षे वधिग्रहणां सूत्रेन कर्त्तव्यमिति सष्टमेवोक्तमिति वृ त्रिश्चन्यायइत्याड्नेद्यालिः रोधिजमारिति
प्राप्तनुमोनिषेधोयंरभौनिलमेश्चेतिवन्तुम्वधायके· क्रमेः कर्त्तरीतिसूत्रमाभाष्यवार्त्तिके· अमनस्यभाव

ल॰श॰शे इति अत एव भाष्ये सोपसर्गस्यैवोदाहृतं। केचित्तु निकेयस्वरसस्तत्र पक्षेऽपि प्रयोजनाभावमिति। फलोपहितत्वाभावमि
२०१ मित्त्वाभावे लक्षयतीत्यर्थः। पापाचकशामयङ्लुकोऽर्थानेऽमित्किन्त्वात्त्रिघातिति निषेधोन स्यल्लक्षणत्वाभावाच्च मधुमक्षेदेनू
मत्पदार्थोऽपि निषत्व निषेधः स्थापीति अङ्गतल्लक्षणाग्राम्यायोपिकेमस्य स्वरापि। षत्वमपीति निपातनोदिन्यनु कृष्येनन्वाधक
त्विनेनमेषमेवदेवाद्विकः सिद्धः। आगमाप्तेति। न च दीर्घप्रसङ्गोऽचारणात्वरणीहीर्घबाधार्थं स्यादिति वाच्यं अन्तरङ्गत्वान्नायमहला
दि। शेषस्यैव बाध इत्याशयात्तव स्फोटेदीर्घप्रवृत्तिकालेऽस्य वैपृथ्यापरिस्थपितस्तु सौख्यमेवन्यायः। हलादिःशेषबाधनेतु आप्याम
त्यानवीति भाष्योक्तेन वचनेन न सिध्येत्। अभ्यासस्य इयङ्घ्यस्यतेरुङ्गिमित्रान्यासमभि ... र्थः। अत एव ... न्त्व रत्पादिगुणाभ्य
प्यन्त्रवचनेवतिभाष्ये नाकितत्थापिपरान्तिवरइत्यादिप्रयोगोऽहरनादाभ्रान्तन्त्रत्वरत्यस्य घत्वचेति चाकृत्वमा कृगा।
लुकोमिवादिन्वलुक्राणामहृत्वे। लोपः सियरूयइ। किरतेन इत्त। सूत्रे सोत्रमेकवचनमं। पश्यतिपरत्वादिदम्
वन्याप्यमित्यमिमा नः। पाघात्रचाल्लिविकरणात्वामिव तिरेवयहराहर दन्व इति। अत्राऽरुचिवीजन्तु भाष्यानन्तुयहः
दित्वे तिसत्रे प्रसारणपाठे लाघवयवाकारस्यैव ग्रहणौचित्यान्तदित्वे मामप्यादित्ति चे तद्यविनत्वात्प्राप्तिव्रितप्रापनत्सानर्थवी

न्यस्यमामग्राकन्वेगौरादित्वं बोध्यं ङीष्यप्युत्स्वनिहतिस्वरप्राप्त्यास्वरैविशेषाभावादित्याहुः। लिपो विंरक्ति शो मुचादीनामिति नम।
धार्यादयोऽन्तु मनःपन्नस्योष्पः शेषापिप्रगणापाठे शो अरविंद्मिति भाष्यं अरविंदनतिपुस्त्विंग इत्युपनेपक्को गिनि। इदमुपलक्ष
णंत्वपुधेम्यः कृत्स्नस्य इह इत्यत्र व्रतात्स्तानिति भाष्यादिहहरणादिति भावः। पाठ्यधात्वपाठात् इति छो दोव्याख्याना इति। तेन
रि४ जल्वचरे इति द्वज्ञा[redacted]त्पत्र भाष्यस्य दृगेहेके यत्र ... चुणे ... विषयवाहुल्यमित्रा वेवाम्हहधातोगुपधले
गोकेन्द्रहेमिन्दरू दित्वा कागच्छनीति पमसः। ... शकमकर्तृमिति। तत्त्वोधातु ... दशा विनिमज्जाश यान्त भा
तुषुपाठाध्ययवागमभ्रंशस्य कृगरस्वामि तोकेषुसमवपादेस्नतद्वशाभावे नैवमेवोचितत्वात्। तद्धवबालकमयाधात्वेभ्मामा
लीकः पाठः वेदेत त्वाध्याप्य यो गोयहिम वेतस्वराध्यतत्यादिरनां ग्रहे रेव साध्य इत्याहुः। अत एव भाष्यं आन्तेक काम्यादे
प्रमादाख्यातं वृजिरवनी निवृत्तिं कृ। ... नवे ... वायकः। सिद्धः। सिद्धे ... इति सत्रभाष्ये स्पष्टं मनन भाष्यमतिात
केचित्तिरस्यात्र आह पुण्य ... नैवे[redacted]त्यर्थः। रतनीत्यस्य त्वनु गौरादित्वाङ्गीषित्याहुः। नेरक इति अत्र धाप्स्यामानन्तरम
क्रियाकर्तृत्यक मतोः। शेषत्वात् आहेन पचेरस्य फलस्य ... नाभिधानेन वा ग्राहीयाः कर्मकेनातवर्या
त्वानुबंधकस्य वेत्राव ग्रहणं। अतोऽनुपसर्गमावे मती त्यर्थः। तत्फलित माहानुपसर्गादिति। गोमं दायकपि साल

प॰शे॰श॰

इतिसूत्रेचयसर्गोपीप्पनेना अत्र सकरणोसुप्पहेनोयुसगोभावेसतीत्यर्थः तत्फलितमाहान्तूपसर्गोदिति गोमंरभमामर्थेनतत्सकर्म
२०२ णापुपपदेोमहत्त्वेवा अत्रोपसर्गासामुत्रवहितत्पन्धयस्रातेनकुयागाहृशि छक्रियायायाकर्मकारकान्वया चगतिसमासगर्भोपपद
समासः अत्रकर्मोप्युपपदेवु छिन्म्यम्तवयान्ग्यःस्रातेनकुंभकारोनीति हितोयान्तस्पीपपदत्वेकुंभेत्र्यमित्यस्यान्युपपदेन्व समासे
इतिमिद्धानांसंगतिः अनुपेहृतः प्राकृषसभावेमघर्मतस्मान्युपपदत्वात्तपदत्वातकिंयोपसर्गसंबंधात्पर्वकारकवाचित्रप
दासंबंधेनसाधनंकार्यान्तरवेमुपसर्गासंबंधेन चप्रेहारन इत्याहेरसर्गनिमित्यपासनं अाह इति नेत्रान्तके प्याखोपवाधिनानि
त्यत्वात्सम्प्रसारणोमतोचायागि हितिन्यायेनपवेत्वं वाचिमालोपत्तस्यभीयामहत्वेनोवश्यमाप्रोयुगपाह अंतुमिद्धमेतवावेत्र्या
मीयासिद्धत्वामित्यत्वेवाप्राणि हितिमायामित्यत्वेवा ऽस्यतापकत्वातिनेनजुदवन्तु रितिसिद्धमित्याद्वः योगोविभज्यतत्र मिद्धं
केवलोपसर्गेनाअात्वोपसर्गेरतेवसिद्धेः कर्मण्युपपदेपिनअातोनुपोपार्गमातनदाहद्याप्यामितिमाप्यदर्शनेनसमपीत्यवि
पस्त्रोगोरितिआतश्चोपसर्गेरतिफः अप्रमाणिमितनुसुत्याल्वंलुहते द्वबमयीतिः वेरेष्ट रति सत्रेकर्मणीत्यपि वर्तेत इतिमाप्यद राम
र्शनेनसूपीत्यविकारेहष्वापिनमाप्ति वृत्तिः तेनतुहकोकवोरित्यादीमांकर्मणेवृष्टहोनेः सूपीत्यतन्वकर्मकमावकोश २०
मितिमावः अासस्येतितन्त्र योगमसमासनघोरित्यर्थः तत्रसामर्थ्यादलसस्यवाहत्रौ कत्रौरितिवोध्यः मं अतिसंजारि

प्रदतितन्मादर्थेचतुर्थीप्रेवातृजनेर्नार्थान्निर्देशःस्वनोग्रचेत्यातोधातुनिर्देशोकृन्तोपाकारणात्रव्याख्यानावतत्पुक्रेरिति
अनुवृत्तोरित्यर्थः गोमंरप्येचाक्रिःखा्जादेशः हरतेरनुन्तक्रेपगादन्यत्राथर्ववेत्रमानादित्यर्थः अाक्रिर्लोगालतितद्भुममा
र्थेशानिःशास्त्रविशेषःसूत्रेवोतधार्यार्थेगम्यमानेसतिसूत्रमधूत्रुपपदेहृत्पत्र्यःस्तवकरोमिजयावक्कर्मकोर्ग्ये मा भ्यदिति
पान्वादिविभावः शोकरोतिमृगणातेः शंगरोखानशोकरोतिमाषाणोर्हप्रयोजनंवरितं अधिकरणेशेतेः इतभ्रत्रैरमाधि
करणाइतिप्रपिकर्मणिारतित्रयमनुवर्त्ततेयथायोगंसंवधरतिचरेष्टरत्पत्रभाष्य तत्रनादिर्घनिकर्तृचेमतेप्रन्नाना
दिवपपदेभिन्त्य दृहचरे सकर्मकत्वेपिचरेष्टः कर्मण्युपपदेनाभिक्रोमनेतिसूत्रेभिक्षायहणंत्स्यष्टहेहभाष्येनदा
६ हाधिकरणेरतिसूनोचरेसेनायाधमन्तीत्यर्थः अाहायचेऽतिग्रहीत्वागष्ठीतीत्यर्थः अयेगोतिपुरोग्रतः अ
मृयोरव्ययत्वेनकर्मत्वासंभवात्तदसंवंधेनभाहचयेगणयश पितदसंवंधात्हितिमावः हरस्तेहतिअत्राह चिपरो
सरतत्पस्पाल्काणिहृदादंतत्वेनिपातनेनमानिपूर्वनिपातस्य वहशोत्पमिचरितइति केत्राह तेतुःकारणामो
त्रेअानुलोम्यमाराधत्वचत्वात्वत्रनेः ईत्यपिनिनृपपदादित्वन्वाख्यानात् विभामितिवापदाय्यापिवृत्ति
विषयेशाक्तिमत्परत्वेनकर्मत्वातत्राअन्तकर्मणीतिसंवध्यतेअहत्वादाववपीतिहेत्वादिप्रहणानुनदत्तेर

ल॰शा॰टी॰

२०३

निभायः अनन्तरपरकरणादतः कुरत्वस्मापापमेराहकं स्कर्महिनिनि निमसातिकत्पत्रत्वे मोनापदस्यृत्वादतः कुरत्वस्मापामेराहे कर्मके
मिपापरिमितंमृते चूर्ण्युपात्रपृष्ठेत्व तः कुरत्वेर्षोमस्यममात दुनिपदस्यूवायय वत्सा सस्य दहुपध स्येनासम मा भिः यस्त्वादिति अज
हेलाद्दौ यरितार्थः सन्त्रेयाकिमादिग्रहणानकार्यमित्या मेमानः कर्मशाहे इत्येकमेणीतिचास्याविशेषणतेन करणादेनातिप्रसंगः य
ज्ञाविति कन्त्वविशेषणं पशुरत्री पाधिः प्रत्ययोनयावश्यमात एवश्रीत्यादिष्वपि दृष्टव्यमात्पदं वध्यः फलेग्रहिः अहृदिपतकालिमन्ना
दावनकाशत्वात्सूर्वेह स्वेकृजेनतोमुस मन्त्रमत्थामुस्यवंजेनत्यानेनस्यांते इहान्तव्ययस्ये निवर्तते नदिवामत्यादावृत्पानानसमा
वातशुनीतिवाभिकोवाधे विनियावंमरमापादनिमगादिविभाष्येयादः अमत्यथांसेष्यमत्र॰ अमृयशाहस्यानयंकत्वेपिनपस्मिस्त्रि
हासंमत्यात्सस्मृथं तत्र्पेरु चद्वितीयैव सकान्येकदेशास्य कर्मत्वे नाम्ना पैकन्यायुक्तोणात॰ ललाटमाहस्वयांत्वं त्रिवोकं॰ प्रियवशा
वचस्त्रिवृत्वथेरवाचि हृस्वपरत्वाह्विरावहत्येवरवशोव्याहृतिः मि सकुलीनइत्यादौ येणा विनु मुहुत्पानहोपरत्वाहः मितंगमरतिहृत्रो
मंतगमस्तिपादः एवं स्वा उद्दिन्यागविभागात्त्रविहा [illegible] इत्यसंवेधस्तदा तसुजेग्रहति नापेरिति घुरादेहैंतु मगपंतस्वादेस्तूपगमं॰
हरणामितिवृत्तिः अनित्यमिति ज्ञापयति विधावेवानेति ज्ञाप्यत्रभाष्योक्तेरिति [illegible] वःपाविन्वयावोकुशाहृकर्मणोप्पयः [illegible] कल्पविशेषा
मृतंभयशाहृतेऽमियेनविधि [illegible] तित्र अस्यभाष्यप्रमाणाप्रहृहेपविशेष्यमादायतेहनविधिरत्र। निवोध्यं॰ क्षेमंकरइत्येकमकरीत्व २०

त्रगौरादित्वान्ङीष्॰ आशितंभव अग्रामोजन इत्यतो गणं तत्स्य योग्यकर्मणि कः तत्र समर्थे तायामिति कृष्यते तेनार्मतायांनातायथ भ्रो
मपतीत्यादिना भावकर्माधिकरणेषु यः क्रमस्तदंतोनसंचते सोपसर्गस्य प्राप्यर्थस्यवामुवः सकर्मकान्येपिकर्मणि निनसंव ध्मो
तस्यायमिति ह्रस्वात्तिव्याख्यानाच्च नदाहाशितंभवतीति अन्यत्रापीति अनेनैव मवद्यमित्योसवेत्रेत्यादि प्रपंचार्थं॰ वक्तःतः समस्यांजने
रिति मकरणास्यैनात्येवपि हद्ग्रपतद्रयत्नेन भिद्वेदृत्तमंपचार्थमेव तत्रापि [illegible] महगासमवोपाधिव्युभिचारार्थत्वात्र इति वोध्यं
॰ हमाविति शाह्याय कृयापुंस्त्वेञत्यपहगास्यष्टार्थं। कुमारघ्नी॰ अयंशानिर्भावेष्वहृतमानयोरेव नमत॰ भतेरत्यधिकारे कर्मणि हनर
त्यस्यपायेवास्यमेवणितिभंते इति [illegible] हारिभसामध्यो नतन्नियमा तय चुनत्र कौ उत्पन्यायात् कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितेनणि
निनाकर्मणिहनस्यतद्धिहितत्वादिति महचारितम्भूतकालेवाख्याते॰ अतएव कुमार इत्यादिपूर्वविधानां चरितार्थं॰ तच्चनत्सामथ्याह॥
सत्यवाधः शास्त्रवाधापेक्षया कालवाधस्यौचित्यादतएव कुमारहंतेत्यपीति तत्र अतस्मन्यायस्यापि विषयत्वात तत्वको
लहृत्वे ध्वातोरित्यर्थेन कोलस्यानुवाधत्वात भृतहन्यधिकारमत्वे चोक्तो नियमोपपत्तिरिति अस्मरताधिकारमयोजन
त्वोकिं भृत इति सूत्रेभाष्ये [illegible] दिकुपतिश्रीनिगमहनेत्युपधात्वोपष्टित्वान्डीप् पाणिघ [illegible] निकत्रेरीत्यर्थः आह्य
स्यार्थेष्र्कि आटंकुर्वंत्य [illegible] कन्त्रीरित्वनायं करणारूपार्थे नतक्रको॰ दुन्यन्यायेमकल्हरूपार्थवाधनात॰ अर्थस्या विवक्षे

न॰

यत्वात् अत एव कार्यं शब्दवाहेति योगतः कर्त्रीरं ब्रुवन्समकर्त्तरं त्वइत्यर्थो भाव्येत् शिनः नियोगः शापत्वैनित्यमाद्बुवादेतु स्वभाव
तः कर्त्रारं ब्रुवन्कर्त्ता तः स्वभावतः करणं ब्रुवन्कर्ममेव तु मार्गाहिकमेगोर्थः त हाकर्त्ते यस्यापमक्रियेवोभिष्वकत्वेभिभुवं आ
करणेतत्माम् प्रतेष्वक्रि आशी भविताइ प्रबन्नुनगतिप्र कौम्पः पायेगानाशीलिकाप्रहनेः स्पृशो अनुस्के किं न ह कस्पर्शो
ः अनुष्टक इत्येतत्ताम् ध्यातौ क्विपिनः इनेन हि निस मम्पततरत्पूर्वपदंसम म्पततेव हघु भ्यामित्सल्के किं उरकस्पर्शीः अनुस्कृ गा
पत्रिः सत्स्न अनुपसर्गे इत्यस्य निष्ठत्वेव स्पृहेव उपसर्गेवीतित्यन्यत्र सष्ठ्यग्रहणेन पसर्गाहणान्नेति ज्ञापनार्थात्ने नवहः सुर्पा
त्वुपसर्गेनेति भाष्यगंदमदृत्यत्रानुपसर्गेइत्यस्यासावेनत्वमेव मध्ये स्वंव धातन एव प्रगान्वु भिन्नादि सिद्धिः प्रष्टे आन श्चोपसर्गे
इतिकरणतादिकं भज्जोभावः स्तु प्युपसर्गे पीति च वनेनेत्र गणवाधनार्थामिति तस्य ष्ठ ये हंभाष्येस्तु पूर्वपदेस्मिन्नितिकं धेचीतितत्रं
नु आममाससमक्ते कीर्तिक व्याहरन्मनु भाष्यत्यर्थो निर्निभावः अन्नेनुगमाधरास्त्रेपसचाडादि सवर्णादौ चैत्याधिरन्याहः न
सकृतोपमसाधुरेवेति परेति ब्रूनामिति आलोमनितिन इत्युत्रवित्तु पत्तत्वेन तत्रेमानपित्याः हो इत्यग्रहणादुपपत्वस्यापित्यभि
वास्वनिपः शर्वरी त्युहा हरणतोटरेडिति रुषारिषहिंसायां क्विप्चत्रापिदशि गृहणामनु वर्त्तने क्विपचाप्यर्थोपदृश्यपुनरनिता
श्रीलिकत्वकरणोभाष्योक्तेस्त हाहर्टुपतन इतिः सम्पापि दृ अत्रचिवोपि संवधरतिच हश्यारथ्यावि निसत्रेमाभ्याम्

ः इस्मनः खचिहस्व इत्यनोहस्व इति हाद्देर्घे इत्यत्र हाहे इनिचानुवर्त्तने ओपध्ये तित्रांत्यस्येति शेषः शस्याद तित्र वांत भावितराप
प्यत्वे शामित्यस्यकर्मत्वं अन्यथात्तुनजर्त्व प्रत्ययस्त्वभय्याप्तिमुपीत्यस्यैवमर्थं धात अत्र विच्चाजक्विष्विन्यत्र क्विपूर्वेनसाह इणादि
जेवौच्यते अत एव नेत्य अचं वाधितु मिति अन्यथावातुग्रहणासामर्थ्येन कृत्नोहेत्वादिषु इवाधवन्तपूर्वकस्याधातोः क
क्विपावव्यं चूवाधेनेत्येषः उपसर्गभिन्न णवोनिसुपीतिवर्जना नेपुनः सुग्रहणेनोपसर्गेवीत्यस्य निवृत्तेरिति भावः भाष्येति
अत एवोपसर्गाहतीनिमत्रेसुचापीति भाष्यप्रयोगानुगणं हिनोवि सारिणाम् इत्यमोत्र प्रयोगश्चेमगृहाने साधुकारिणी इतिक
सेनिरत्रसर्वधातूनांनुवादेह कस्ताहाहसाधुदापीति कर्त्तर्युपकर्त्तमूमोपमानावाचकेनपपर्वेइत्यपेःग्रहे सुप्युपव्याहेवते
गम्यगिणिनिर्धिसम्यः स्थ्ये उलेत्तिस्म्येउल एवशोनेहत्येवंवृत्तमन्तरगम्यनेष्पीउलेशोतगावेतितु मंतस्यवनुत्वाप्राप्तिहेः वहलमा वहल
ग्रहणाद्दाभीक्ष्णेपपदेयोरमावपिव्रतुरनिसूत्रभाष्यवोधिते व्रतार्थेस्यापीत्याहौमिनिः आत्मंमानेरव आत्मंमाने इतिकिं
दर्शनीयमानी देवदत्तोपसदस्य इतिसत्रे भितिमंत्रे णामपदहु यत्तिहेशः एकं विभ्रंशसमयं क्रमपरं प्रत्ययविशेषणं
मितिभाष्येस्पष्टेन दाहसच्च स्मार्दी निभ्यन्यस्माःमः प्रत्ययस्यापि हेशयोगपकार्याभावात्माय्यमेवगहत्युतह तिभावः श्रि
मत्यपितिपरे तु स्वमोरिति लुगत्र न वाध्यसामात्यचिंतयास्योधान्विनि लुगवम अस्पापि अमिधि सामर्थ्येनवाधा

तकिंवास्यामोचाहिरंगतयाऽसिद्धत्वाद्दपि नत्र योधान्वितिलुक् न्तरत्यहाधिकारेणवापरिभाषानेतुक्तिस्तु भाष्येणक्तिप्रत्युक्ति
१०५ कमेणानुवेपह्निणारेनिम्पृक्तह्निर्दापर्तनप्रत्ययस्यात्रिपाघांवहिरंगपरिभाषायात्रम्वृत्यास्माधम्येनुफलाभावेनमाना
भावेनवोन्तरपहाधिकारेनापहृत्रेःस्वात्तनस्मात्प्रियमनत्यस्येवरूपभाष्यसंमतं अतएवोपक्रमे। अयं[illegible]स्यदीनभावि
तक्कमितिभाष्यमिर्दानिनोक्तमेवं वपर्वयत्रुक्तात्। अमनमितिसेवमवितव्यमितिभाष्यस्यात्। अमनमितिप्रयोगा
तहस्वस्यमु[illegible]मोरभावस्यवकल्पनमनुवितनमित्याहुः अयममप्रत्ययवत्वाद्देव परःसुमामिद्धेऽजादिप्रत्ययति
वंधनेप्युर्टोहिमिद्धपर्यमिदंमामेनेतिसोनिनेलता। विशेषणायोगङ्कानत्वामित्यर्थः अग्निष्टोममिति अग्निष्टोमंमस्याक्या
गेनायंवमाविनूवानित्यर्थः यजेस्तुत्यागकरणकेव्यापारे शक्तिः तत्रव्यापाररूपभावनायाभाव्याकांक्षायांधात्वर्थ
त्यागस्यकरणत्वेनोपस्थितेः स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाच्चेमा[illegible]रवसाधनमरूर्वभाव्यत्वेनान्वेतित्यागस्यकर
णत्वंवभावनाभाव्यभावकत्वमेवसर्वत्रकरणानामीदृशमेवकरणत्वं मस्याववमेस्यापिज्ञोतिष्टोमशब्दस्यतद्
तिलक्षणयात्यागनामानाधिकरण्यानकारणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमधिभाव्यत्वाद्रूपतेवनत्फलाश्रयत्वरूपम रामः
तएवेदृशानोक्तामानपदेनैवोक्तेयंः केचित्त्यागानुकूलव्यापारएवयजेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाःसुशब्दपराःश्र १०५

ब्दस्यापिसंकल्पद्वाराकरणत्वमित्याहुः कर्मणोः कर्मणाप्रपदेप्रमतार्थाद्धेनेतितिसिमितर्थः दृहंशब्दशक्तिस्वभावात्कुन्मायोमे
वनेनचोरहननवानित्यादौ नेतिवृत्तिः चतुर्विधइतिब्रह्मादिसपदेषुमतेवर्तमानाद्धतेः किंविति मत्राधः तत्राधः तत्रविशेषा
चतुर्थ्येवकारादिविनिगमनाविरहात् नत्रब्रह्मादिष्वेवमतार्थाद्धेनेरितिनियमेहंतेरुपपदेनरमेवक्षतिवृत्तिफलोधा
तुनियमः ब्रह्मादिषुमतार्थाद्धेवहंतेरितिनियमेनान्यार्थाद्धनेरितिनियमस्य यानियमः ब्रह्मादिषुमतार्थाद्धनेरेवेतिब्रह्मादीना
धात्वंतराद्येवंधनिवृत्तिफलोधात्नियमः ब्रह्मादिषुभूतार्थाद्धनेः किंवेवेतिनियमेनान्यार्थादितिकालनियमइतिभाव
ःभाष्यमिप्रायाच भाष्यरूभवतो नियमायब्रह्मादिष्वेवेति किंवेवमि[illegible]च युक्तंचेतत्प्रकृतपरिस्थितोपपदमन्यथोरूप
रोधापत्त्याप्रकरणत्वहराजघन्यममरासापोस्यतधातुकालयोरेवोपरोधान्यायः एवंचेतद्विरोधाद्यत्रैरयुक्तेति
भावः कौशिकेतिधातुनियमसिद्धहनेष्यनुरितितत्त्वः अत्रापिद्विविधएवनियमः सुकर्मादिष्वेवक्रियाएवेतिचएवमामे
सुजन्त्याहावपि कुत्सितेनित्यर्थः सर्वोपाधीनिभाव्यत्वन्येप्योपिदृष्टजातिवक्रस्यपारिवन्नुक्तेकेवलन्य
घापिप्रयोगेनुवंधानत्रूयेतेनधापितहुपलक्षितकारकादिहष्टेनेनतत्रानुबंधमात्रेनो मिश्राच्चप्रयुक्तकार्यमि
हिः इर्सयफककाम्यामित्याकात्रस्यैन अनाएवलोलट न्याहो मतत्प्रयुक्तेकार्यंप्रामितेत्याहोएकाचावागाना

त०प्र०शे०

१०६

छ्रुडंतमेतदिति निर्णीयात्र दोषः क्रियो ही· यद्यपि निर्देशादेव दीर्घग्रहणमत्रान्यथाप्रणाः स्यात्तथापि क्रियो निर्णायामगाय हर्षय र
न्यत्रैव चिक्रियनुरित्यादा बज्ञादो यहूपंतहनु करणमत्वादत्र दीर्घग्रहणं स्पष्टं चेह भाष्येन एव दीर्घविधायकहृत्त्वावपि क्रियरन्
वोक्तं रदाभ्यां चोवाक्य मेहार्थलूहाह निष्ठापेक्षयेनिरदाभ्यां किंचेरिनं· तद्धितिष्ठासंबंधितकारविशेषणं पूर्वग्रहणं भिन्नवद्गामित्या
होपि रहस्यमाभ हिति स्पष्टं भाष्ये· कार्त्तिके त्यो हेध्यन्त्रं नत्ववा रणाय हेडे· परस्यान त्वप्रतिषेध इति वक्तव्यं वहिरंगाति
ह त्वंनत्रैयादिके नरेगे मासणानि निहृपितं ओहित स्वेच्छ अत्मात्परस्पति ष्ठात स्यान इत्यर्थः स्वाह्योरि
वाधूंतगुणाभतोः धूरीनं जलमिति न्यनेनमत्रे स्पर्शशाष्टं नगुणाएव प्रसिद्धत्वा द्यांख्यानाचष्टन्यनुतेनतुरी
गरनिधूनितं अतएव मते श्वितसाधिकेतां द्वेषयेनत्वे चाविभाषास्यापूर्वग्रहणामभिमंडीनइत्यर्थमिति हुमि
:व्यवस्थितेनेतिणानुहापिष्टनौ स्पष्टं भाष्येतु एतत्र इष्यतेष्टत्रावपिपुष्टिनेष्यनेततो द्रवास्थितविभाषेतिवहने
षामनभिधानेन सवितनत्व पाठागेहेति वेन्नदीयमपाठा मेनप्रयुंजत इत्यर्थः प्रक्रमितिन्वं मेः प्रकाशार्थस
रूपांतरथार्द्धकं स्तिष्टानभिधानमिति वोध्यं यस्माविमात्राधौर्धा तुर्व स्मात्परं वर्ततेः शृ हित इत्य ध्याहा राम
:अप्रेकाच इति वर्त्तमानेनेमहीरिद्धितइत्यत्रन· निष्ठाहे श इति· ख्वरप्रत्यययोः महाहरणां हीवेः होविकः त्रो १०

त्रनिष्ठा वद्धजनादिति निष्ठांतस्य छद्यो विधीयमानमाधुहानत्वं नौध्राच इति इष्ठवनप्राप्नोति· इष्टं चेद्द महितस्य
निष्ठान कारस्य लोपो निपात्यते इति पक्षे· यहानु नकारमात्रस्य लोपो निपात्यते न हानेदं प्रयोजनमिति स्पर्शेनयोर्पे
हांगरिविधि ग्रहणानुवृत्तेवेन द्याधिचेरव्यावृत्तये· पुरिस्कां हस्या· अत्रैव निपातनान्निष्ठायांतलोपइति मतस्या त्रोपस्या
सः अचप्रत्ययांतेषु न्याभावनिपातनेनेहोपत्र न्येपतन्मतहयम पिष्टन्नौ स्पष्टं वातस्थोहां निरूह्रं हत्रिरीत्याः एत
न्मेत निर्वाणो होणात्रात्तेनेक्केति प्रयोगो वा तस्य कत्रणां त्वेवो धूध्मा वेमिवातेवाते नेत्येव· भाष्येतु अवाता भिधा
नेरनिर्वक्तव्यं निर्वाणो धिर्वाणो धिर्वात्तनेनु कैभावेनिर्वाणोवाते नेत्येवेनुनदाशयः कामइति हो कोपे इत्यस्मादेक्तइत्यात्वं
:स्मः अोन्यत्र पूर्वग्रहणं प्रसंनीतइत्यर्थः पवर्त्तनपुस्तरस्तुक्के· अत्रसेष्ठे इहभयोरपिग्रहणमिति वृत्तिःशन्ततवं भाष्येन
हष्टं स्तन्तमितिचन्वंनु चरफत्वोरित्यनुवर्त्तमानेनेति वेत्पवमिद्धंतत्राहफलीनिष्पन्नो त्रिफलेत्युभयोरपिग्रहणं व्याख्यानान्नतस्य
नुवंध कृपरिभाषया अत्रसार्वत्रिकत्वान्न फलीनिष्पन्ना विस्पष्टनात्रनिपातनेन इडभावस्यापि निपातपतापत्तेः ग्नतेनयुद्धे विकसते
इत्यस्यानिष्ठायामन्योपोनिपात्यत इत्यपास्तं· फले लेत्वेइत्यादिभाष्यादि रोधाच्चतत्रान्तु पसर्गादित्यस्थैः परिकृश इत्यस्यानुपपत्ति
·परिन्नपामः कर्त्तपेनेसर्थे नपरेः कृशं यत्पनुपसर्गत्वात्तस्नेक्तिप्रशाशक्वे कोशपयप इतिस्पष्टंभाष्येन इतिवृत्तिकारोरितिशेषः

न्या·शा·शे इटोभावश्चाहो किनी किनी जिनिर्मलं लं निष्कलं चन्नाभ्यां परस्परात्वे· किनाण्व संभव इत्याशये निपाद्वे ष्ठाः षत्वस्व रमत्यये हिषि
२०७ षुमिद्व तति सिद्ध त्ववाभिकेर ट्टे धिग्रह णामेत्तज्ञि पानतमिद्धार्थानुवाह इतिभावः न्याहो किती किनी जिनिर्मलं निर्मू लं निष्कलं
चन्नाभ्यां परस्परात्वे· किनाणव संभव इत्याशयो वा नु द वि हो हिं· मंडकस्तुन्याद्‌हाभ्यामित्यतो नइतिवर्त्ते तु हि या मापेन्यपांया
प्रेविभाषेयं· परेणोप्यिदिनु पूर्वसाहचर्यमंतरंगमिस्तु ध्य तेनहा ब्वोरव्वाना दे वा स्यग्रहणं वोध्यं· चत्र दीर्णेन तेन त्रोलही
त्याहेलग्रहणस्यचेभि नषेधेनस्य सिद्धत्वाचेरु शीलिमिपधे। सिद्धे त्रो हि तु ग्रहणं वधमित्यपास्त· वर मनाह्वावित पदिगणो नेना
त्रतद्‌माभेः ख्यात रतिभ्रुवादेशाग्पवशा दिवात्वतन्न्यस्याथे धातुके प्रयोगाभावाच्च त्ररव्यायह णेव्य प्र मितवोध्यः कुस्तो
वेद्वन्वामिदिलिण कोचडतो निषेधाङ्गोन्यापिवा ध्यं· भिन्नेभान शाकलत्व जाभिविशि हेतवे तेन भिन्न शाकलया यचा त्रमहमयो
मः निष्पन्नस्य शाकलस्य न्यायिन चिरहस्याप्रतिपा दो भिन्नेभिन्नमितिमवन्ये वा किं च भिन्नेविहणामिति मि मित्ता मान्यापक्र
मेभिन्नमितिप्रयोग इतिस्य इंमाख्येइणिन ण्यायां इति वर्तमाने पुंसि ग्रहणमित्याद्यापति धामाभित्यतन्त्यस्य विभा
षेतिनिषेधवाधनार्थस्याप्नवसंतिद्देः अत्रापी दृग्रहणमप्रवतः प्रजाया दिति प्र जा विषया थकाहित्य वुः मागा द्योवितगामि रामः
नरस्याहोसमाधाने न प्रजागम्य तेदातिम त्रापी दृ सिद्धः नात्रगाध्ये इति· गाध्यार्थ देवा हिकस्यात्रमत्र न ग्रह णा किं तु वि २०७

मोहन्नर्थेनो हाहिकस्यैवेत्यर्थः लुधुरति धनाकांक्षावानित्यर्थः उदाहरणोपात्तमोहइत्यर्थः आदिकर्मणि निष्ठेति चाद्योपुक्रि
याक्रणे पुभने क्षपित्रिया मनन्वो भावाद मामानि ष्ठेति वचने· आदिम नगवाव यवेसमूहरूप मोराप्यत स्य समाप्राभत्
त्वं पद्याश्रीयनेतदेदमत्याख्यानन्तरक्रकं यत्कृतं नरभिक्षमो कृ प्रयोगपक्रृतं ष्कदं प्रकाषीत्क टप्रिजिचयदावेण कांनः कयो
भिममी किनमनुहाप्रसिरव्यातेतद्धे कक रो तिक द भिन्ने धुभवनी निभाष्ये विभाषाभ्या आदि तश्चेति निषेधे माप्रदं· मेदारि
ष्टेति आस्पंतिटो भावादिदं स्वरूपकथनं· अत्र मूषः सर्वापिम त्याहते द्वावीहि तइनीति· ननु नित्यत्वात्संप्रसारणप्रवल्वयो
ः अक्रकत्येवनिषेधेसिद्धे शिवग्रहणं व्यर्थमितिचेत्र अकृतस्य चापदेशस्यानुष्टेनैर नभि मीर्वेत्याहिसिद्धेः शुनं
इति· अत्राहि विचिन्त्ये पद लु इत्येतन्माम र्थ्यात्स्व व रूपस्य संप्रसारणत्वं तन्माम र्थ्या दे व कृटाति इ सत्रस्यमाध्यातिपेका
देशास्याच· परामिनि निरस्यानि पत्व ने व नुमन्तइति अनु दाचोपदे शोस्यनुनासिकलोपः आनित्यत्वत्ताप नापनाद्धे
नि इदं भाष्ये नदृश्यतेक्त ते ते री दिचमना पमिति परेद शिद्धि नरमिन नियनी मिति निवेद्धकत्वात्माभिः यदि मेधा दि साधने चा
त्वर्थेद्धधाद योनिपात्यंनेर्हि कृ भिन्नमर्थेने भित्तस्यादत्त आह समस्तहादोनेति अत्र प्रयोगतकसाहूर्पाप्रत्वा
त्रमोहरत्न इति अत्राऽऽफ विवीजं त आवेयाद्धे शष्टे नवान्द्यविषये धा विहितं समनाकुल मनन्त च्यतेइति केयटः ननु

ल॰श॰शे धूषेरादित्वाद्विकल्पे प्रामेत हंशो सिधिः स्यात् तनाम्बुभावादिक मेष्या मन्यत्र वै पात्या भावे प्यादि तश्चेति निषेधश्च स्यादत
२०८ आहभावादीत्ति चैपात्य मविनीन नाहरस्त इति आफ विवी जेनुच्य चैयान्ये भावादिक मेंगोग नभिधा नेमानाभाव इति त
आदिनं सफलमिति तादमा धवास्वित्ति नुइतोन लोपश्चे तिश्च मिति लकन लोपव जेमिति भावर इंद्वित्र गीन्या भाष्येनर
दिजएव विपात्तनमति दिं लक्ष्य हहितमिस्ये वेलु कें हहहीति प्रमोत्तर पर्यसेवान्बुमादि तिभावः इष्यि शाहूना भिपा
वमका शानींविशाहूनें तदाह शाहूनेति गालुकों तिनेनोपधा गुरोन च वीयमाने इति तर्प चेत तत्र तेषनं ते इत्यर्थः हूनं डेर
दूर्थः हूनें छेदरानूकमें गाकः हूनें छंहसार निमयोग मक केवलोहनेसकार्न का दादेवे वोध्य तत्रादिषु स्याविभा षेतो इपानिषेधः
तत्रानुभावे केो इत्वम्ः नपुंसके भावे इत्येस्याप्युक्तामेके प्यएव विधानात् इति स्य छंभाप्यादौ केवल च्यानिः कर्म व्यापा
रे वर्तते ततोऽकर्मकत्वात् कर्तरि क्तमादाह स्वयमेवे ति ततोगािच्चिपाचिनासु मानार्थाञ्चक मेगो तदाह य इकमिति कीरेता
दितथा वृभाष्ये किंनियोम्यते आश्रयोः इह भाव इति आतिप च्यमानक इत्यं कव्यापारः पव) मकर्मीविपच्यच्य पचवति
ते तो कर्मकत्वात् कर्ते पिकः गागेत्तस्मि मुख्य पच्यार्थे ततः कर्मणि क्त इह तं कोर्म देवदत्तेनेति कोर्यटः कीरिहर्षियोगिति राम॰
वक्त च्यं कमाम नञ्जा गाम्रायिनावा यवागू रीति अर्थः पुनर्वा पारोगाच्चिपाचेनालकागोथें श्रोपितेदेशेदेवदत्तेनयत २०८

दत्तेनेत्येवनत आग्नमिति प्रलयेः इट नमन्य च हेनो गीति वक्त व्यमिति वार्तिकात् न आयंतभी विनरापर्थ पचेशै जिपाक पदेन तस्याप
भिधानसंभव इति तदाह शयनगतेनतस्या केंचाभावादेवनिपातनात्तापाप्याद् इदवार्तिकस्यार्थ मिति कैय येनके परास्तं हीराम्यतवि
पांस्तूनमित्य मरस्यन्तप्रमाहः वाहिन्होत्तशान योगीलोपेउभावोमि पात्यते आन्नानासिकस्यान्ते दीर्घः ईन इष्टमि धेष्टुमि
बुगिट्भावो तस्मे आपितएव गालुगि उभावोत्यहे ज्ञापितइति केचिनूनं पामिच्चे जि चुराहे गो लोपेडभावो इतिके यटः इत्र
नित्व मितरए वामे पातेन मितिमाहे भाष्ये कृष्यके प्याप मंधु पास्वनो विपूर्य इभव आविभाषेतिनेति मत्रेभाष्ये लोनस्वितिफन्त
क्षिप्रथः इहम जयमित्य त्रभाष्ये स्पष्ट केशानाम पिलो मत्वात्तत्रापि विकल्पः अन्यत्र मित्ति अर्थमेट नमूपहयमपञ्चोप
विमित्यतमनि यात्योहे कृष्याप्यत न च पविनेवा यष्टिमावइ टभावश्व निपात्यते किंनितिस्यापि विर्वोध्यत्र पविनिष्ठा यः पीःत्र
त्रभाष्ये आह पूर्वा देष्ठ धातो रवनेह च्या प्यानष्ट डुःनयाडूआइ पूर्वा देवोष्ठ धूमाः नेह प्रष्यानोधः प्रष्यानमध्ये इति आइ प
वादेवोक्तनियमेनोपसर्गा तरसे वर्धि वृत्ते नके वलस्यापीति आडूप्रषणोन नियमद्वय विधानात् केवलस्य सर्वत्र पीभावः पी
भावःपीनोंधः पीनमधः पीनं पुरापापीनमुरवीकन्येति मेनाविभाषा ग्रहणानन्तर वृत्तिर्वात्र लक्ष्यानं व्यवस्थितोता देमूर्त
तुहूत्य नुरोधेनेति वोध्यं घातिस्पंटोप्यमाख्यातमिदे शितपानि इराम्तु पसर्गात्मुनोतीति वक्त्ये इत्वेत्यादिन न्वतः स्वा विषयेप

न॰ञ्जी॰ रत्वाद्दस्य बाधकमिति भावः । मामाद्रिति गामाहायत्योगविशेषादिति भावः । तकारादवितिविभक्तिविधिरिति न्यायात्स्यमेवाद्यैन
१०५ तुर्ग्रीतेदाभगावित्तीति भावः । स्वशब्दक्रम्पटिनग्नवीमिद्धत्ववाधापेक्षया यमिविधिरित्यस्पाव्याकरणान्तरपृच्छितापावा
धेनगांतदाधान्तुघटिनोत्रापटहत्येवाधत्रां वनटानितोनेदोपोदीर्घत्वं स्पातटांनेत्वेपोमेष्टानन्व धाने दोषोधत्वपा
मिसध्याने । होषमतस्मान्त्यामन्त्वेननन्तुभाष्याशयः । दतिनिवषष्टीतमस्यचेमंनिपातनमिनेवृनत्वधन्वयोरमिद्धत्वाहस्मा
ग्रमष्टत्रिमिति वाचैसिद्धस्यापिताद्दघातकविधेरनेयावारगास्पष्टज्ञेजनमत्रेभाष्यद्वनितत्वात्तजेनधामित्या
दोधत्वाभावपन्येह शेरिवध्येतीनेपातपरिभाषामाश्रित्यत्वाश्रयणगाम्यवप्रकमिति भाष्याशयः । चशब्दादितिग्र
तमवप्रहृतत्तत्वेस्यमन्त्रमवश्नमित्यवृकाशेनभाष्यह्मीनिमत्रस्थतीनावीनेन्तुदाहस्माच्चरभाष्यचेमगंच्छत
नीन्नमित्यस्त्रेवात्रमित्येवपाटः मत्रसिमित्रपपाटः मत्रसिमित्युपाटः । गनिश्चप्रत्रभाष्यमोस्तत्वेहपसगंत्वमानपधा
तवाक्रोशत्रात्रा प्यापदर्थे इति वत्रेतोनिनहीर्घा । निपूर्धात्तात्तेनिपवस्तानेः कोशलेर्थे निशांतमोवृष्यचरम
योगदशनादिहमत्रोपन्यस्तः । कोपुष्टनोः गोत्रमिहद्यारिमार्षिकमितिभाष्यस्त्वरसः । गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेनेष्टेयः सम०
कपिष्ठलशब्दइतिव्याख्येयत्रस्पाचोपन्यासः प्रासंगिकः । एवंविकुशामिवीत्यस्पापि । गसर्थाकत्रा आरिकमसि । २०५

चैतिमत्वात्केः कर्त्रिमिवोतिवन्नतेन्कोधिकस्थेयौघोः आयेरागाकमेकाः अत्रवर्द्धमिन्गमर्थेत्यनेनमकर्मकेष्वोपिभावेक्तः । वे
शापविधानात् । अनाएवत्राधांतंदेशमित्यादिसिद्धं । अनागावाजर्थसंगतमितिमत्रेगत्यर्थानाकर्तनिमगानेकर्त्तरिक्तस्यदृष्ट
त्वात्कर्त्तरीदंनिपातनंत्यर्हिकर्मेणापिनत्रतेस्पद्दष्टत्वात्कर्त्तापविस्यात्त । जीर्णतेःकर्मकत्वान्नत्रनः । गावेतर्हिभावेनतेः कस्प
भक्तकष्टिन्नमनेनेनिभाष्याशयेनेत्र [illegible] हिभावेक्तोनकर्त्तरिकर्मेणिवानयाहिमतिकर्तृ । कर्मवाचकेनाम्पप्रमायाद्दन्यत्र
वार्त्तिकेनतत्रमुमामाद्दुवीरः स्यात्केधिकरणोचेत्यनेनभक्तरागार्थेष्वयुक्तन्नभावेप्ववहितपाटेनतत्रकर्त्तरिभाव
कर्मणोरित्यनन्वयुक्तेः अत्रगावपीनात्राह्मणाइत्यादिसिद्धयेकर्मक्तान्तादशैआद्यजेनतानिमामाष्यकैवृद्धयेः आतए
वात्रमत्रेचाद्यर्थप्राप्तमित्यवबोध्यानं । गत्यर्थेतिमत्रेपिवहिनकर्मणामपिग्रहणानवाशितःकर्त्तेमत्रत्यभाष्यविरोध
: तत्रहिग्रामंप्रविष्टःमकर्मकत्वात्कर्त्तर्यप्राप्तेः क्तोनिपात्यतइत्युक्तमन्यथामानुःमार्यतरत्निवहविवाक्षितकर्म
त्वेनाकर्मकतायांमत्रेणैवमिद्धेनिपातनंव्यर्थस्यादितिवाच्यंनस्याभाष्यस्याशितोत्रादनेटवटत्रेइत्याद्युदाहरणप्रयोग
स्पष्टत्वेननदर्थंनिपातनमित्याशयस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्तत्रागतएवाशितःकर्त्तेतिनिर्देशस्यापुक्तेत्वेनविचारितेमत

त॰श्रो॰ वनात्तत्र चानित्यर्थे इत्यादिना पाद्यं । विवक्षायाः प्रयोगाचीनत्वात् स्यलं । मुक्तिमस्तीति मुक्तमस्तीत्यर्थः इत्यादीति अत एव
२१० नेः स्व इत्यत्र वर्त्तमाने क इत्य जेर्वीत्यत्र कैयटः । नीतिः क्वाउन्यादौ मध्ये उक सु साधनं मानू इति संवध्यते । चान शनौ जि उः सर्वकालता या
मन्तु इति मत्रे भाष्येण क्तः । जीर्णा इति जीर्णो जीर्णौ जरन पीत्य मरतस्येति अनं तस्येति न्यायेन लिटः कान ज्वेत्यत्र प्रवेलिट एव ग्रहणा
न्यायेण विभाग इत्यत्र क्तो रेव सर्वधा यः कान चेति वा ग्रहणं तु पक्षे ति उः अनुवर्त्तमानं थवामत्स्य न्यायत्वादेशेषु नेत्यत्र वैरवाग्र
हणमेव लिंगं मिति ध्वनितं भाष्ये यद्यौरितिस्य छे मेवं तेन सुहृद्दिष्पोम जे सामान्ये चिन्द्यः पक्षे ति उ म अवर्णः । अत विध
येषामिति श्लघ्याकृते । इमौ कौन चूक सद्यौ हस्ता विति अत्रैव भाष्ये स्पष्टं विभाषापवीरा हापराराद्रा मा क्षिति मतत्रेपपु
परस्पापि वद्वव्य मिति प्रयुक्तं तेन लोके पि कुचित्क सेः सा भुनैति सचितं प्रकृत नत्वघस्य भाष्ये च न प्रकृतिक कम पामि
तिवो धकारकौ जसा इत्र वेत्रालि घाम्नः सत्वान्मत्रे ते या प्रयोगाभावा नूम वा मीमांसादिकार्येषु क्रू आवेशा गार्न्ये व्यावत्य
विवेक ग्रहणात्तामर्थ्यालभ्य माहकृता द्वित्वो नि द्वित्वो तत्र मम्पासादि कार्येषु कृते चेकाचामित्यर्थः तद्धि नानेकाज
व्याहतत्वये तत्रालि घा दहन्वा मंत्रनेष्ठाप्पर्यणा भावाद्रन घां भावे जग्मानि व्यो वर्त्तः नैवैकमुह्गहा इरगामिति न्यायात् तादृशद्वाते
स्तक्तप्रतिद्वित्वानामित्यर्थाभावे त्र्यात्तग्रहणास्य मतपूर्वाकारौ तग्रहणो नदरिद्रात्यर्थं न या न मध्याव स्यान्व मिति एकाजग्र २१०

म२

सासामर्थ्येन कृतनद्वित्वानामित्यर्थलाभ इति भावः सिद्धांतेनु सांयतिक ग्रहणो नान्य इस्य चारितार्थ्येन इ गिद्रातो न भवत्येवेडि
न्निवोध्यं । घसिग्रहणाभावेतु द्वित्वात्परत्वाच्छत्वाचो चघसिमसेरिति लोपे द्वित्व निमित्ता उत्तिमित्त त्वाभावेन द्विर्वचने वी स्यस्या
स्यान क्ते वेन द्वित्वं न स्यात् तत्त्वाविनिष्टत्वोपधालोपविनित्यत्वेन परत्वादिति नेतो हलू घटराण न थे का मुम्सत्रा पि भावादित्य क्ते
लोपेद्विर्वचने वीति निइमिष्टं नान्ये पामिति क्रादिनियमात्ता मस्य नियमोपमिति भावः न चययिचा मित्यादौ सति पाजपरेमा
वया अतालोपोन स्याद्दितिवा च्छनस्या अनिसत्वा हलि द्वेति स्या भूयानाद्या यहणमेन हि धेय लिटैवमेव ध्य मेतेन प द्वे
लुडा दिद्धे इसीसस्य मिहत्येवा मिद्ध भाषा ग्रहणाम वंत्र प्रवृत्त स्य र्थेनेनानघतनेल इ परोक्षे लिडित्येतद्विषये प्पसम्प्रवृत्ति
रस्पा लिट्येवैक ल्पिकत्वान्न पक्षे न योः प्रवृत्तौ मिति ऽ अनुवर्णामिति दिकू अशनानेरिति अत एव नमद्र साह च यदिति
लु विकरणा परिभाष्यमहक्तानो दित्यर्थः एतेन नहि नि साहच या हृ नेर पि ग्रहणो स्पादित्य स्पैव स्तंन्हशेशो निवार्त्तिकं । लटः
शाच्य नंन रस्पेति न्यायेनैनौ वर्त्तमाने लडिति विहितस्यैवेति वृत्तेमान सामीप्य इत्यादौ भाष्ये स्पष्टं । पवमान मिति अत्रातो
ऊि नरतिन मुक इय पवाहत्वात् अतउतिन परत्वात्रेलिट् चित्य यदागमा इत्येनह्वत्वेषु स्यत परत्वेनाव्याहतेः । अ
तणवाहुपदेशात्स्वमप्रयुक्त स्वरसिद्धि रिपि टिकु । क विदिति केदाविदित्यपि वीध्य ते मप वति ब्राह्मणा इत्या

श०शे०

२११ दिसिद्धिः वासरूपन्यायस्य । आह छेषु नेति स्पष्टमेव भाष्ये । नन्वस्यः शानच् शानचौ विभाषयेति वर्त्तते । ततोः प्रथमासमा
नाधिकरणेति त्वर्थसिद्धमित्युक्तं तेन यत्र प्रथमासमानाधिकरणं तत्र लृडादेशस्य वाधकसदादिस्याद्वहुलत्वेन रूधी
योवीति वार्त्तिककारेणोक्तं तत्र कार्यं योगविभागेन सिद्धेरिति वोध्यं । मे वाधनवः इद सूत्रे च सूत्रं प्रथमासमा
नाधिकरणानित्यार्थं छायानाशिभाय नेभुज्यर्थं परिवापकं तेन इपलक्षं नमुत्सर्थन चयवनाः परिचाप्यं न तस्य सातत्र
जनेर्वासरूपस्य फलं हारिट प्रोनंमो कृसाधनं । इहलक्षणानादि वासश्यात्राचयस्य कर्त्रादिरक्रियाया इति किंयुःकं
पते सोऽभुवत्यु तन्यादौ मोमन्त इति वेत्रेरिक्षिता क्रियार्थयोरात्मनेपदित्वात्तयोः शानसम्भवः लाभाय स्पाधिकरणान
अवधानमिति भावः । तौ सत् त्रनुवृत्त्यैव सिद्धे तौ यह णां शानच् शानमात्रग्रहणार्थं तेन द्विषेर् द्वे कुमाराः स्त्यादावपि पु
स्यागुणोतिनिषेधश्च क्वचिदिति कदाचिद्दितापि वोध्यं । तेन निजा सिद्धिः । लृटः सद्वेत्यस्यापि भविष्यदधिकारविहितलृटः शेषे
चेतिवद्घेव प्रवृत्तिरित्स नवक्तं प्रथम पर्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टः । अयक्रुटिणीति अनायासेन क्रियाभिवर्त्तके रस्य धर्मक्षिपी : मि
अमित्रे किं हे छियतिभार्यानामिनं हतीप्रथः सर्वे रामितत्रिणः सर्वे यजमानाणवमुच्यन्ते इति शेषः । आङ्के । आजभामेतिक्कि राम०
पमाद त्वर्थः । ताच्छीलिकाः प्रायेणाणोपसर्गाभ्यो नेत्यादिमते भाष्ये स्पष्टं तच्छीलः कथानिरर्थकप्रवृत्तिः तद्ध २११

मोवक्षमो यम इति यः प्रवर्त्तते साधुकारी तेविनापि धात्वर्थस्य साधुकर्त्रात् कर्त्तेति न लोके । निषिद्धिमिषेधः नाह मेमं उपयेनाः आवि
घ्यवनामवतिवक्ष्मूटं साधुकारिणि कर्त्तरि स्वेटमिति । भुवश्च योगविभागन्तरार्थः इदं लोकसाधारणमिति आग्नसभगोतिसत्र स्थ भाष्य
स्परसः तत्र हि अच्चोवित्यनुवर्त्य आद्धी भवितेत्यत्र कर्त्तरि भव इति खिष्णुच् खुकञौ नेत्युक्ताः ताच्छीलिकस्वमुत्तकस्मात्र भनी
त्याशंकायां दिशा धूमकारास्ताच्छीलिकानवहृदिशुद्वागतिभिर्विशेषणं तत्रस्युक्तेनेनदिति छा दृसत्वमनुक्तेसंग्राहेक न वचेत्य र्थ
ःशमित्यनेनेतिसहापरगापाधनिनिषेधास्य हेपुंवत्त्वं नेति वोध्यं । क लग्रहणाग्मानियुगोनाकोविन्पत्रभाष्ये स्फुटमेतत् । घिनुणा
कर्मकेभ्यस्तिभाष्यं । द्वित्वमप्यकोटाकुर्चाय्र्थणगीति अत्ररजेतितिपातना त्रलोपरसुनि दितामित्यत्र भाष्ये स्पष्टं । पूर्वेणा
तिस्वकमेकप देस्त पुचोनामिधानमितिभावः ननुवासरूपन्याये नयुज्पीत्युत आहतेनेतिताप्यत इति शेषः । कु धिनेति
लघयं गायालु मिति लु शापत्व यु प्रयोजानाभावा घस्यैवाभावे शप्यतो दीर्घेणास्यह याव्यत्र प्रभृतेरसिद्धेः निपातनादेवस्य
छन्द्रस्थाशङ्केनसमासेत्र जनस्याघतेन्नुवृत्तावि शिष्टात्म ये धातोर्विधानाभावात्सार्व धातुकत्वाभावाद्यत्लोपस्य चा
भावप्रसङ्कलोचप्रिहे आलच्चविधानमन्यतोपि विधानार्थं तेनेदंसिद्धमितिस्पष्टं भाष्ये । घस्मरः घसिः प्रकृत्यन्तरं । भंगुरः कर्म
कर्त्तर्येव द्यिर्त्वाकुचे । अजस्रमिति निषिणात नाहास्तुनासमामक्तनेरः आह त्यत्रमाक्षेरमीप्सत प्रद्धेरमीत्यनुवर्त्तेत्यत्र

श॰प्रो॰ स्वभाषायां ह्यान्न कश्चित्वार्त्तिके भाष्यायं हरणां वरि नार्थ उपादित्सित्कारः तेन अयं यं हरणो नूही घीनस्थापिषु लगांत्व ग्रहणं त्वादेः
२१२ स्वरूपावाधेनाज्झि हे शम्प्रहने क्ति वादेयानः अतः योगादित्वं वा कित्वे सिद्धे पुनः कित्वं ज्ञापयति सति नुशिष्ट्यादौ अच्छ नन्तामितिगु
णानिषेधार्थं काशिकेति भाष्येनुनेत्ययः ईश्वरे निर्दे प्रगृह्यान्तु वंयोगे विश्वासितिब्रह्मे तिषेधं ध शिनिरा त्रोप रति वलोपः
वेति चास्य रूपविधिस्क नाश्छीसिके बुनिषिद्धेरतिभाव ही घोऽस्मप्रसारं गाचेपित आय आम पमार गां चोतिदी घं व च न सामथ्य
न स्था थानुवादः तथाहि पत्ययसं ति योगेन विधाना देतरं गजयादीघं लेकन मप्रसारणाप वं वे वक्केन लक्केल क्रगास्स
ति पुनर्दीर्घग्रहणे वचि प्रच्छयो सन्निधान मनर्थकं स्यात् अन्यथा क्विप्रु स त्तु णाव सिद्ध स्तया स्तत्र च ग्रहणांश्च पूर्वमेव
स्यादितिस्यह भाष्य एतेदोष प्रामाणापादे चलह्केलहे गास्यति न्यापाविकारकन लहे मे दानाश्व यगाग्नित्या
हु वार्त्तिके इति अयन्येभ्योपि दृश्यत इति सूत्रे मप्पेवं मेवेतिवाध्यं नक्तन्तराणादिसत्रागपा गीनीत्यपा तीनी पा
णीत्यनुपदं निरूपयिष्यामः विधुहितिधुतिस्वायोरितिसंप्रसारणं जिगादिति गमः क्वावितिमन्वो पेन कदीर्घ
तीतिदीर्घत्वे वा हृदादिति भाष्यो द्विवा वाव प्रथय सिनिभाव मुक्संईहहसंज्ञेन रयोः क्वविजि तियमकन विधेयसंकोचा राम॰
पत्तेः मित दुमितिक्विपि लक् स्यात् मितद्रव इत्यत्रोवङ् च स्यात् धेयो धाजन्ये मि प्रयोगेषु ह यो र्यनिदेशादितिभावः अ २१२

त्क मेतगीतिजिनोपपदं व्याख्यानात् दीर्घश्रीहृत्रोत्तिधापानिदेशौरवं धाराजेतिनलोपे दंड्याम जाहित्वाद्यापन्न चेतिन्हे धवचिवा
चीपाकरणेऽस्मिन्नोपपदं व्याख्यानात् हविर्भिरिन्याय यथा संख्यमभिप्रेन्याहाकरणेकुराशाटपितिशव मन्वयेह हस्या साधुत्वापत्योभय
चोभयान्वयइति कर्त्रेरक्कृदिति सूत्रस्थाभाष्यस्वरसः पवित्रमितिपाच मान्नादिसूत्रकेमित्यर्थः अयोगाद्यः पायसगाटिपत्य
यीता मध्ये श्राडान्नवयवा यथा आसनमप्येवं यथा थमाश्च त्यवुत्पाद्य तेनमस्यापि प्रायः कर्त्तरिवाडलकाहन्यत्रापीतिवो
यन्त्र त्रापि मा यो वर्तमानकालए व मि भूतञ्च मिसूत्रे भाष्ये तत्र हिनन्याह लए हू चेत्युगादिसूत्रे विहिता मिप्रत्ययांतो नेहस
शाहावर्त्तमानकाल एवान्यत्रानीह नेति तक्तं तं चोगावु सौः वर्त्तमानकाल एव साधुता या पावुलाट्ट चावित्ति सूत्रे भाष्ये न्नके
विनेदं भाष्यामेकदेशुक्तिः अत्र वर्द्दति क्वापेन्यादि सूत्रगासमर्धनाम धानुज मितितैके त्रेमस्वानुसारि श्चाकटाय नो
दिमगातव्याकरणांतराद्दभियुक्तैः संग्रहीता गिः आ नवोगा स्यगतेस्य भेद लवन्वतो केम थ मितिमनीकमुपा
टीयोगा हृयद त्ये वोगा हीनां शास्त्रीमरयरितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमात्विनिभावः इ ने केयडे नो क्तो रधेवांषा
णिनीय त्वे शास्त्रा न्तरशाल्द प्रयोगोथ्युत्पने ध्व न एवा मेतु रिन्मलोवेत्युणादिसूत्रे वो धितसाधुत्वानामप्यमुलित्मेमधु
क्कादीनां साधुत्वाय रम्यत्वाथ कृत्यापेलट इति सूत्रे वचन मौरर्थं वार्त्तिकदृष्टत्वा वाडलकर्मकृतमत्र तुद्वैः मायसमु

न·श·शे· त्वयत्वादपि तेषां कार्यमशेषविधेस्तन्त्रत्वे नैगमरूढिभवं हि सुसाध्विति बहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तं· शास्त्रान्तरेणत्वीम
२१३ :प्रकृतिप्रत्ययौ दृश्येते प्रत्ययाश्चापि प्रायेणास सूचिता न सर्वत्र याकार्यमपि तच्छेषा। शाकृता नि अन्ता वाद्
नकमुक्तं ० ननु यावदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किं बहुलग्रहणेनेत्यत उक्तं नैगमेत्यादिकात्स्न्येन दानामसा शक्ष्मा
न सर्वेषां प्रातिस्विकरूपेण साधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरेऽपि समुच्चयनादिकृतेषां सर्वेषां साधुत्वाप्रकृतानाप
वानेनाचार्येण बहुलग्रहणं कृतं तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां संग्रहाद्यसंदिग्धसाधुत्वबोधितं· पाणिनिशास्त्रबोधितानामे
वेदानीं साधुत्वात्तन्न तु केनचैव व्याकरणायेनैगमरूढिभवानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतं तत्सौ त्ते वार्त्तिकक
तानामपि धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति निरुक्ते वै रुक्त व्याकरणे शाकटायन
श्च सर्वं नाम धातुजमाहेति तेषु त्वत्वत्ववादिनः सर्वं च पाणिनिनैतद्व्युत्पत्तिवादीति प्रसमेवोक्तं ननु यत्र वस्त्वर्थो
नुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमत उक्तं यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदृत्य सिनित्रव
पदार्थज्ञानपूर्वकं न्यत्र समूहायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञातानामित्यर्थः तत्कृतप्रत्ययमाहृत्य पदप्रातिपदिकविभागमक राम
तिच्चेन कल्प्यः तत्कप्रकृतिमाह इष्टप्राप्तिदिनः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः तेन्यदेवमेव श्रोतः कार्यं तत्कं तस्माधर्वे २१३

नाभिमतासूसंतास्वेवेति तत्र्कं मेत्तस्य धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परस्मै कार्याणि हि घादृष्टुर्वधमेन च शास्त्रसुगणादिविचित्रत
दुपलक्षणं कार्याणां गणामपि तदुक्तं कार्यमशेषविधेश्चेति अनेन भाष्यवार्त्तिकसमूहेनोणादयो बहुलमिति व्याकरणान
र्यव्यवस्थापकमिति स्पष्टमेवोक्तं· तृणा घनाये शास्त्रांतरं व्युत्पादिताः शब्दास्तत्र बहुलमिति वक्त्रवक्त्रनामाना धिकारेच तेव
कल्प्यः भूते पीति च वक्त्यमिति प्रत्यर्थ[illegible]त्रितः मस्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनोपचेतासतेव कृतेच बहुलमिति पा
णिनेस्तत्ते स्वव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमतः तदु[illegible]मायने पीतीति सचेभाष्ये प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमि
ति·तत्र पाणिनेरिष्टकानिस्पाद्युत्पत्तौ गुणदृश्यः प्रातिपदिकातीतिमनप्राप्तिस्तु। चर्तन्मोर्षिपावजसेणादौ पत्व बहुलग्र
हणादेवा अत एवादे शस्य स्थयवोरिति सूत्रे कृतस्यवरमित्यादेर्व्याकरणान्तरे स्वकृसादिप्रत्ययान्तैः सत्वमाप्तं
कुमिहांतिनोणादयोऽव्युत्पन्न[illegible]नोनुकृतः शाकिन्यायेषामपि राहीनांपिपिपि सादौ फलत्वानुरोधेन सातातो
मर्पिषेत्यादौ षत्वं हृ शपतेताह शेषु चत्वविपर्ययो हरणे व्युत्पत्तिपक्ष एव यणेनेषामर्षेर्मर्पिषित्यादौ षत्वा
ता पत्तेरिति [illegible]कृतेसिद्धमितिनोक्तं एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धं बहुलेऽप्रत्ययसंज्ञाभवतीत्युक्ते· बहुलमित्यु
क्तेऽव्युत्पत्तित्वेपि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवतीत्युत्पत्तित्वे च कार्यविशेषे प्रत्ययसंज्ञा भवतीत्युक्तं

कार्यविशेषे तत्स्मावस्थितिर्वृत्तंमित्यादावङ्गत्वप्रयुक्तगुणस्य प्रवृत्त्यभावस्य च सिद्धिरिति न दर्थशार्थं वचनारम्भे तेनेमित्रेत्र
२१५ दीर्णाग्रहणान्स्थानादीनां चेति सूत्रे गुणादिग्रहणं तत्र स्थानादिग्रहणं च व्याकरणान्तरस्य प्रत्ययानुवादेन तदनुमापि
परं अत एवात्र मानकालस्य विशेषणमिति स्तनिहन्त्रन्यस्य भाष्यं व्युत्पत्तिवादिव्याकरणान्तरीत्या आश्रुत्य ऋत्वं वा द्विवा
णितिमतेन नन्तरितिबोध्यं रावंच चषकारामावे मात्रादिशब्दे दीर्घापादनादिपरे तावुत तच्चविनिमत्रस्य भाष्य
मपि तदीत्यैवं अतएव मानयतीत्यादौ वृद्धवत् भावाद्दृष्टे मेयस्विनिदिलोपो न ण्णा दीनाम व्युत्पत्त्वा दितिग
[illegible] ने इति सूत्रे कैयटः आतएवायामंतेति सूत्रे भाष्ये किमर्थं कृतिः आह स्विदन्तं कस्मात्र विशेषः कृन्ताविद्रिणोर्ग
णावचनं तत्र गोगप्राणोवत्कृत्यः स्तनपित्वगादयित्नुः आम्कृत हिन्तुः प्रश्नर्या नरकं किं त्वेचोपवायावस्सेनाहितिना
थिनुवाहकं चायवान्तःतत्फलं तु णिलोपाभावबोधनं तत्रकिं त्र्यमपादे शेचोपसंख्यानमन्तर्भयेत्रिक्ययते
न्याप्रेणावेति आस्थिः आयामंतेति सूत्रेनापवादे शविधायकं किं त्वेचोपवायावस्सेनाहितिनायनुवादकंलाघवा
त्तन्तेतीनस्तत्तः स्वस्य फलं तु णिलोपाभावबोधनं तत्रकिर्मनादिवत्सधाकरणान्तराविहितः कृन्तरेव कृन्तेगण
मौत्रसूत्रेति दिष्टः अथ ततोऽस्य इत्नुः प्रत्ययान्तस्य [illegible] तिप्रयुक्तः कृत्वाविद्वीतिः तावत् [illegible] यास्सत्रस्या तादृ

स्येणादित्वान्नणिलोपाभावो के वाचनगुणाभावेनास्यानुवादत्वासंभवेनापूर्वस्पति भानेगुणगवविधेयोव्याकरण
नरवतत्र अन्यथास्यसूत्रे ऋप्रत्ययस्य स्यानां घशो नुवादत्वेन दशोविधित्वमितिवेद्याप त्रिणिभावः रत्नोप्रत्यया
नरसिनव्याकरणान्तरस्याप्तत्वाद्दूर्वप्रत्ययस्वरूपे कल्पे आ [illegible] याद्दे शोत्वेति आयादेशविषयेऽयाके लोपहभिसु
त्रेचभिन्नत्वाश्रयणो न पितृष्वसृहेतुप्तसंख्या नवाशपतेर्प्याय्यप्रयोगानि भिन्नाश्रयणो मूलकल्पमहत्याने कर्त्रे
आ तस्यर्थः आनुमाविकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते तत्र पाटसर्वोपसंख्यानमत्रोक्तं अनेकत्रिके ययेकृत्
नएककृत्यग्रहणोद्यत्र सूत्रे गुणविधायकेवात्तत्पाटस्यावश्यकत्वेनात्र पक्षेणावविशिष्यतद्कोवीजालाभात
ममूलत्वस्य व्याकरणान्तरविहितस्यस्वानुमतत्वानुमानमात्रं ननु धर्मिणाः केल्पनेति नैतद्देशिनः तन्मयक्रिय
तेऽशोनरत्नुः प्रत्ययान्तरं तस्य च णिमित्त्वबोधनं द्वाराणपत्तेर्प्योविधानानुमानरूपमुपसंख्यानेचेत्पृथगेव
वंवास्यसूत्रस्यैकरूपतया दृश्यन्तुवाहकत्वासिद्धिरिति लाघवं [illegible] णिभावः शाने नयधत्रे कृन्ते ग्रहणाम पादेशा
र्थक्रियतेतत्वा हिम्प्रश्नकृत्स्नेवतेदास्मादेवलाघवापत्तिकेपरोक्रमपाशेनत्रादिष्ट स्वरविशिष्टनामेवात्रा
तादीनाम न्वाहास्वरविशेषोपिनाणिलोपवत्समतिन्हषीमित्रं व्याकरणान्तरस्योणादिसूत्रेषु महितत्र

ल॰शु॰शे॰ सिमिवोध्य मन्यथा बहुलग्रहणात् क्वचिद् न्यदेवेत्यर्थे कात्वकार्यान्तरवद्देषामपि कार्यार्था सिद्धौ न वा प्येनं होत न वा पयेन
ह्वेपदर्थपृष्टमेव राजेन किंचिन्नगणादिमत्रेणासिद्धे किं पुवञ्चीन्यादिवार्त्तिकं महद्धीत्यादौ त नावां स्थाम भूदितपे
२१५ मितु यस्तं जुषीपाणिनीयत्वाभावात् चेत्तराणांनेवा। निमत्रे वृलिदीनमोवा ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषामुक्ता न
तहीदानीं वाच्या विनिवृत्त्स्तवनेत्यं अके प्रयोजनेनेत्यां विभाषा किंतेनोहे शोविधीयते वा इत्यमादेशो भव
ति अजेपौ परतः वा युरिति भाष्यकारगृहीतेत्र न्यथा कृत्वा यजेत्पुगणादिमत्रेणवा योगविभाग स्यात् कर्त्तव्य तो मतवद
तः पुष्पा नेनैवान्नमेया पेर्मरख्या तत्स्वदभावे न तद्रूपापत्त्वं तं अतु नास्ति कयत्वाभावात् नो नाम च केय
दोनर्रीत्यायां जिमनीति वा हुलवाधु । चित्र्यन्त्रु रि भिन्नपवारणात्य्यं तन्त्रायनस्त्वभावेन तद्रूपापत्त्यभावा
तममत्तुते ध्यानपाणिनीयत्वात्पाणिनिशास्त्रेतदर्भा एकयेत्न विप्रतिषेधसत्रेयमविधिरितिसत्रे च बहिरं राम॰
गपरिभाषायांस्पोनः स्पोनेत्युदाहृतेन छाकरणान्तरीत्येव तंत्रं हि वाहुलकादेगणादिकोन न्यत्ययः यथाह्मपतिर्य
धसत्रे तरंगपरिभाषाया अंतरंगत्वाद्गुणोहशोवैयाकरणाइत्यादौ इकारोकारयोर्हि पसंगेरपुयाविति या २१५
करणान्तर लक्षणाविहितयो रपुवार माभिन्न पोष्ठी शाकिनः पेयमधरत्यवत्तयोरगणायायोविन्यस्यावश्यक

येनान च काद्यात्वेन समाधानमुक्तं यदपि कर्मवत्सूत्रे किमिदं तन्नपरत्वेतिन पेरपमौशादिकोत्कारो भावसाधनरस्नत
तदपि परीत्या योगप्रवृत्तिः मेतस्यमतेमहर्थं नास्ति स्त्यस्त्रादिवोधनीये जिन तद्विरोध एवमत्र दृष्टं वं जातीयकं व्याख्येयम्
हनिमत्वाधि पाणिभावं यत्तु इति [illegible] आनुवंधद्वयेनिमविरोधर्थित्वं मेवाखिन्नतिभावः वल्गुर मिकराजादिपठित प्रातिपदिके
नेव सिद्धेः इत्यर्थं तर्वमिमोत्र इति नु इति मोत्रान्यायः पाणिहीनेषु केवलं दिलोपरत्रेनत्रसाधानोराजतो लोपरत्र नेत्र
• अन्यत्र स्पस्निपातनादिति वाच्यं कमिमतिअने नैव कंतोः सिद्धावाजेदृष्टीति सत्रे कस्मिन्नहणाव्यर्थं न्यर्थे चार्थ इति
आत्राफञ्चिः कैयटमाधवादिग्रन्थविरोधः प्रोमुदचः गर्गाद्भ्यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अन्तस्थगामनुनमित्व
आत्रकृ चिह्नेदेच्याद्युदाहृत पाटस्क छणोदसः शार्वनिघ्न अनंत्र इति व्याचष्टे आकचेरीतिरुणाडीभ्यामित्येव
सिद्धे पुनर्वचनियमते आहअतोदानीतः इति मघ्यमः पादः कृतः कुः कमागमेनैव सिद्धे क्रोद्धे आवि धानंप्र
त्रिय्यालाघवापरंजेः कुनरजानीतिगौरादित्वात् पिवोध्वं तन्त्र चोभ्यास्ति कृदादिभ्य इति यावरंतरं शास्त्रास्मि
लस्य पाठेन तु कोहादित्वादर्थं साधु इतिद्वितीयः पादः। मिवेश्च ककारादि शोनेवसिद्धे प्रकरणात्स्य छायर्थं स्यो
नरतिअनित्यत्वा द्वाराणोत्स्यापाअप्रहृत्वेनोपधागुणः। वाकेत्पादौ केणाइति हस्वानाम कपी निता दुर्चयेगाज

न॰श॰शे॰ द्वितस्यैवकस्मन्नयहरागार न्तो छामिति त्वन्नत्रेलुशोर्ले छमिति माष्यं तमलो श्च शुमकांश्च मरत्पत्रोभयोरुया
२१६ द्वर्मंगोवलीवर्दन्यायेन न्तो छरुपा शुमकांचनयोरित्यर्थः श्च शुमपदेनममायः न्तो छत्तु व्याप्ते मात्पाद्दरसीयेपित्रा
द्दराभावश्चमनोर्थं नर्दिनि वा न्वर्त्तिके तिशकुनो प्रार्वेमनेवक्रके तत्र थं मृही वांम नेवर्त्तिके त्येवरूपार्थं वर्त्रका शु
कुनौम्मावामितौ व्रमक स्राप्यर्थं वर्वं नवोर्धं श्रामथ्यों लितिवियनामिन्वं वि सम यो जन नाकू ष य त्वेका छ दान्तत्वमिद्ध
त्यहतिनत्जीयपाहः रुशिरिति वाहुलकात् हाइ पर्वाहतेरपित्रामिलिर्थं नः कोटिः उभयत्रात्रीपि त्र्यात्पापि त्र्या
मिः पीयाधनुः कोद्यामित्यात्रेशहस्त श्राइ पर्वान्त श्रजेः कि निवोध्यः श्रायहस्वादि गणपठणादिषु साधुः श्री बं
कोवेति श्रत्र विहित्यनुवृत्त्यांजाता नायंमध्यो हात्रोपि वाहुलकात् भरी विरिति मिदचोत्यात्मत्रभाष्यंमध्ये पि
नाद्दचरतीमामामूश्चेत्युक्तः कुव्यूद्वति हीघविधानसामर्थ्यात्र गराः वाहुलकाद् घ गणा वाभावकुचो
पि समीरान्वद्दहो घश्च निवृत्ते नः जंवालेति कर्दमे त्यर्थः षट्हंति शष्पा गुरुकः टस्येकर इति सप्रैडोटइंतिम
नीकमुपाहीयजेनिहाञ्चुर इति टस्य सय इतिकैयटः प्रेत्यवीति वहागमा हमिति स्यावेन तेहिडाहिडा उरस्यग्रहणा राम॰
न्नीमौनवहग्नानाहिहितत्वेनानिषेधापत्तिः कथं चात्र नुकृष्यांद स्त्वादि तिवानोरचेतिमत्रस्यमाष्येरा २१६

स्यष्ठांहसत्त्वबोधनेनतत्तस्य वत्तद्द्युयुहत्वे वर्पामिमोत्त्रे इत्याप्तनसवर्णो गो देशस्तुथि नंकिंचवलमाया मेरत्यस्यवृद्धो
मिद्धेव गोणी देशा विधानंसर्वथमिति वोध्यं च मिवा पीति स त्वेवा द्विरां पंते निर्दिष्टो वाहुलकाद्दरापं नाटपिगतस्तुभुवदि
सत्रेश्राकरेणपानेर्द्दुमिति सतेः मस्पष्टः हस्वोमृत्रुच्यतस्य यद्यति द्विवामिति सत्वैभाप्ये नात्रेश्र गालिरिति श्र त्रोत्रे
चूर्णेगेचेति किंजि तस्य न्याय त्वेमाना थ्यंगमस्य शङ्कोपि त्र्यागमस्यायनीति विग्रहे श्रातो नुपसर्गे इति कांतन्ह्यवरय
पमेत्र श्यामीयकमरहितमागमस्तु न्याघस्मा श्रागमस्तु इति द्वितीयस्मा श्राघ स्य वहुत्वे श्रागमस्ता इति द्वितीयस्य
गमस्ताय इति श्रागमस्य कांजी त्यगमस्या देशः श्रगमस्त द्वागमा दिघत्वन्वे भसंज्ञिभ्यामिति श्वहरन्त्रिभ्यामितिपाठ इति श्र
निदित्वामिमिसत्त्रेणहत्तेः पुंरिंजिम्या मित्रोकेपटः मिधुने मिं धान्तः पपद्र्यौ गोमिघ्न्नेचहव्यवास्त्यपस्येवोहा
हरत्यापमिमित्य हिज्येश्रि सन्त्रेके पटस्वरस्मः हीघ इति वाहुलकात्र हमावेपुरुरवा श्रोपि प्रायेरोनितेनात्परस्यकव
च नांन्त म पिङ्गांनिति वेहवर्गाद्वित्वमकर गोभाष्योइति वाहुलकान्तहभावेपुरुरवाश्रपिप्राद्यो तु थं पाटः समाने
ख्य इति रामोति । उदरिति पासो परे निचान्न वत्वेत्तेम वो हातेरत्यस्य समानस्य मादेद्यु व्हान्न हत्यर्थः मच समासोत्र
रमितित्तस्थिरे शाव्यावस्यास मानस्य तियां गौ देमा गेनसद्द शपदी पमना भेता देशा सिद्धेरस्मात्तु वाटन्याने प्रीजे

जं॰ ज्ञा॰ शे॰ त्र्यजित्त्वमेवेत्यनन्तुदाहरणमहणांमनुवर्त्ततेतच्च ग्री ज्ञोविद्योषयोतेनाच्चुदान्तोपं हस्वविधिसामर्थ्यान्नगुणो म॰ लोपरा
२१७ तिभ्यलोत्यस्य॰ इतिपंचमः पादः ९ गााटेयो॰ अओगाागिशु न व्याकरणान्तप्रसिद्धपंचयायुक्ताएवनाष्टाध्यायी
स्थाः॰ नध्यासनिक्तत्वल्युटहत्यत्र गागाख्यायामित्यत्रैवव त्वदृकहणं वेपथ्यापत्तेः॰ एवंचात्रनिरगानित्वाज्ञाभा[illegible]न्य
त्वेपृथापिपथ्यपाद्यक्तनामेवग्रहणां॰ बहुलग्रहणामपंचमन्तामित्रगााणाव्याख्येमन्तेपांन्याहितुमनुगावुलो॰ भवि
ष्यतीत्यनुवर्त्तते॰ नुपयदृमितिमहासंज्ञयाक्रियापदंनह्यचकपरीक्रेपाद्यात्रितिउ॰ लोपुस्य्यापोवर्त्ततेनभोक्तुंपाक
हानिं॰ तपपदमजिद्रिनिमचस्यभाषस्वरसाहितितिहपितं॰ पुनरापूजिनिअकेनारित्यथभविष्यदाधिकार
विहितस्याकस्ययोगराजिव्याख्यानेनफलं॰ नचवर्षशानस्यप्रसक्तस्याहोबुल्कचाविनिगाबुलिपदांनरसंबंधा मे
द्भविष्यन्चप्रजींमावपिषष्ठीसिद्धिः फलं॰ नध्यासनन्वकथाजनन्नारहस्य॰ ध्यकेगधजनांलभ्येनेस्पवाउकार
त्याद्योषष्ठीनिषिद्धिरपिफलमिमिगव्ययहादृशक्तिस्वाभाव्येनक्रियानुपपदकाकांनस्यकर्त्तृप्रतिपादकतयावर्त्तं राम
नसंबंधाहिनाभविष्यत्ययमीजावपिअकस्मभविष्यद्दथकत्वाभावोननत्तुज्ञिपेधाप्रसक्तिभावः॰ ल्युटनुमामथ्यापाद्र २१
व्येवेनिवोध्यंअर्नतसचाहितिअब्याख्यामेवशोरंगकालः॰ पवनीनि अत्र धात्वर्थमात्रेविवक्षितत्वा
तंनवर्त्ते

दिभनभचिषान्याकस्यापिपिवर्वाहिकृतत्वादितिथागमिरोरनिभावः॰ भावचनाद्यनिवाकृत्वकात्कमेणिान्तटूभावाधिकमवहि
नत्स्वभाववचनाः॰ नचभावरत्पुन्नावनेवभावेयविहितास्तेनज्ञोन्यत्रापीत्यथेनेष्टसिद्धिरितिवाच्यं॰ याम्पःप्रकृतिम्योद्वेनविद्रा
पिगाभावेयत्न्ययाविहितास्ताभ्यःस्तनेवविशेषणानेभवन्तित्यर्थंवचनयहणामत्वानहाहभावेरत्यधिकृत्येति॰ अणाकर्मे॰ चानक्रिया
याथामित्याख्याकृत्यतेनवपदमनियागाक्रियानेत्रपपरत्वंतुपन्यकमेव॰ मत्तेकंसममीनिर्देशादरदेस॰ चायुल्गणोवा
धामाभदित्यथंनचवासहृपन्याचेनानवाहः॰ पुनरावुलविधानेनतद्विपयेन्यायाप्रवृत्तेरनतएवतद्विपयन्नचोनात्कृतेवा
मिनत्वामस्तपन्यायेनराबुलापितहाहः॰ राबुलोपुवाहइतिएवंचमनिप्रसवविधिरयंपुमरनुवादेनज्ञापकसिद्धतासरूपानिषेधा
प्रवृत्तिमात्रंअनसवापर्वोवृद्धपेक्षयालघवे॰ नन्वेवंकपलहायत्न्याहावरामस्यादनेनसूत्रेणराबुलाप्राप्तवाधस्यप्रति
प्रसवेपिकेनवाधस्यदुर्वारत्वाहत्याद्परत्वादितिअबृत्यामपुनरगिविधायकत्वेनाहाउत्कृष्टत्वाकस्यापि
वाधरत्यथः॰ वचनग्रहणामामथ्योत्क्वाट्विरितिभाव्येस्पष्टं॰ पृहहृज॰ गारजिज्ञत॰ प्राकृघनाधिक्रियते॰ अयंकर्त्ते
रिसाथेवलमितिभाष्येतुवलेरवरिरमारयपुगाद्दृतं। सिद्धावस्येति॰ अतएवास्यानियामिनिविशेषणांसंगच्छते॰ उ
गंतसैवेतिअत्रघजीत्यनुवृत्योपमर्गस्यघजीत्यवमिहोतियमोयमिनिभावः॰ मापिकमितिस्यछंचेदभाव्य॰ रुद्रः

स्वत्रयमपि समकात्पा त्रयस्यैव घाधकोमत्क्रिनो व्याख्या मात्॰ त्र्यभि निमृरति संघात ग्रहणां व्याख्यानात्र दाहास्मादिति
॰नन्वयुरतास्य पर्यो पचान्ये क्रोन्ति॰ निरभ्योः॰ अत्रो पसर्गाभ्यां धात्वोर्थ छासंख्यं। यान्य विषयकर्थ केपा र्थघानिपादकादित्य
र्थः॰ यत्तेसमिन्य तविषयके र्थे वृत्ते मानात् तत्कवृत्य र्थः समिमुष्टौ॰ मुष्टिविषयकार्थ वृत्तेर्य हृदन्स र्थः॰ परिन्योः नता
भ्रेषविषयका र्थाद्वातोरित्य र्थः॰ पद्रार्थानामनवचारोयथा प्रापस्य च करणामभ्रेषः॰ राज्ञोप शायरितरा जमसमीपश
यनस्पापर्यायादेस्य र्थः॰ हस्ताहानेचे॰ निश्चैरव मेव वकुमारा यः॰ पूर्वेविप्रानिषे धेतेतिभाष्ये काशीनिकाय रानेकाशी
निवासदेशादुत्य र्थः॰ गोमयनिकायेभावे घञ्कमत्स तिहारे गावश्चकारो गाचः॰ स्त्रियाभित्यार्दौ विद्रो षणार्थः॰ अत्रको श
वन्योः॰ अनंतरोपीमयान् संवध्यते असुरितत्वात्॰ हरागेतेरा॰ समुहा येनाछादनेगम्येरत्य र्थः॰ अछेतिकिंप्रवरागो
ः कस्मादिभ्यादरजनैगिवार्त्तिकं कल्यो र्थोमंत्र अराजरपतानामित्ति त्वनार्थ॰ अच स्वकारस्य घेति सूत्रे विशेषणार्थं
निश्चयर्थीति अपृविधानसामर्थ्येनथा यादिस्वरोचनप्रवर्त्तते एवं चोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणामध्योदात्तमेतत्तराने
नाचैव सिद्धेथाथघञितिस्यस्य प्रत्यास्वरैविशेषाभावात्तनवहस्तादाते चेतिघञोपा धनार्थमस्तोये॰ स्माहयो
मिष्टेतिपरास्तं॰ घञर्थेकरति स्याःस्मात्सत्मियाधिपध्यर्थमितिहाहरणामार्द्धंवीर्थं यस्याविघ्नयोधिकरलोकः
न्ने

पतिसंघंतेभिन्नधोन्यानीतिप्रस्य॰ धिर्ष्टतिनप्तिन्नत्नांसीतिविघ्नरति भाष्योक्ते॰ व्यधजपोत्रनुपसर्गे रस्यस्योपसर्गेनेरत्य र्थस्तं
दाहव्यधरति॰ वपजायोमत्रभेदः॰ त्वनुपसर्गे चेति उपसर्गाभावेचेत्यर्थं स्तदाह क्काणाति॰ मतोनवुपसर्गे भिन्नेनुपपदे उप
र्थः॰ स्वहरुत्वच्चापृप्रत्ययोल्तं च निपात्यते॰ हनश्चवधः चो वधरत्य नंतरेभ्यस्य यसमुच्चायकोयो व्याख्यास्यामात्र अत्र
वधादेशो तीहान्तोनिपात्यते रत्युदात्तनिष्टत्निस्वरेणाप्रत्ययचहन्तः स्वनंतप्रवृधे घञर्थे केनसिद्धे नुपसर्गे हितिविग्र
सेवहुमिहं वसक्तो वाधिःस्वतंत्रानात्सेवेन्तुक यनुमाघवनवधे घञासिद्धं तात्तोनाथेभि रमितित अन्तरात्रिस्तत्रैव
धरत्येवाभिदेहनरत्यस्यवृ पूर्वघातावस्यानेघनांतघनप्रघाणप्रघाणप्रघाणोत्तघनापघनेनिपातेना। हनेरंता
पतेत्राचदेशाच्चपप्रत्ययान्तवेतिपद्हुह यमपिलांकवसंतिमत्रेभाष्येस्पष्टं अंतेनोलोपेकृते पृष्ठ रत्नाभिसृत्रिस्वरे
णोदात्तः॰ आद्येपि घेनरत्यतोदात्तत्वंवोधंअंत्येहनरत्यस्मेवत्रमवधः॰ अप्रयवनेअभ्रसंवेधीघनरतिविग्र
हाः॰ कर्मणापाधि॰ व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरणामर्थः॰ अधिकारणाग्रहणामथ्या नरतिराणार्थं भावादाविति
तच यथाभिधानंव्यवस्थाः॰ अयमनेकाजभ्यानेत्याद्यन्तवत्सर्वस्यकेयटस्मरतः॰ स्त्रियामित्यधिकारः
कृत्यल्युटरतियावत् अज्ञेया वितिअनप्भ्यां स्त्रीरवलनाद्रतिवार्त्तिकोक्तेरितिभाष्ये॰ मल्कतिरितिभाष्ये

भा०श्रो०

१२५

नैतद्दूरिष्यत इति वाहुल्यकादिति भावः साप्रकादिति तेन वाहुलकादृश्यपीति भावः वर्त्तन इति मंत्रे दर्शे तिस्त्र आदिति
भावः भावादिवितिरूपविधावधिकरणो वेति वार्त्तिकान्तत्र चेन करणसंग्रहः भृत्यो यं क्यप्भावे एवेति भ्रांसं लायामिति
मत्रस्य भाष्यस्वरसः पारिवर्त्यादि भावे शोनि पात्यते न कृति हरगवत्कर्त्तरि कारके भिधानमत्वेन तत्र यणपीति पात्यः भृगुय
निमित्तनिमित्ताज्जेन लक्षणावृष्यभावो ऽकृत्सा वैतिहीर्घाभावश्च निधान न्यादितयो आदलरोगीति तत्र श्रेनोऽपि धावव
चेनः शहस्यादि विधिमात्वेविति भाष्यस्य छंत्तेनार्धांत्रंतधिरित तरीयमीत्यादि प्रसिद्धः एवं चान्तरदेशी यत्तेसुमिम
त्रह्वयं न कर्त्तेत्वं दे श्रुप्यातिषेधः कृत्यादित्वान्निह इति श्रंतरपरिग्रह इति मत्रे कैयटः व्याद्यं प्रज्ञाश्रहेति तिन्ने श्रुति
हंग्रादि फः गादितिसिद्धे शास्त्र कैप्रत्ययसामान्याभावोऽपि मनवधीय इति मतु शब्देन तद्वोलकं तत्तत्तो वदवीहि
:स्वाथेछिवो ध्यः शरीरस्वावमिति अथ शीत्स्वपमानस्य कल्तुः शरीरस्वास्थ्याजनकं सुखमित्यर्थः कुमतिः किं
तलिकायान्तस्थानेसुखस्पर्शाहितिः किं· अग्निकुंडस्योपासनेसुखं शरीरेति किं पुत्रस्य परिष्वजनं मस्वंमान
मीप्रीतिरच्छु· वायो इदं सूच मज्ज्यौ परतो वा इन्यादेशो वायुरित्येवं भाष्ये व्याख्यानं· छौदेर्घैं अत्रोपधायाह्रस्वनुव राम०
र्त्तेनेमाविति व छादेरिति णिप्राभागान्तुकरणमार्गंतु नेकारेणा घपरणावंगस्य छा द इत्युपधाया ह्रस्व इत्यर्थः ।णते

नरगौवहूस्वः स्यात्त्वमामकथ्यांश्रुणिवोपोमस्यादित्ययस्त्वं· एवं वन्हक्षोन्करणाधिकरणायोरित्यन्हक्षाविषयस्य यासंख्यं
नास्वभिनत्वान्नहत्यस्य अत्रापि प्रायोऽपोपत्तिवर्त्तते· अवहारादयश्च योऽप्यधिकरणस्य धनाः वर्हक्रोदु· अनुदकविषयकार्थम
निपातकांचेन्हदकरतीति पात्यते न स्त्र छः घ् टक इति वास्त्रदुपसाटोन सनोहं चनोपीतिकाश्चित· गोदोहनमसाद
नयोर्वाह्रलकात्तु घ घत्रोनेति वोध्यं· अनान्या इति निपात्यते नात्यं चेह्न अभिमत्यर्थः गालश्चहृत्को जलधान मरेतिधानौ ज्ये
लितीति णात्तः भगः पदमिति केचित्प्रयोग इष्यत इ स्वमुजरार्थ प्रकारः स्वरार्थः खलवोति पच्या यचूए र चूय त्यमे· न
मु हुमीतन्तीयापवमीर्थय अयेपसुदाहरति सुपचेमरानिहितो येऽपाहानि दुर्लमुभ्रिनि· अत्र केवलशब्देन सत्रोपस्थितावि
रिक्रम जीनीयमुपसगं नर वाव हमीनो नकमेपवचनीव इति रः शब्दो वाने धन त्यनोप यहा स्वतीति सत्रोपात्ते तेरिक्तेति विशे
पणा ल्यु सुनेभ मिलस्यामि हिंसिनि केयुरमदुरोहपसर्गतु मति षेधस्य केवलस्य हर विषयत्वादिति स्यर्थ मभिसन्त्रे कवा व
प्रयोगात् आनीयुचूरेषहाद योऽनुवर्त्तेनेन सकर्त्तृकर्मणोरिति दृष्यानेदृष्टदुपधस्येति धषात्संहा कृत्य च इति भाव
करणायोरिति च प्राप्ते निषिध्यते पदेन्ने इति अचबान यत्नरणा मैवमानं· कचक्रौध· कि चावाधामाभरिति पुनः नोवि
घिः नकिंचि। अनुदात्तोपदेश वननीत्या घन्नुवर्त्तते· दौ वेति आननासिकस्येति प्रासः वंतितं त्योस्तिन्त्वेनि नेद

शु.शे.

सन्नः किंचित्समस्यविकल्पत्वाद्वयोर्यहणोपक्रमाभावादिहसमेतेति सिसन्नरतेषववर्तुपुक्तं च्यलंरवा छेदस्तिभावव्यदे
११० गादृतिनिवृत्तेः अत्र व्यपकृत्वादसन्नभूतोभावः तत्काथ्येः पक्केस्वुजाह्नोसमसत्वभतरन्यस्यातः अलकार इतिभावेय
त्तः मेरूपगिरिहानेत्रन्तुन्नेत्यायतीत्यराथस्पुनस्येवतुक्रनात्वस्यसवेनिर्देशः समानकर्तृकयोरित्यनेनपिद्धिमाशंकाल प्र
वैनि पूर्वत्वम्भोयाचिन्त्या पश्चात्पमयनेवस्त्राहिपरिवृत्तेयदीरुयौविवक्षितइतिभावः पगावरअवरशब्देनपूर्वत्व
निवाचीः समानकर्तृकत्वमत्वयेदर्शनाद्वुद्धिःव्रीहिः पूर्वकालेइतितद्विशिष्टेयंवर्तमानाद्धातोरित्यर्थः अतएवसमान
कर्तृकयोः पूर्वकालइतिक्रियाप्रधानोनिर्देशइतिभाष्येनकं द्वित्वमितिपर्वत्वस्यसमानकर्तृकत्वस्यचभेदद्योतित
त्वेनानेकक्रियालाभेपिसौत्रोद्विवचननिर्देशइतिभावः पूर्वकालत्वंचव्यवहितमपिः स्ववधानस्यचसंदर्याभ्यां
स्पर्युलेनसवस्यो अतएवभुक्त्वाव्रजतिअद्यभुक्त्वाश्वोव्रजिष्यतीत्यादयुपपत्तिः पूर्ववित्रातस्यनिषेधेनेतिपुरस्ता
त्प्रतिषेधकांगंरंभसामर्थ्यादित्यर्थः नल्क्वासेट्० अनेनकित्कार्यनिषिध्यतेकित्वंनिषेधतिकअवशिष्यात्क्वेति
किंनिपद्यते इतिः कृत्वाहाविति अत्रनानासिकसंक्रोत्यनोकत्वीभिवर्तनेकत्वाहाविनीतिअनिहितापित्यतः कृतो रामः
त्पनुवर्त्यंकेतिक्वेतिभाष्येयमित्यर्थः नैमस्तुक्वाचनकिदितिभावः समासेन अनञ्जितिपत्तुदासः तेननञ्संहे ११

शाव्यपूर्वपदकेसमासेप्यात्वंन्ञोत्तरपदकस्यर्थः तेनस्नात्वाकालकसाहोनहीयते अनञ्इत्येवसिद्धेपूर्वग्रहणं
स्पष्टार्थंमधीत्येतियद्यपिभ्रान्तपद्यदोरेकादेशोसिद्धौत्रपवनेरखेरेषुवृत्तेः पूर्वमेवसुसत्याविपित्तअपदद्वाहेनो
र्थवतेपलक्रुगत्रदोषः गतिकारकेत्युक्ता मिल्पत्वात्सूत्वंतेनवासमासः वोल्पपीत्यस्मस्यानेल्यपिचद्वामरत्निवार्निक
न्यासः नांतानिदोमितिप्रयोगाभिप्रायेणावधृतवचनेअप्राप्तीप्राप्ते यद्यपिसमस्तपस्त्यायनाङ्क्ताभिहस्तयापिविभाव्याग्रेइति
सूत्रेणाभयोर्विधानायनुकारः तत्रसत्रसाधनांतरजन्यस्वसजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यरूपसाधनपौर्वकाल्यविषया
गादीनामेवप्रहरणेनतद्विपेयसमानादिस्मन्योगात्कुस्नेनन्यापेनदुर्लभत्वात्नाप्यनेनअप्राप्तौ सोपपदविप्रतिषेधेनास्य
वेसूत्रेनानाभीक्ष्ण्यप्रवतात्परत्वात्कः द्वित्वमितिनित्यवीप्सयोरित्यनेन द्यपिअभीक्ष्ण्यपरमस्तत्वादिनाद्योतितत्वं
द्याप्यपर्यालेपित्तद्विधानाद्वित्वरहितत्वोनंतद्योतनेसामर्थ्यमितिभावः नाकांहृतेइतिपद्यापित्क्वासमकृतत्वयाक्रि
यामाभूत्सर्वत्रकोक्तामितत्वयाप्यात्त्वानोपोत्क्रियायाअपि आकांक्षानिषेधविषयः नाकंक्षितअवहितिपुक्तः पाठः पूर्वे
लजाहवइतिकर्त्वादिविवक्षापक्केइत्यर्थः भावेद्योतितेतदाहायेभुक्तेइति अत्रैवार्थेविभाव्यमहणांतात्वर्थया
हकंः एतद्विपयेकर्त्वादिविवक्षापिपूर्वसूत्रविषयेन्तुनसामानाभावादितिदिक् चोर्यंकारमाक्रोशतीति चोरश

अ॰शे॰ दृमस्त्वार्येत्यर्थः नचात्रानुकरणं चानितीतितिपातत्वाव्ययत्वयोः सत्वात्म मनापत्तिः अरुर्द्विषरिमत्रोवितपनव
२२१ यस्येमनदृन्तेरितिवाच्यं विकरणामपत्यांतमिदुः यद्वाकृते त्साधुत्वार्थः चौरमाकोश्रान्तीपैव वोधः यथान्तर्थे
र॰ अस्पर्यायप्रतिवचनेरतिविग्रहः वर्षप्रमाणोच्चयौ दृष्टिः गोष्पदप्रमितिगोष्पदपरिमाणमिति द्वंद्वगोष्पदप्र
माणमितितुनानाभिधानात् मानेः केगोष्पदप्रमाणमिति चेष्पत्रेतिभाष्ये स्पष्टं समकालाकृतेय थामरव्यमत्रेष्यते
करणेहहिंसार्थानोचसमानेति [illegible] सेमार्थवृवनं हि मार्यो नित्यसमासार्थं च तेन प्रत्यये तृजन्तीयाप्रवृत्तीनीति
विकल्पेनसमस्यान्वराह यथाविधीति हसार्थैरिति व्याख्यानात् षष्ठ्यग्रहणं अधिकरणे वच्चायु संतायामिति त्वाकृ
ष्यते नेनयामेवह्वज्वर्थेग्रामवेधवह्वसिनकषादिषु समएवेति मचाविशेषात्कर्तृनित्युक्ते नंश्रुतिवोधं शव्ये
तिएवं हिनामं चेरापहावपकंमुखवृक्केलेनाध कृनोचेवधावतीत्यर्थः येन विनेति एवंच येन विनाजीवनं न त इभेव
मिति फलितं यद्वापीतिक्वानिवृत्तिस्तिकेनेष्टेतिभावः उपपदमिति हि त्वीयां तृस्यात्यादेः तेन याञ्चिकोपपहसमासामि
द्वित्वविनातयोवक्तुमशक्यत्वं मितिन्नात्पर्यं अस्तितिह वाः अन्नयोः केश्चहमुपोष्य [illegible] भिभावः गेहस्य रामः
तिव्याप्यमानतयाद्रव्यस्याद्वित्वमासेव्यमानत्वं मरणमत्र नस्पोतभावः केवलेनरामेणु [illegible] मासामावो द्वित्वेवि २२१